

НАУКОВИЙ ДОРОБОК
В.В. НІМЧУКА
і формування сучасних
історико-лінгвістичних знань

Національна академія наук України
Інститут української мови

**НАУКОВИЙ ДОРОБОК В.В. НІМЧУКА
І ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ
ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ**

*Колективна монографія
за матеріалами Міжнародної наукової конференції
«Історія української мови: від тексту до словника
(До 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН України
Василя Васильовича Німчука)»*

Ужгород 2025

УДК 811.161.2'01/'08

*До друку рекомендувала Вчена рада Інституту української мови НАН України
(протокол № 4 від 1 квітня 2025 року)*

Рецензенти:

Мойсієнко Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Ніка Оксана Іванівна, доктор філологічних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Рябець Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук
(Інститут української мови НАН України)

Науковий доробок В.В. Німчука і формування сучасних історико-лінгвістичних знань: колективна монографія за матеріалами конференції / за ред. Р.О. Коци, Н.В. Пуряєвої. - Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2025. - 291 с.

ISBN 978-617-8127-56-5

У статтях колективної монографії розкрито роль наукових праць доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.В. Німчука у формуванні сучасної лінгвоукраїністики; висвітлено важливі теоретичні та практичні проблеми дослідження історії української мови.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів та всіх зацікавлених історією розвитку української мови.

The materials of the collective monograph reveal the role of scientific works of Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V.V. Nimchuk in the formation of modern linguo-Ukrainian studies; highlight important theoretical and practical problems of researching the history of the Ukrainian language.

For scholars, teachers, students, teachers and all those interested in the history of the Ukrainian language.

© Інститут української мови НАН України, 2025

© Колектив авторів

Василь Васильович НІМЧУК
(1933–2017)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
----------------	---

FOREWORD.....	9
---------------	---

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДІАХРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Г.М. Наєнко.</i> Історія мови vs соціолінгвістика: зі спостережень за термінами	12
--	----

І.Д. Фаріон. Поняття <i>етнічної мови</i> та <i>етномовної свідомости</i> в наукових працях Василя Німчука	28
---	----

Розділ 2. РОЗВИТОК ЛІНГВІСТИЧНОГО ЕДИЦІЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ОКРЕМИХ ПАМ'ЯТОК ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТІВ «МОВНОГО ОБЛИЧЧЯ» ПЕВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

В.В. Грецул, <i>Вал.В. Грецул.</i> Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. В.В. Німчука: лінгвополітологічний вимір	45
--	----

<i>М.П. Дем'янюк.</i> Лексика на означення явищ природи в приватному діаріуші Якова Марковича	56
---	----

<i>Л.М. Марчило.</i> До питання походження часових форм українського дієслова (на матеріалі «Луцької замкової книги 1560–1561 рр.»)	68
---	----

<i>М.С. Скаб, М.В. Скаб.</i> Концепт <i>душа</i> крізь призму творів Й. Галятовського	88
---	----

<i>Я.П. Яремко.</i> Образи-символи у Франковому поетичному тексті: лінгвополітологічний аспект	104
--	-----

Розділ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ РІВНІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІАХРОНІЇ

3.1. Формування національних рис української мови на лексико-граматичному рівні 115

Р.О. Коца. Рефлекси праслов'янських вказівних
займенників *опъ та *онъ в українській мові 115

Т.В. Сивокозова. Функції прийменників у реалізації
атрибутивної семантики в пам'ятках української
мови XVII–XVIII ст. 137

3.2. Дослідження онімної лексики 155

С.О. Вербич. Літописний ойконім *Теребовля*: пробле-
ми етимологізування 155

О.П. Карпенко. Фрагменти з ойконімії Житомирщини . 168

Л.А. Москаленко. Деривація українських прізвище-
вих назв козацької доби 180

В.П. Шульгач. Лексико-словотвірна мікросистема з
коренем *Žed- (на матеріалі антропонімії) 195

Розділ 4. МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ВИРОБЛЕННІ СУЧАСНОГО ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Т.А. Коць. Релігійний стиль у системі функціональних
різновидів мови: від історії до сучасності 204

Н.В. Піддубна. Еволюція лексичних експресем в укра-
їнській проповіді 232

Н.В. Пуряєва. Проблема мови Церкви в науковому
доробку професора В.В. Німчука 247

**Розділ 5. СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВА В ІСТОРИЧНІЙ
ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВІ ПРОЄКТИ**

*І.А. Казимиrowa, О.І. Петрова, Ю.А. Чернобров,
І.А. Ярошевич, Н.О. Яценко. Словникова стаття в
«Історичному словнику лінгвістичних термінів» 266*

ПЕРЕДМОВА

Енциклопедичність знань, широта світоглядних поглядів, феноменальна обдарованість, унікальність лінгвістичних здібностей — це лише крихта тих якостей, які дозволили назавжди вписати великими літерами ім'я доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Василя Васильовича Німчука в історію українського та світового мовознавства.

Подвижницький внесок професора в розвиток нашої науки є неоціненним. Учений залишив величезний творчий доробок — понад 500 наукових публікацій у галузі українського глото- й діалектогенезу, українсько-південнослов'янських мовних паралелей, слов'янської ономастики, найархаїчніших станів української лексичної системи, старослов'янської мови української редакції. В.В. Німчук заклав основи діяхронної лінгвогеографії та картографування; зробив проєкт фундаментального дослідження формування та розвитку всіх підсистем української мови — багатотомної академічної «Історії української мови» (1978–1983); заклав основи українського едиційного джерелознавства, започаткувавши серію «Пам'ятки української мови», що зробило доступним широкому загалу лінгвістів величезну писемну спадщину українського народу. Праці вченого завдяки їхній точності, глибині аналізу, якості та кількості фактажу й нині залишаються актуальними і потребуватимуть ще чимало зусиль наступних поколінь, які повинні будуть осмислити їх та досягнути всю велич.

Василь Васильович, поза всяким сумнівом, був атлантом історії української мови, геніальним українським мовознавцем, який не просто збагатив українську науку про мову своїми працями, але й визначив перспективи розвитку різноманітних лінгвістичних напрямків, накреслив нові, забезпечуючи їх методологічною та джерельною базою.

Доброю традицією в академічному й науковому середовищі є вшанування пам'яті, особливо в ювілейні дати, справжніх корифеїв

української культури. Тому з нагоди 90-ліття з дня народження професора В.В. Німчука 7–8 вересня 2023 року в Інституті української мови НАН України (м. Київ) відбулася Міжнародна наукова конференція «Історія української мови: від тексту до словника», у якій взяли участь дослідники з провідних наукових установ та закладів вищої освіти України й науково-освітніх установ Польщі, Німеччини та Японії. Колеги, учні, послідовники В.В. Німчука показали значимість постаті й вагомість наукового доробку професора в загальноукраїнському й загальнослов'янському контексті, створили портрет надзвичайно глибокого та різностороннього мовознавця і ще раз довели, що питання історії, історії мови, самоідентифікації є першочерговими на порядку денному.

Тексти праць, уміщених у колективній монографії, підготовано саме за матеріалами доповідей, що прозвучали на цій конференції. У них, зокрема, розкрито роль наукових праць В.В. Німчука у формуванні сучасної лінгвоукраїністики; наголошено на нових способах і засобах опису мовних фактів, запропоновано короткий огляд українських і зарубіжних славістичних досліджень, зосереджених на визначенні суспільних функцій української мови (державна, адміністративна, канцелярська тощо) від початку писемності до кінця XVII ст.; порушено питання співвідношення «етнічної мови» та «етнічної свідомості»; актуалізовано проблему східнослов'янського глотогенезу, атрибутування писемних пам'яток XI–XIII ст. як українських; наголошено на важливості розвитку лінгвістичного едиційного джерелознавства й дослідженні мови окремих пам'яток як репрезентантів «мовного обличчя» певної історичної доби; актуалізовано вивчення всіх структурних рівнів української мови в синхронії та діахронії; порушено проблему мови Української Церкви та міжконфесійної взаємодії у виробленні сучасного церковно-релігійного стилю української мови; обґрунтовано важливість хронологічної інвентаризації лексем на позначення окремого наукового поняття, висвітлення історії його розвитку та способів його представлення в різних типах історико-термінологічних словників.

Це видання є своєрідною спробою вписати в канву історичної пам'яті видатного українського мовознавця, який зумів започаткувати та успішно зреалізувати чимало фундаментальних проєктів, виховати ціле покоління істориків мови, котрі сьогодні втілюють його ідеї, репрезентуючи українське історичне мовознавство на загальнослов'янській лінгвістичній арені.

FOREWORD

Encyclopedic knowledge, breadth of outlook, phenomenal talent, unique linguistic abilities are just a few of the qualities that allowed the name of Vasyl Nimchuk, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine to be forever inscribed in golden letters in the history of Ukrainian and world linguistics.

The Prof. Nimchuk's contribution to the development of our science is invaluable. He left a huge creative heritage which is more than 500 scientific publications in the field of Ukrainian gloto- and dialectogenesis, Ukrainian-South Slavic linguistic parallels, Slavic onomastics, the most archaic states of the Ukrainian lexical system, the Old Slavonic language in the Ukrainian version. Prof. Nimchuk laid the foundations of diachronic linguistic geography and mapping, developed a project of fundamental research on the formation and development of all subsystems of the Ukrainian language resulted in the multi-volume academic History of the Ukrainian Language (1978–1983), laid the foundations of the Ukrainian publishing source study by starting the series “Monuments of the Ukrainian Language” which made the vast written heritage of the Ukrainian people accessible to a wide range of linguists. His works are still relevant today due to their accuracy, depth of analysis, quality and quantity of facts. A lot of efforts by future generations will be required to comprehend them and realize their greatness.

Prof. Nimchuk was undoubtedly the Atlas of the history of the Ukrainian language, a brilliant Ukrainian linguist who not merely enriched the Ukrainian language science with his works but also determined the prospects for the development of various linguistic areas, outlined new ones providing them with a methodological and source base.

There is a good tradition in the academic and scientific community to honour the memory, especially on anniversary dates, of true luminaries of Ukrainian culture. Therefore, on the occasion of the 90th anniversary of the Prof. Nimchuk's birth, the Institute of the Ukrainian Language of

the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv) hosted the international scientific conference “History of the Ukrainian Language: From Text to Dictionary” on 7–8 September 2023 which was attended by researchers from leading scientific and higher education institutions of Ukraine as well as scientific and educational institutions of Poland, Germany, and Japan. Colleagues, students, and followers of Prof. Nimchuk demonstrated the importance of his personality and scientific achievements in the all-Ukrainian and all-Slavic context, created a portrait of an extremely deep and versatile linguist, and once again proved that the issues of history, language history, and self-identification are top of mind.

The papers contained in the book are based on the materials of the reports presented at this conference. In particular, they reveal the role of the Prof. Nimchuk’s scientific works in the formation of modern linguo-ukrainistics, emphasize new methods and means of the linguistic facts describing, propose a brief overview of Ukrainian and foreign Slavic studies focused on determining the social functions of the Ukrainian language (state, administrative, formal, etc.) from the beginning of writing to the end of the 17th century, raise the issue of the correlation between “ethnic language” and “ethnic consciousness”, actualize the problem of East Slavic glotogenesis and attribution of written monuments of the 11–13th centuries as Ukrainian, emphasize the importance of the development of the linguistic publishing source study and study of the language of monuments as representatives of the “linguistic face” of a certain historical period, actualize the study of all structural levels of the Ukrainian language in synchrony and diachrony, raise the problem of the Ukrainian Church language and interfaith interaction in the development of the modern church-religious style of the Ukrainian language, substantiate the importance of the chronological inventory of lexemes for the scientific concept designation, highlighting the history of its development and ways of its presentation in various types of historical and terminological dictionaries.

Foreword

This publication is a kind of attempt to fit into the canvas of historical memory of the outstanding Ukrainian linguist who was able to initiate and successfully implement many fundamental projects, to educate a whole generation of language historians who realize his ideas nowadays representing the Ukrainian historical linguistics in the all-Slavic linguistic arena.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДІАХРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ІСТОРІЯ МОВИ VS СОЦІОЛІНГВІСТИКА: ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЗА ТЕРМІНАМИ¹

Г.М. Наєнко

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови
та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
професор кафедри славістики Лодзького університету*

У славістиці активно обговорюються проблеми поєднання методів соціолінгвістики (особливо в царині міжмовних контактів), діалектології й структурної типології. Їх застосування й дає змогу відтворити багатовимірну мовну ситуацію минулого, пояснити факти змін мовних кодів, мовних зсувів, процесів інтерференції й конвергенції в полімовних суспільствах (Київська Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія). У статті запропоновано короткий огляд українських і зарубіжних славістичних досліджень, зосереджених на визначенні суспільних функцій української мови (державна, адміністративна, канцелярська тощо) від початку писемності до кінця XVII століття.

У європейському мовознавстві потужним залишається підхід, що ігнорує внутрішню інтенцію української мови до самостійного розвитку, послуговуючися концептами «давньоруської мови», «східнослов'янської народності» та «спільної спадщини». Натомість материкове українське

¹ This article has been written under the research project financed by the National Science Centre (Narodowe Centrum Nauki, Rzeczpospolita Polska). Decision number: DEC-2020/39/G/HS2/01652.

мовознавство ще має опанувати мультидисциплінарний теоретико-методологічний інструментарій для вивчення полілінгвізму як нового об'єкта діяхронічних студій.

Ключові слова: історія слов'янських мов, українська мова, соціолінгвістика, полілінгвізм.

Історія літературної мови — це та «зовнішня історія», що, за словами Ю.В. Шевельова, оперує позамовними історичними факторами, котрі визначають її долю, як-от завоювання, культурні впливи, освітні тенденції [Шевельов 2015, с. 146]. Тож актуалізація соціолінгвістичної проблематики в полі зору дослідників історії літературної мови цілком закономірна. У цій розвідці я маю намір простежити за вживанням термінів соціолінгвістики у студіях з історії української мови.

З огляду на неоднотимірність понять і концептів врахуємо запропоноване Б.М. Ажнюком узагальнене тлумачення *мовної політики* як сукупності заходів, що їх здійснює держава «через систему органів законодавчої, виконавчої та судової влади щодо збереження або зміни мовної ситуації в країні, перерозподілу сфер функціонування мов, захисту загрожених мов, впливу на розвиток мовної системи і її підсистем» [Ажнюк 2021, с. 5]. Поняття ж *державна мова* визначають, враховуючи інтеграційну функцію мови в політичній, соціальній і культурній сферах, та власне державотворчу; це маркер національної ідентичності й національної свідомості, засіб державного управління, законодавства, судочинства, освіти, сфери обслуговування та ЗМІ [Ажнюк 2021, с. 14].

Потреби ретроспективи змушують узяти до уваги й наведені Л.Л. Белеєм (слідом за І. Нойштупни) основні чотири періоди, що їх виокремлюють в історії європейських мов та мовних політик:

- домодерний (приклад діяльності Французької академії, заснованої кардиналом Рішельє у XVII ст.);
- ранньомодерний — XIX ст. як час формування націй у гердерівському сенсі й кодифікацій мови, що відповідали б ідеям нації;

• модерний — зразок діяльності пражської лінгвістичної школи; постмодерний — полягає у визнанні різнорідності суспільства й лояльності до його плюралізму [Белей 2019, с. 109–110]. Отже, тут ітиметься про те, які засади, поняття й прийоми соціолінгвістики актуалізують для вивчення історії української мови домодерного періоду в материковому й зарубіжному мовознавстві.

Коли українська мова стала державною?

На перший погляд, формулювання проблеми «державна мова домодерного періоду» може здаватися некоректним.

А втім, в українській історико-культурологічній, так само як і в мовознавчій, традиції постійно повторюваними є алюзії на афоризм І. Огієнка, який ще 1918 року сформулював свою візію середньовічного минулого української мови: «мова українська зробилась тоді *державною мовою* [виокремлення моє – Г.Н.], — нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина, і в королівському палаці» [Огієнко 1991, с. 24].

Таке визначення вповні відповідало романтичному налаштуванню інтелігенції доби визвольних змагань, загалом етнографічно-пуристичному забарвленню мовознавчих розшуків, ширше беручи — формуванню й осмисленню мовної ідеології ідентичності (термін за: [Кулик 2010, с. 411–413]).

Цілком органічно цю думку повторено в працях з історії української культури початків незалежної України. Розвиваючи концепцію давньоруської мови, В.В. Німчук, дещо перебільшуючи, наголошує, що вона мала функції державної, оскільки вживалася в канцеляріях та при судочинстві тощо, певна річ, тут ідеться про адміністративну мову: «Давньоруська літературна мова мала широку сферу функціонування. Вона була *мовою державною* [виокремлення моє – Г.Н.], адже нею велося діловодство у великокнязівській канцелярії та в канцеляріях удільних князів, нею писалися різного роду документи-грамоти: постановчі, дарчі, продажеві, купчі, духовні (заповітові), розподільчі та ін., велося міжкнязівське офіційне та приватне

листування, робилися офіційні написи на речах. Безсумнівно, нею велося судочинство. Давньоруською мовою написане зведення законів Київської Русі — вже згадувана «Руська Правда» (з'явилася в XI ст., доповнена на початку XIII ст.)» [Німчук 2001, с. 699].

Повторив це визначення й дослідник графіті Київської Софії С.О. Висоцький: «По суті, це була *державна мова* [виокремлення моє – Г.Н.] спілкування Київської Русі» [Висоцький 2001, с. 715].

Обґрунтування ідеї двох писемно-літературних мов у Київській державі, культивоване в українському історико-лінгвістичному дискурсі, виростає з національної концепції етно- і лінгвогенези; сама концепція, заангажована політично й історично, за пильнішого прочитання постає спрощеною й виявляє свої хибі.

Рівночасно у славістиці мовну ситуацію Київської Русі обговорюють або в категоріях *диглосії* — ідея Б.А. Успенського, котрий був спробував розв'язати проблему співіснування двох генетично споріднених мов, спроектувавши досить чітку схему з досліджень арабського мовного світу; або в категоріях *двомовності*. Цю полеміку не можна вважати вичерпаною. Аргументи мають прихильники обох поглядів: і ті, хто визнає для церковнослов'янської пріоритет чи вищий статус, і ті, хто доводить факт існування й побутування поряд із нею *давньоруської* як надетнічного ідіому (А.А. Залізняк), в інших термінах — *давньоруськоукраїнської* літературно-писемної мови (В.В. Німчук). А проте обмежений, кон'єктурний характер доступного до вивчення матеріалу передбачає, на думку Ю.В. Шевельова [Shevelov 1987, с. 179], можливість для вибудовування не однієї, а кількох схем, а всі питання можна вважати похідними від одного: питання щодо широти й глибини народної освіти, яку сучасні вчені уявляють, вельми перебільшуючи [Shevelov 1987, с. 175; Наненко 2022, с. 791].

Продовжують вживати термін *державна мова* й дослідники мовної ситуації Великого князівства Литовського (1236–1569) й Речі Посполитої (1569–1795).

Міркуючи про тогочасний статус руської мови, українські мовознавці застосовували категорії й критерії соціолінгвістики й раніше, наприклад, І.П. Чепіга вважала, що «головне лінгвістичне досягнення XVI ст. полягає у формуванні книжної української мови (себто простої мови), що постала на основі *державної руської мови* [виокремлення моє — Г.Н.] ВКЛ, насиченої церковнослов'янськими та народномовними елементами, яка до середини XVI ст. потіснила церковнослов'янську мову навіть у жанрі релігійної літератури» [Чепіга 1989, с. 79].

Досить звуженим було потрактування В.М. Русанівського: «Руська мова, як тоді називали «офіційну мову» Литовського князівства, була по суті спільною мовою українців і білорусів, становлячи в цілому факт історії літературних мов обох народів» [Русанівський 2001, с. 61].

Вельми промовисто вказує на специфіку методів заввага І.Д. Фаріон щодо умовного характеру сучасної соціолінгвістичної термінології. Коментуючи положення Литовського Статуту 1566 року, згідно з яким у судовій практиці наказувалося вживати саме руської мови, вона все ж бачить цей статус як майже взірцевий: «*За сучасною термінологією* [виокремлення моє — Г.Н.] староукраїнську (руську) мову визнано офіційною мовою (official language) — мовою державного управління, законодавства, судочинства. Водночас саме ця мова, як засвідчать інші юридично-політичні документи в діяхронії, відігравала об'єднавчу роль у межах окремої держави ВКЛ в політичній, соціальній та культурній сферах, себто була державною (national language)» [Фаріон 2015, с. 207]. Висновки авторки про тотожність державної й національної мов одначе викликають подив, бо ж вона припустима для періодів постмодерної національної й державної визначеності, про це [Ажнюк 2021, с. 14].

Основним аргументом для визначення високого статусу мови править закріплене в Статутах ВКЛ 1566 та 1588 років положення про обов'язкове її вживання в практиці земських писарів: «...*a писа(р) зе(м)ски(й) по руску маєть литерами и словы русскими вси*

листы и позвы писати а не инъшы(м) языко(м) и словы...» (Статут 1566, с. 35).

Попри все, залишається не зовсім ясным, чи ці приписи означали міцну позицію руської мови як засобу офіційної комунікації, чи все-таки статус східнослов'янського койне підживлявся експансією польської мови і відтак потребував захисту [Wiemer 2003(a), с. 110].

Можливо, цю декларацію слід розуміти як очевидне свідчення занепаду ділової мови, — слідом за Б. Струмінським міркує М. Мозер [Мозер 2002, с. 231]. Сумніви, висловлювані в працях зарубіжних мовознавців, спонукають пильніше придивитися до методологічних засад вивчення соціолінгвістичних феноменів у діяхронії.

Зарубіжна соціолінгвістика про українську мову середнього періоду: дещо про зміну ракурсу

По-перше, аналіз мовної ситуації, що не надається до безпосереднього спостереження й вимірювання, а лише реконструюється, потребує міждисциплінарних обширів.

Про це свідчать назви теоретико-методологічних праць, як от «Про сполучення методів соціолінгвістичних і діалектологічних у дослідженні польської мови в Литві й Білорусі» [Zielinska 2003], «Про споєднування діалектологічного, соціолінгвістичного і типологічного методів у дослідженні мовних контактів: на прикладі слов'янських і литовських ідіомів у північно-східній Польщі, Литві й Білорусі» [Wiemer 2003(b)].

По-друге, мовна ситуація в середньовічних і передновочасних державах постає неоднорідною, її специфіку окреслюють у термінах *поліглосья* [Ivanov, Dini 2007], *мультилінгвалізм* [Wiemer 2003(b); Danylenko 2011], *плюрилінгвізм* [Zamblera 2013].

З'явившись як конгломерат етнічний і політичний, Велике князівство Литовське було населене такими народностями: литовська, пруська, руська, західноруська (пізніше білоруська), південноруська (пізніше українська), також польська, німецька, гебрейська [Kurzowa 1991, с. 29]. Функції *літургійної* мови виконувала латинь

у католиків, церковнослов'янська — у православних і уніатів, іврит — у ашкеназьких євреїв і караїмів, арабська — у литовських татар, давньовірменська — у вірмен. У світських сферах вживалися *канцелярська* руська мова, *державна* упродовж тривалого часу, й меншою мірою — чеська, французька, італійська і грецька, що відігравали вторинні ролі в культурному житті ВКЛ [Rechek 1989; Danylenko 2011, с. 143].

Один із найавторитетніших дослідників багатомовності ВКЛ, Й. Речек запропонував чітко розмежовувати автохтонні й колоніальні мови. До перших він зарахував слов'янські, включно з польською, білоруською й українською, та балтійські, тобто давньопруську, що вимерла до XVIII ст., латиську й литовську; згадав також німецьку, ідиш, циганську, татарську, караїмську й вірменську [Danylenko 2017, с. 32].

Більшість соціолінгвістів, слідом за [Rechek 1989], також згодні в тому, що руська мова впродовж тривалого часу була державною.

Писемний варіант руської мови вживався у сферах офіційного справочинства, світській літературі включно з перекладами юдейських трактатів із логіки, історії татар та в граматиках і словниках. Проте вона не вживалася в писемних жанрах релігійного офіційного письма, нелітургійних релігійних текстах і релігійній проповіді. До усних сфер поширення руської мови належали освіта, суд, гомілетична практика та повсякденне спілкування [Ivanov, Dini 2007, с. 97].

Перелік дипломатичних документів м. Вільна за період 1495–1754 років ілюструє процеси переходу від руської до польської мови в урядовій сфері. За підрахунками З. Курцової, у роки 1495–1550 польська мова в справочинстві не вживалася. Записи велися на 50 % по-руськи й на 50 % латиною. У роки 1551–1600 документи латинською мовою становлять 63 %, руською — 17 %, польською — уже 20 %. У наступний період 1601–1650 рр. на перше місце виходить польська мова — 65 % документів, 30 % латиною і 5 % руською. Від 1651 р. мова руська зникає з актів м. Вільна, до року 1754 польська вживана у 90 % документів, у 10 % — латинська [Kurkowa 1991, с. 35].

Уже в 1614 році Статут видано в перекладі польською мовою, вдруге — у 1619 р. Руська мова втратила статус необхідної, навіть за потреб виписок із давніх книг Волинського, Київського та Брацлавського воєводства, що фіксує конституція 1647 року [Фаріон 2015, с. 227–231].

Особливо негативне значення мав поділ 1667 року українських земель між Польщею й Росією, який відбувся на порушення Переяславської угоди 1654. У 1696 році ухвалою сейму у Варшаві проголошено (всупереч привілеям Люблінської унії), що справочинство має бути ведене лише польською мовою: «Dekreta wszystkie językiem Polskim odtąd mają być wydane, dawniejsze akta, y inscriptions, dekreta zeznania in suo robore zostawać mają» (Volumina legume 1860, с. 418).

Престижна роль польської й латини в освіті, друкарстві й релігії визначалися ідеологією «шляхтич — поляк — католик» [Смолій, Степанков 2008, с. 9]. Акультурація еліт відбувалася з часів унії 1386 р. і продовжувалася в час Гродненської унії 1400 р., Вільнюської унії 1401 р. Нарешті, зростання ролі польської мови слідувало за наверненням Литви до католицизму в 1387 році великим князем литовським Ягайлом, внаслідок чого вона була введена до літургії. Контрреформація також сприяла консолідації польсько-литовсько-руського суспільства через поширення польської мови в освіті, а після Брестської унії 1596 р. польська стала також мовою міжконфесійної полеміки з православними русинами [Kurkowa 1991, с. 31; Danylenko 2017, с. 35–36].

Полімовність середньовічних держав у візі дослідників може набувати обрисів *мовного союзу*; цю гіпотезу обстоював зокрема Л. Беднарчук, як доказ наводячи факти фонологічних і морфосинтаксичних ознак, спільних для окремих мов ВКЛ. Проте, на думку А.І. Даниленка, міжмовні контакти у ВКЛ почалися надто пізно, щоб впливати на формування тотожних структурних рис, визначальних для конфігурації мовного союзу, а появу спільних рис і явищ можна пояснити існуванням мікроареалів, де відбувалися не

лише конвергентні, але й дивергентні процеси [Danylenko 2011, с. 157–168].

Розглянувши соціолінгвістичну ситуацію на тлі міжмовних контактів, він у підсумку окреслює функцію руської / простої мови як *lingwa franca*, виокремивши такі періоди її історії:

«У середноукраїнському періоді українці зберігали своєрідну диглосію, ґрунтовану на протиставленні церковнослов'янської мови — славеноросської чи славеноросійської — й світської — руської чи простої мови. Верникулярний різновид, відомий як руська мова, культивовано в судовій і адміністративній документації в Галичині й Холмі, завойованих польською короною, а також на більшості українських земель, що відійшли до Великого Князівства Литовського внаслідок поділу України між Польщею, Литвою, Молдовою й Угорщиною в 1387 році. Приблизно поміж Кревською унією 1385 р. й 1480 р. канцелярський різновид руської мови зазнав значного впливу південноукраїнської. У середині XVI ст. ця мова засвоїла певну сукупність білоруських рис» [Danylenko 2020].

Зростання ролі польської мови у процесах міжмовної інтеграції після каскаду декретів і постанов призвело до повільного відмирання руської мови як *lingva franka* в польсько-литовській державі ще з кінця XVI ст. і остаточно — під кінець XVII ст., проте вона збереглася як канцелярська на Лівобережжі аж до кінця XVIII ст. Хоча еліти втрачали стандартний варіант руської мови, простолюди і шляхта залишалися диглосами, практикуючи її місцеві нестандартні різновиди в поєднанні з польською або з литовською; іншими словами, вона ніколи не випадала з комунікативних зв'язків [Danylenko 2017, с. 34, 41], пор. також [Бріцин 2000, с. 329].

Зазначимо, що нині вивчення мовної практики авторів минулого переспрямоване також у площину етнопсихолінгвістики, пошуків витоку етноідентичності, самоусвідомлення тощо. Мовознавці прагнуть відтворити мовну свідомість, уявлення про «просту», «розумілу мову» [Мойсієнко 2020; Фаріон 2015].

ВКЛ не було унікальною європейською державою в сенсі використання не тільки багатьох мов, але й кількох графічних систем. Я. Недзведзь наводить як приклади *мультискриптурності*¹ середньовічну Андалусію, норманську Сицилію, південну Італію, а в ранньому новітньому часі — Іспанію, Кіпр, Крит, Мальту, Венеційську республіку й Республіку Дубровник. До прикладу, у столиці Кіпру, Фамагусті, у другій половині XV ст. використовували чотири писемні мови — грецьку, арабську, франкську й італійську, написані трьома алфавітами [Niedźwiedz and Frick 2019, с. 10].

Реконструючи релігійну, мовну ситуацію першої Речі Посполитої і враховуючи з-поміж критеріїв / чинників її структурування, окрім віросповідання, ще й графічну систему / алфавіт, С. Темчінас [Temčinas 2017, с. 87] наголошує на тому, що мовна ситуація постає багатовимірною й багатокомпонентною. Проте постає питання: чому, на відміну від литвинів, татар та ін., східних слов'ян він окреслює як цілісну етнічну групу:

Grupa etniczna	Religia, wyznanie	Język tradycyjnego piśmiennictwa	Alfabet
Литвини	Християнство (католики і протестанти)	латина, польська, литовська	латинка
		руська мова	кирилиця
Східні слов'яни	Християнство (православні, уніати, протестанти, католики)	церковнослов'янська і руська мови	кирилиця
		польська, латина	латинка
Татари	Мусульманство	руська мова і польська	арабський

У пізнішій праці він ще чіткіше наголошує, що у ВКЛ і Польському королівстві «лінгвістична поліфонія ... включно з функціо-

¹ В оригіналі вжито термін *multiscripturality*.

нуванням руської мови в них як повноцінної книжної мови, є однією з найяскравіших ознак сформованої тут — ще до Люблінської унії (1569) — нової надрегіональної етнокультурної спільноти русі, на основі якої пізніше виникли українська й білоруська модерні нації» [Темчин 2020, с. 106]. Іншими словами, автор не бачить відмінностей між етносами (й мовами) аж до кінця XVI ст., у такий спосіб накладаючи політичну матрицю єдиного народу, спільної мови й відповідно спільної спадщини далеко за хронологічні межі феномену «давньоруської єдності».

Вразливою здається й запропонована ним періодизація руської мови в Речі Посполитій; періоди 1) присвоєння мови староруської у Великому князівстві Литовському від другої половини XIII ст., 2) її функціонування виключно в характері мови канцелярської (від середини XIV ст.) і 3) кшталтування руської мови як мови літературної (від середини XV ст.) загалом не контроверсійні. Проте вважати, що від половини XVI до початків XVIII ст. — це період занепаду й завмирання руської мови [Temchin 2017, с. 97; Темчин 2020, с. 100], означає цілком відкидати її історію в наступному столітті й заперечувати значення цієї мови для формування нового українського літературного стандарту в XVIII ст.

Натомість в українському мовознавстві має відгук твердження В.А. Передрієнка про те, що проста мова відігравала закономірну роль на шляху послідовного переходу до нового літературного стандарту, а «логічним наслідком тієї розбудови “простої мови”, яка відбувалася практично до кінця XVII ст., мало б стати у XVIII ст. ще інтенсивніше закріплення в ній живого українського мовлення, нормування фонетики і граматики на загальнонародній основі, наближення стильового розвитку до стану, характерного для національних літературних мов... староукраїнська “проста мова” постала в XVI ст. як виразне явище переходу до національної літературної мови. На користь зазначеної тези свідчать такі особливості її розвитку, як широка опора на живе народне мовлення, яскраві вияви про-

цесів демократизації і націоналізації, розгалужені лексичні і граматичні засоби для відтворення понять не тільки побуту, а й тогочасної науки, релігії, мистецтва тощо. Перелічені явища і процеси готували добрий ґрунт для переходу від старої української літературної мови до нової в кінці XVIII – на початку XIX ст.» [Передрієнко 2001, с. 22, 23].

Дарма що в першоджерелах середньоукраїнського періоду ми не знайдемо термінів *державна, офіційна, урядова* мова, — у сучасному материковому історико-мовознавчому й історико-соціологічному дискурсі вони вживаються переважно без вказівки на умовність, маючи власне метафоричний характер. Натомість врахування функцій та сфер ужитку дає підстави визначати українські писемні мови середньовічних держав термінами *адміністративна, канцелярська, лінгва франка* тощо.

У славістиці активно обговорюються проблеми поєднання методів соціолінгвістики (особливо в царині міжмовних контактів), діалектології й структурної типології. Їх застосування й дає змогу відтворити багатовимірну мовну ситуацію минулого, реконструювати факти змін мовних кодів, мовних зсувів, процесів інтерференції й конвергенції в полімовних суспільствах (Київська Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія).

Українські мовознавці, зосередившись на першочергових проблемах подолання двомовності, утвердження державності національної мови, не завжди зважають на зміну провідних векторів світової соціолінгвістики. Відкритий світ став полімовним, суспільства минулого й сьогочасні є багатомовними, вивчення полілінгвізму стає пріоритетним. Материкове українське мовознавство ще має опанувати мультидисциплінарний теоретико-методологічний інструментарій для вивчення полілінгвізму як нового об'єкта діяхронічних студій. Напевно, пошук відповідників та увиразнення семантичних розбіжностей поміж термінами *багатомовність, поліглосья, мультилінгвалізм, полімовність, полілінгвізм, плюрилінгвізм, поліскриптурність* та ін. заслуговує на спеціальне дослідження.

Слід констатувати, що в українському й зарубіжному мовознавстві існують глибинні відмінності в трактуванні мовних ситуацій середньовічних держав, а відповідно й статусів мов у них. У славістиці й надалі потужно представлено підхід, який ігнорує внутрішню інтенцію української мови до самостійного розвитку, послуговуючися концептами «давньоруської мови», «східнослов'янської народності» та «спільної спадщини», що неминуче веде до виправдання будь якої експансії — культурної чи політико-цивілізаційної.

1. Ажнюк Б.М. Мовна політика: Україна і світ. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.
2. Белей Л. Українська мова на початку XXI століття: Параметризація соціально-політичних змін. Київ: Люта справа, 2019. 208 с.
3. Бріцин В. Мовна політика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 328–332.
4. Висоцький С. Писемність, освіта. *Історія української культури: у 5 т. Том.1: Історія культури давнього населення України* / Б.Є. Патон (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2001. С. 711–726.
5. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2010. 655 с.
6. Мойсієнко В. Польська складова простомовності староукраїнського книжника. *Slavia Orientalis*. 2020. Т. LXIX, № 3. С. 581–593.
7. Мозер М. Что такое «простая мова»? *Studia Slavica Hungaricae*. 2002. № 47/3–4. С. 221–260.
8. Німчук В. Літературні мови Київської Русі. *Історія української культури: у 5 т. Том.1: Історія культури давнього населення України* / Б.Є. Патон (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 2001. С. 694–708.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читань в Українському Народному Університеті. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
10. Передрієнко В.А. Староукраїнська «проста мова» XVI–XVIII ст. в контексті формування національної літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. № 4. С. 16–23.
11. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕК, 2001. 392 с.

12. Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 120 с.

13. Темчин С.Ю. Языки восточнославянской культуры Великого княжества Литовского и Польского королевства и религия. *Религия и русь, XV–XVIII вв.* Москва: Политическая энциклопедия, 2020. С. 93–106.

14. Фаріон І.Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови в XIV–XVII століттях: дис...доктора філол. наук: 10.02.01. Київ, 2015. 456 с.

15. Чепіга І.П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 79–93.

16. Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику. *Українська мова.* 2015. № 3(51). С. 146–160.

17. Danylenko A. Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal? *Langues baltiques, langues slaves.* Paris: CNRS éditions, 2011. P. 141–173.

18. Danylenko A. A Missing Chain? On the Sociolinguistics of the Grand Duchy of Lithuania. *Acta Baltico-Slavica.* 2017. № 41. P. 31–57.

19. Danylenko A. Ukrainian. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online* / edited by Marc L. Greenberg (editor-in-chief). 2020. URL: <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online>.

20. Ivanov V., Dini P. Languages / Writings / Linguistic Ideas / Religions / Cultures in the Great Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in XIV–XVII c. a.d. (Sociolinguistic situation / Polyglossia). *Балты и Великое Княжество Литовское: историко-лингвистический взгляд: памяти Эгидиуса Банёниса* / отв. ред. Е.Л. Назарова. Москва: Новое издательство, 2007. С. 95–100.

21. Kurzowa Z. Z badań nad polszczyzną północnokresową XVII i XVIII w. (uwarunkowania historyczne. Opis systemu fonetyczno-fonologicznego. Perspektywy rozwojowe). *Prace językoznawcze.* 1991. № 123. S. 29–48.

22. Niedźwiedz J. Multiscripturality in the Grand Duchy of Lithuania: New Research Approaches / translated from Polish by D. Frick. *East European Politics and Societies and Cultures.* 2019. V. 33, №. 1. P. 3–16.

23. Reczek J. Języki w dawnej Rzeczypospolitej. *Język polski*. 1989. № 69. S. 10–19.
24. Shevelov Georg.Y. Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации Киевской Руси. *Russian linguistics*. 1987. № 11. С. 163–178.
25. Temčinas S. Języki kultury ruskiej w Pierwszej Przeczy-pospolitej. *Między Wschodem a Zachodem: Prawosławie i unia* / ed. M. Kuczyńska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (Kultura Pierwszej Przeczypospolitej w dialogu z Europą: hermeneutyka wartości, 2017. T. 11. S. 81–120.
26. Wiemer B. Dialect and language contacts on the territory of the Grand Duchy of Lithuania from the 15th century until 1939. *Aspects of Multilingualism in European Language History*. Amsterdam, 2003 (a). P. 105–143.
27. Wiemer B. Zur Verbindung dialektologischer, sozio-linguistischer und typologischer Methoden in der Sprach-kontaktforschung: Das Beispiel slavischer und litauischer Varietäten in Nordostpolen, Litauen und Weißrußland. *Zeitschrift für Slawistik*. 2003(b). № 48, 2. S. 212– 229.
28. Zamblera F. Plurilinguismo e poliglossia nella Lituania Sud-Orientale. *Res Balticae*. 2013. № 12. P. 179–191.
29. Zielińska A. O łączeniu metod socjolingwistycznych i dialektologicznych w badaniach języka polskiego na Litwie i Białorusi. *Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 10. Językoznawstwo: prace na XIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Lublanie 2003 / red. J. Siatkowski (red. naczelny) ... [et al.]*. Warszawa, 2002. S. 281–289.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Volumina legume — Volumina legume. Coaegatio iurium una cum ordinatione iudiciorum tribunalitiorum, et re-paritione locationeque exercituum. M.P.LIT. Coaequatio iurium stanow w.x.lit. z Koroną Polską. *Volumina Legume.1860. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, vydanego*. Petersburg, 1860. T. V. S. 417 – 421.

Halyna Naienko, Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics, Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv

HISTORY OF LANGUAGE VS SOCIOLINGUISTICS: FROM OBSERVATIONS ON TERMS

Slavic studies actively discusses the problems of combining the methods of sociolinguistics (especially in the field of interlingual contacts), dialectology, and structural typology. Their application makes it possible to reconstruct the multidimensional linguistic situation of the past, to reconstruct the facts of changes in language codes, language shifts, processes of interference and convergence in multilingual societies (Kievan Rus, the Great Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire). The article offers an overview of Ukrainian and foreign Slavic studies that reconstruct the social functions of the Ukrainian language (state, administrative, clerical, etc.) in relation to the periods from the beginning of writing to the end of the seventeenth century.

In European Slavic studies, the approach that ignores the internal intention of the Ukrainian language to develop independently, using the concepts of the Old Russian language, East Slavic nationhood, and "common heritage" remains powerful. Instead, mainland Ukrainian linguistics has yet to master the multidisciplinary theoretical and methodological tools for studying polylingualism as a new object of diachronic studies.

Keywords: history of Slavic languages, Ukrainian language, sociolinguistics, polylingualism.

ПОНЯТТЯ *ЕТНІЧНОЇ* *МОВИ* ТА *ЕТНОМОВНОЇ* *СВІДОМОСТІ* У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ВАСИЛЯ НІМЧУКА

І.Д. Фаріон

доктор філологічних наук, професор, доцент

У статті йдеться про застосування термінів «етнічна свідомість», «мовна свідомість» та «етнічна мова» в науковій спадщині видатного історика української мови Василя Німчука. Проаналізовано використання цих термінів в основних площинах: як інструмент пізнання української діалекто- та глотогенези в соціолінгвальному контексті та зв'язок із діалектною й ономастичною сферою, що сягає часів Руси.

Окремим і дуже важливим складником аналізованих понять є літературна писемна мова, що визначає «етнічне обличчя» суспільства, та дослідження персональної мовно-історичної джерельної бази, з якої постали відкриті науковцем знакові постаті та їхні лексикографічні праці.

Ключові слова: Василь Німчук, етнічна свідомість, мовна свідомість, етнічна мова, глотогенеза, історія української літературної мови.

Василь Німчук — науковець колосального діапазону: від мови свого села Довгого, що на Закарпатті (діалектна дериватологія та ономастика), — до українського діалекто- та глотогенезу, історії мови та мовознавства, історії правопису, джерелознавства, біблієзнавства, у центрі яких основні поняття буття та розвитку українського народу: *етнічна свідомість*, *мовна свідомість* та *етнічна мова*. Його доробок — яскравий приклад зведеної наукової споруди впродовж усього дослідницького життя на міцній основі *етномовного самопізнання*. Як згадують упорядники бібліографії Василя Німчука, «саме сім'я, рідне село стане тим єдиним місцем, куди завжди з незмінним рвінням повертався...» Василь Васильович [Німчук 2008, с. 5]. Саме туди Він вирушив у свою останню подорож у листопаді 2018 року...

Маємо на меті простежити використання в науковій спадщині мовознавця термінів *етнічна свідомість*, *мовна свідомість* та *етнічна мова*, їхнє корелювання та місце в його загальній концепції української діалекто- та глотогенези, про що частково йшлося в нашій розвідці про еволюцію термінів від «прироженого язика» до «етнічної мови» [Фаріон 2019, с. 60–67].

До проблеми термінів *етнос* та *нація*

Виокремлення українців як *етносу* збігається в часі з початком формування — після Великого переселення народів і падіння 476 р. Західної Римської імперії — інших європейських народів: французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків (V–VI ст.), так само, як пізніше виникнення української держави теж ішло одночасно з європейським державотворенням у IX–X ст. [Радевич-Винницький 2011, с. 340].

Поза тим існує стереотипний погляд на кореляцію між *етносом* та *нацією*, що полягає начебто в неприпустимості на сучасному етапі гуманітарних студій змішувати їх та ототожнювати, позаяк, по-перше, нація як спільнота належить до витвору модерного часу; по-друге, якщо розуміти під нацією *етнічну спільноту*, то це лише стадійно найпізніша форма етносу. Отож поняття *нації* і *національного* щодо поняття *етносу* та *етнічного* корелюються як ширше поняття до вужчого [Балушок 2008, с. 11; Касьянов 1999, с. 38–41]. Такий погляд поширений і серед європейських, американських та канадських істориків, загальним виразником яких став Андреас Каппелер [Каппелер 2011, с. 15, 23]. Поділяють такий підхід і деякі наші дослідники. Зокрема, на думку В.Г. Балушка, саме події національно-визвольних змагань 1648–1658 рр. «*фактично започаткували в Україні процес націєтворення*», а козацтво — це вже «*феномен модерної епохи*» [Балушок 2008, с. 284, 237], який через поразку цієї революції, а саме розтину України за Андрусівським перемир'ям 1667 року межі її супротивниками-ворогами — Моско-

вією та Польщею, — зостався незавершеним. Проте козацький наступ призвів до заселення українцями степових районів півдня і південного сходу. Це, своєю чергою, запустило в хід нові південно-східні говори як основу народної мови і створило передумови, щоб надалі незавершений процес націєтворення *«етнографічного типу етнічності»* перейшов *«до національного»* [Балушок 2008, с. 284]. Найяскравішим виявом народження нової свідомості став уживаний хоронім *Україна*, що згодом призвело до радикальних змін у топонімії, політонімії та етронімії — себто утвердження цієї назви як загальної для країни й держави, а також похідного від неї етроніма *українці*.

Свої аргументи має також інше трактування *етносу-нації* (в основі з *мовою*) не як соціально-економічних, а етнічно-політичних категорій, не як процесу стадійного домодерного чи модерного розвитку, а як неперервного руху — себто *примордіалістський* (англ. *primordial* — це ‘першопочатковий, вихідний’) погляд на формування нації. Себто *«етнічність та націоналізм — це одне й теж»*, що зливається в очевидне поняття *етнонаціоналізму* [Основи 1997, с. 121], про що свідчать судження наших провідних націоналістів, зокрема філософа Степана Ленкавського, автора «Декалога українського націоналіста»: *«Націоналізм — це Дух відвічної стихії. Існує від того часу, відколи існує український нарід. Проявився вперше тоді, як перший раз пролялася українська кров в обороні цілості та незайманості українського народу — національної спільноти»* [Ленкавський 2022, с. 35].

Засновником сучасного *примордіалізму* (попри наявність праць про це українських націоналістів-інтелектуалів Юліяна Вассіяна, Дмитра Мирона-Орлика, Степана Бандери, Степана Ленкавського, Ярослава Стецька та ін. ще задовго до цього у 20–40-і роки ХХ ст.), вважають Едварда Шилза, який започаткував цей напрям своєю статтею *«Примордіалістські, особисті, релігійні та громадянські зв’язки»*, що була надрукована в «Британському соціологічному журналі» 1957 року. Представники примордіалізму Едвард

Шилз, Кліфорд Гірц, П'єр Ван ден Берг та інші вважали, що у «домодерну» епоху склалася система взаємодії між людьми в межах певних колективів (етносів, націй), заснована на мовних, культурних, релігійних, расових, етнічних, територіальних та інших зв'язках.

Себто *етнічна група* та *нація* — це спільнота, що сформувалася *природним шляхом*, внаслідок дії об'єктивних чинників, а не цілеспрямованої діяльності людей чи якогось стану. Відповідно, етнічна ідентичність, етнічні почуття також мають природний характер, ґрунтуються на *кровних та культурних зв'язках*. Ці почуття закріплені в підсвідомості людини і виявляються у відчутті спорідненості з членами власної етнічної спільноти [Примордіалізм, е-ресурс]. Серед найвідоміших прихильників і пропагаторів тієї теорії переважно англійські історики та політологи Г'ю Сетон-Вотсон, Ентоні Сміт, Джон Армстронг, Кляус Цернак, Едріян Гейстингз, Ернест Гелнер, останній з яких зауважив, що «*нації є витвором людських переконань, вірності і солідарності*» [Гелнер 2000, с. 298].

На думку прихильників цієї теорії, джерела *нації* не слід шукати ні в планах світської інтелігенції, ні в інтересах буржуазії, а в «*глибоких культурних ресурсах*» мови, етнічної належності й релігії: «*нація — це культурне співтовариство*» (Карл Реннер). Для її виникнення потрібні спільна літературна мова, розвинута національна література та національно-духова культура [Сміт 2010, с. 92; Основи 1997, с. 136–137].

Тяглисть стереотипного ланцюжка *етнос — народ — народність — національність — нація* спростовує знаковий сучасний історик Я.Р. Дашкевич, заступаючи цей ланцюжок тріадою *плем'я — народ, або етнос — нація* з відповідними рівнями свідомості. Історик заперечує зведення свідомості на межі XVI–XVII ст. тільки до етнічної, а зауважує на її кореляції: «*...при наявності національної свідомості етнічна свідомість — це її органічна складова частина, фундамент, на якому виростає національна свідомість*» [Дашкевич 1992, с. 67]. Відтак у «лавиноподібній» національній свідомості на зламі XVI–XVII ст. Я.Р. Дашкевич убачає різні рівні свідомості:

нижчий, *етнічний*, виявлений у поширенні самоназви *руський народ*; протиставність іншим народам, що названі саме так на ту пору, — ляхам, москалям, жидам, туркам, татарам; усвідомлення спадкового чинника «руської крові» (наприклад знакова теза від Мелетія Смотрицького у творі «Weryfikacja niewinności...» (1621 р.) про те, що зовсім не віра має об'єднувати людей, а їхня національна належність, кровні, етнічні зв'язки: «*Якщо існує правдива Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується зі своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж еспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська...*» [Фаріон 2015, с. 497]; усвідомлення кордонів зі степом, Московією, Польщею та Угорщиною, Молдовою та Білоруссю. Вищий, *ідеологічний* рівень національної свідомости, втілений через боротьбу за національні права (української шляхти, духівництва, міщанства за рівноправність із поляками та ін.); боротьбу за історичні традиції тяглости нації від часів Руси; боротьбу за права староукраїнської (руської) мови; засудження зради як викристалізованого поняття *національного ренегатства*; національну суть релігійних конфліктів із протиставленням українців (русинів) — полякам; національне мотивування козацьких повстань — і, зрештою, створення держави Запорозька Січ [Дашкевич 1992, с. 72–73]. Найважливіший методологічний прийом, на якому наголошує історик, — не переносити засобів сучасної етносоціології та етнопсихології на минулі століття, а також методики і критеріїв західноєвропейської науки на українські реалії [Дашкевич 1992, с. 67].

Засадничим поняттям етнічності є *рідна мова*, що передусім засвідчує зв'язок людини з її власним родом, а через нього — з етносом. Тобто **соціалізація особи здійснюється через етнізацію**. Рідна мова — це «запорука існування етносу в майбутньому: вона долає невідворотність смерті як спільноти, так і окремої особи, належної до цієї спільноти», і вона не може не мати «ідіоетнічного харак-

теру» [Радевич-Винницький 2011, с. 67, 70]. Звідси таку мову можна називати *етномовою* [Антошкіна 2007, с. 45–46]. Саме на термін *етнічна мова* натрапляємо з прив'язанням до діалектної сфери в одному з досліджень Василя Німчука [Німчук 1997, с. 4].

Корелювання понять *етнічна свідомість*, *мовна свідомість* та *етнічна мова* у Німчуковій спадщині важлива передусім тим, що в переважних і численних визначеннях *етносу* мало хто оперує базовою ознакою його дефініції — *етнічною свідомістю* [Основи 1997, с. 114–153]. Позитивний виняток у закордонних джерелах (усупереч «Вебстерівському словнику», «Словнику американської спадщини англійської мови» та ін.) становить визначення терміна *етнічність* від Елліс Кешмор, що є упорядницею поширеного на Заході «Словника расових і етнічних відносин». На її думку, термін *етнічність* уживають до народу або нації, а також групи людей, які *свідомі* свого спільного походження та спільних інтересів.

Серед вітчизняних визначень поняття *етносу* складник «*самосвідомості*» посідає аж передостаннє місце: «*Етнос* — це позачасова, позатериторіяльна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільними походженням (реальним або мітичним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, *самосвідомістю* та *етнонімом* (назвою)» [Основи 1997, с. 126]. Проте важливо, що одне з найсучасніших вітчизняних енциклопедичних джерел трактує вже сам термін *етнічна свідомість* як сукупність уявлень, знань, настанов, спрямувань, сприйнятих особою в процесі етнізації, накопичених із досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, традиції, цінності, *усвідомлення себе членом етносу*, а також бачення свого народу серед інших [Мала 1996, с. 41].

Отже, коренетвірну основу *етнос* тлумачимо як історичну спільність людей, об'єднаних мовою, виразно відмінною від інших культурою, власним менталітетом, *усвідомленням єдності* свого походження та культурної відмінності від інших спільностей, тобто *етнічною самосвідомістю*, вираженою у самоназві (автоетнонімі)

[Андерсон 2001, с. 17–18; Мала 1996, с. 69]. Натомість термін *мовна свідомість* — це сукупність культурно і соціально зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [Яворська 2000, с. 145; Основи 1997, с. 13].

Етнічна свідомість, мовна свідомість та етнічна мова у Німчуковій науковій спадщині

Над поняттями *етнічної свідомості, мовної свідомості та етнічної мови* Василь Німчук розмірковує в розвідках про походження та історію української мови, що припадають на 90-і роки — час відновлення Української Держави [Німчук 1990, с. 190–234; Німчук 1993, с. 233–250; Німчук 1994, с. 25–47; Німчук 1995, с. 69–83; Німчук 1997, с. 3–14; Німчук 1998, с. 3–12]. Науковець слушно зауважує, що, досліджуючи **глотогенезу** (інакше природну цікавість і дослідників, і загалу до свого **«етнічного лінгвородоводу»** [Німчук 2005, с. 352]), *«досі мало враховуються суспільні фактори, постулати соціолінгвістики»*, а на заваді тим дослідженням *«стоїть нечітке оперування термінами «етнічна мова» (точніше термін «етнічна мова» в нас використовується рідко, пор. ще «ідіоетнічна мова») та діалект (говір)»* [Німчук 2005, с. 359–360]. На цей термін без дефініції вперше натрапляємо в одному з досліджень Василя Німчука в контексті діалектної сфери [Німчук 1997, с. 4].

Досліджуючи глотогенезу, історик мови визначає нову методологічну соціолінгвістичну засаду, зауважуючи, що їх *«не можна зводити тільки до вивчення процесу розвитку структурних рівнів, бо ніколи не одержимо справжньої картини нашої глотогенези. Лише комплексне вивчення проблеми — історії лінгвальної системи, історії етногенези й загальної історії народу — призведе до справді обґрунтованих, об'єктивних наукових висновків»* [Німчук 1995, с. 81]. Окремо мовознавець наголошує на зв'язку історії мови *«з етнопсихологічними й етносоціальними (політичними) процесами»*,

що можуть, до прикладу, обумовлювати *«розгалуження однієї давньої мови в кілька споріднених»* [Німчук 1995, с. 81; Німчук 1990, с. 193]. І робить слушний висновок: *«...мова — одна з визначальних прикмет етнічної спільноти, тому походження конкретного племені, народності, нації неможливо з'ясувати без дослідження історії формування, розвитку, функціонування їхньої мови»* [Німчук 2005, с. 353]. Відтак перетворення, точніше, переростання діалекту чи групи діалектів в окрему, нову мову — це соціальний чи **соціально-етнічний процес**, обумовлений історичними та суспільно-політичними причинами, що призводять до відокремлення частини від цілого [Німчук 1990, с. 193]. **Себто діалект стає мовою, коли цього хочуть його носії як етнонаціональний імператив.** Поетично це висловив Іван Франко: *«Діалект? А ми його надишем / Міццю духа і огнем любови. / І нестертий слід його запишем / Самостійно між культурні мови»* (Антошкові П.).

Системно проаналізувавши основні схеми періодизації — від канонізованої радянською наукою О.О. Шахматова [Німчук 1998, с. 8–9; Німчук 1997, с. 5] до напрацювань українських мовознавців половини ХХ ст. С.Й. Смаль-Стоцького, Є.К. Тимченка, К.Т. Німчинова, А.Ю. Кримського, Л.А. Булаховського, П.Д. Тимошенка, О.Т. Горбача, Ю.В. Шевельова та ін., — історик мови запропонував власну версію періодизації як одночасне дослідження генези та історії української мови. Виписуючи свою схему історії мови, професор оперує поняттями *етнічна мова*, *мовна свідомість*, що моделює *етнічну свідомість* і навпаки [Німчук 1997, с. 3–4], та наголошує на понятті *регіональної етнічної свідомості* як основи творення нових народів [Німчук 1998, с. 6], зв'язку між *етнічною свідомістю* та *автоідентифікацією* чи *алоідентифікацією*, виокремлює *«свідомість генетичної спорідненості»*, що об'єднує носіїв різних діалектних систем в етнос. Врешті наголошує на базовому тріумвіраті, що сприяє *«виробленню єдиної етнічної свідомості»*: одна (спільна) літературно-писемна мова, одна (спільна) релігія з її священною мовою, одна держава [Німчук 1997, с. 4–5]. Себто до умов періодизації

внесено не лише самоочевидні внутрішньоструктурні характеристики всіх мовних рівнів, а важливі *«соціальні параметри»*: мовна самосвідомість носіїв мови, наявність чи відсутність єдиної писемності, соціального престижу діалектів, традиції тощо [Німчук 1997, с. 4].

Василь Німчук чи не перший в українському мовознавстві наголошує на так званих *«регіональних етнічних свідомостях окремих етносів або протоетносів (субетносів)»*, *«що трактували своє мовлення як окремі мови чи щось близьке до окремих мов»*. А відтак зауважує, що ці *«протоетнічні (субетнічні) свідомості за відповідних суспільних та історичних умов могли перерости (й переростали) в нові етнічні й етнічно-мовні свідомості нових народів. Регіональні етнічні свідомості в 11–12 (13) ст. існували, але їх вияви в цю епоху мало досліджені»* [Німчук 2005, с. 443]. Звідси його заповіт для сучасних і наступних істориків мови: *«Необхідно шукати факти, що свідчать про етнічну свідомість східнослов'янського населення різних регіонів. Важливі свідчення про це може дати вивчення поширення і значення етнонімів та хоронімів у документах 11 – першої половини 13 ст., особливо назв русинь, Русь»* [Німчук 2005, с. 447].

Водночас науковець, досліджуючи староукраїнську лексикографію, попри вживані радянські кліше про оформлення протягом XIV–XV ст. *«трьох нових східнослов'янських етнічних спільностей — російської, української і білоруської народностей та їх мов»* та *«братні народи»*, наголошує на антропонімах як символах етнічності: *«...дружина великого князя Володимира Святославича чешка назвала одного з своїх синів іменем Вышеславъ <...>, а болгарка — іменем Борисъ. Ці антропоніми були популярні на батьківщинах княгинь. Княгині-іноземки, мабуть, навчали своїх дітей і своїм рідним мовам»*, а також підкреслює, *«що літописець усвідомлював важливість лінгвістичної аргументації, тієї інформації, яку дають топоніми та фразеологізми»* [Німчук 1980, с. 11–12].

Досліджуючи історію мови як розвиток усіх її структурних рівнів (фонетичного, словотвірного, лексичного, граматичного), він

формулює фундаментальне корелювання цих понять, що полягають у збіжності *етнічної свідомості* та *мовної свідомості*, які і творять *етнічну мову*: «*Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість*» [Німчук 2005, с. 360; Німчук 1997, с. 4]. Таким способом, заглиблюючись у найдавніші історичні пласти нашої мови, науковець доходить до дуже важливого соціолінгвістичного висновку про на взаємну зумовленість *етнічної* та *мовної самосвідомості*. Як аргумент на користь такого корелювання, мовознавець наводить семантичне поле праслов'янської лексики *языкъ (język)* як поняття «мови» і «етносу» водночас [Німчук 2005, с. 351]. Попри більшість теперішніх політологічних визначень *етнічної свідомості* й масове нерозуміння пріоритетності мови в утвердженні нації та держави, професор наголошує на визначальності в *етнічній свідомості* саме мови: «*Відколи в людей існує етнічна свідомість, відтоді мова, мабуть, є головною і найтиповішою ознакою, на основі якої народи відрізняють себе один від іншого*», себто — у визначенні окремоти мови вирішальною є *самосвідомість* її носіїв [Німчук 2005, с. 351, 359]. Відтак доречним є композитне поняття *мовно-етнічної свідомості* як неподільного цілого. Чи не вперше його використовує саме Василь Німчук, структуруючи це поняття в середині себе: «...у складі етносу певні сукупності людності в силу різних причин — внутрішніх (діалект, фольклор, побут тощо) та зовнішніх (державна належність, географічне середовище і т. д.) можуть вважати себе ближчими між собою, ніж інші складові частини етносу, ідентифікувати себе як етнічна група» [Німчук 1995, с. 75]. Власне через те, що і в історичній ретроспективі, і досі в нашому лінгвосоціумі *етнічна свідомість* та *мовна свідомість* **не збігаються** (а це формує патологічну гідридну свідомість з чужою мовою: ніби українці, а

ніби рідна мова — російська), ми маємо чергову етнічну московсько-українську війну (2014–2023) з абсолютною мовною основою і першопричиною.

Яскравим свідченням *мовно-етнічної свідомості* є сформований як самоназва **етнонім**. На думку теоретика націоналізму Ентоні Сміта, *«колективні назви мають важливе значення для етнічного і національного самовизначення, тож брак зареєстрованої в документах власної назви може свідчити про брак чуття спільної етнічної належності, вже не кажучи про національне існування»* [Сміт 2004, с. 58]. Наші предки аж ніяк не мали з тим проблем, позаяк їхнє, за Василем Німчуком, вироблене *«чуття етнічно-політичної спільноти, принаймні в населення півдня Київської Русі»*, виявлено в етнонімі *русинь*, центром якого є Середня Наддніпрянщина та Київ [Німчук 2005, с. 442]. І то більше: етнонім *русинь* (збірниє *русь*) зі своєї батьківщини — Середньої Наддніпрянщини — поширилося на жителів усієї теперішньої України, а відтак було привласнене сусіднім етносом *московитами* у формі ад'єктива *русский* ‘російський, тобто московський’. Щоб уникнути термінологічної плутанини і підміни прикметника нашої етнічної старої назви *руськыи* ад'єктивом *русский* ‘московський’, науковець пропонує «відповідний давній етнос та його мову [...] позначати прикметником *давніосхіднослов'янський* (народ, народність, мова), а сукупність протоукраїнських говорів — *давніоруськоукраїнською мовою»* [Німчук 2005, с. 442; Німчук 1998, с. 5]. Водночас слушною є заувага, що «етнонім *русинь* (множина — *русь*), хоронім *Руськая земля*, *Русь* могли поширюватися як такі, що позначають мешканців держави, приналежність до держави, а не один етнос і його територію» [Німчук 2005, с. 446]. З огляду на це мовознавець рекомендує вивчати побутування етноніма *русинь на теренах Росії* і водночас *«шукати факти, що свідчать про етнічну свідомість східнослов'янського населення різних регіонів»*, ідеться передусім про локалізацію цих фактів у документах XI – першої половини XIII ст.» [Німчук 2005, с. 446–447].

Натомість *«Українці ніколи не сумнівалися в тому, що вони — нащадки русинів княжої доби, як це, наприклад, засвідчив автор полемічної «Перестороги» початку 17 ст.»* [Німчук 2005, с. 352].

Окремим і дуже важливим складником аналізованих понять *етнічної свідомості, мовної свідомості та етнічної мови є літературна писемна мова* — продукт хронологічно пізнішого походження, що, крім мови живого спілкування, безумовно визначає *«етнічне обличчя»* суспільства: *«...своєрідність етнічному обличчю народу, оригінальність його культури надавала українська літературно-писемна мова, яка постійно поєднувала старослов'янські книжні й живі народні складники»* [Німчук 1990, с. 234]. Мовознавець на основі лінгвістичного аналізу різностильових пам'яток подає розлоге обґрунтування двох літературних мов Руси: давньоруської (чи давньоруськоукраїнської писемно-літературної мови XI–XIII ст.) та старослов'янської (церковнослов'янської) давньоруськоукраїнської редакції і зазначає, що лексика пам'яток, створених у Києві, типово південно-західноруська. Це, своєю чергою, вказує на зв'язок між літературною мовою та народними діалектами, зокрема, *«виділенні старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови»* [Німчук 1982, с. 22, 24–26; Німчук 2005, с. 448].

Втрата українцями своєї держави в наступні століття призвела до *«чи не найскомплікованішої в Європі (якщо не в усьому світі)»* мовної ситуації [Німчук 1996, с. 1]. Йдеться про використання різною мірою чотирьох мов: української, церковнослов'янської місцевої редакції, польської, латинської (у поодиноких випадках у другій половині XVI ст. — грецької). Проте, як зазначає професор, *«етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови — українська писемно-літературна та церковнослов'янська української редакції»*, межі і сфери функціонування яких знову-таки *«немалою мірою формувала конфесійна ситуація в українських землях»* [Німчук 1996, с. 1]. Донедавна у всій соціолінгвістичній повноті цю проблематику конфесійної парадигми в історії української літературної

мови не досліджували (якщо не брати до уваги нещодавньої системної розвідки на цю тему І.Д. Фаріон, науковим консультантом якої був Василь Німчук). В одній із розвідок лінгвіст наголошує на соціолінгвістичних поняттях «мовна ситуація» і «мовна політика», що зумовлюють **сфери вживання літературної мови або «української етнічної мови»** [Німчук 2014, с. 169, 163].

Виняткова заслуга Василя Німчука у пізнанні *етнічної свідомості, мовної свідомості* та *етнічної мови* через дослідження персональної мовно-історичної джерельної бази. Студіюючи локальну мову пам'яток, себто її діалектну основу, Василь Німчук переконливо визначав походження авторів пам'яток чи переписувачів, а отже, окреслював питомий мовно-етнічний простір, у центрі якого поставали такі відкриті та опрацьовані науковцем постаті та їхні праці: «Лексикон словенороський» Памва Беринди 1627 р. (1961), «Лексис» Лаврентія Зизанія і анонімна «Синоніма славеноросская» (1964), «Лексикон словено-латинський» Єпифанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського (1973), «Граматику» Мелетія Смотрицького (1979), «Граматику» Лаврентія Зизанія» (1980) [Німчук 1980, с. 56, 70–71, 101–104, 212–214].

Саме аналіз української зіставно-перекладної лексикографічної спадщини під пером науковця в дуже непевні окупаційно-радянсько-московські часи перетворився в маніфест української етнічності в її історико-філологічному контрастивному дискурсі. Аналізовані словники засвідчували еволюцію накреслених рубіконів не лише межі церковнослов'янською (словенською) та руською (староукраїнською) мовами, але й іншими: польською, грецькою, латинською і, врешті, виведення української лексики в реєстрову позицію в «Синонімі славенороській», про що показово свідчить цитований Б.Д. Грінченко: *«Кроком уперед була й та обставина, що тут на першому плані стояв уже не “широкий и великославный славенскій язык”, пояснюваний мовою простою, а сама ця проста мова признавалася гідною пояснення слов'янською церковною»* [Німчук 1980, с. 198].

Не менш знаковими в етномовному окресленні ставали розвідки про українських мовознавців в історичній ретроспективі: про П.П. Білецького-Носенка, Я. Блоницького, І. Максимовича, О.П. Павловського, Й.І. Левицького, М.М. Лучкая, А.І. Волошина та ін., чим було закладено початки вивчення «середньовічної та ранньомодерної історії українського мовознавства» та популярної тепер націєцентричної лінгвоперсонології [Німчук 2008, с. 19].

Отже, корелювання понять *етнічної свідомості*, *мовної свідомості* та *етнічної мови* полягає в їхній абсолютній взаємозалежності та взаємозумовленості. Водночас неможливо розглядати ці доленосні і визначальні для нації поняття поза суспільно-політичними чинниками, що мають винятковий вплив на характер корелювання. У нашій історії навіть на сучасному етапі маємо незбіжність *етнічної* та *мовної свідомості*, що є основним гальмом у розвитку і мови, і нації, і держави. Виняткова заслуга Василя Німчука полягає в застосуванні аналізованих понять саме щодо української глотогенези. Це вможливило реконструювати ірраціональну природу етномовних процесів далекої давнини.

Зазначені поняття є також винятковим механізмом для розкриття історичного функціонування етноніма *русь* як самоназви чи чужоназви, а також виникнення основного продукту високої *мовно-етнічної свідомості* — літературно-писемної мови. Не менш важливим у спадщині Василя Німчука є застосування понять *етнічна свідомість*, *мовна свідомість* та *етнічна мова* у розвідках про історичні постаті українського мовознавства, що стали символами питомого українського етномовного простору, а самі розвідки — це передвісники сучасної лінгвоперсонології.

Визначальною є думка мовознавця про взаємозумовлену залежність між рівнем етнонаціональної свідомості і *рідною мовою*, що, на жаль, через складні політичні процеси окупації України чужинцями ніколи не перебували в абсолютній збіжності. Саме звідси блискуча теза від Василя Німчука про неминуче моделювання *мов-*

ної свідомості через етнічне самоусвідомлення: наявність етнонаціонального самоусвідомлення — гарант сили *рідної мови* (історично *природженого язика*), чи *етнічної мови*.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 271 с.

2. Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов О.М. Соціолінгвістика: навчальний посібник. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. 355 с.

3. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. Біла Церква: вид. Пшонківський О.В., 2008. 304 с.

4. Гелнер Е. Нації та націоналізм. *Націоналізм. Антологія* / упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 292–310.

5. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження). *Сучасність*. 1992. № 3. С. 65–74.

6. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націотворення* / упор. А. Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 13–28.

7. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

8. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 2. Ідеологія. Філософія. 2-е вид., змінене / упоряд. і ред. О. Сич. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. 480 с.

9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / відповід. ред. Ю.І. Рима-ренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.

10. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ: Наукова думка, 1980. 303 с.

11. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 21–31.

12. Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності. *Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії* / В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко. Київ: Наукова думка, 1990. С. 190–234.

13. Німчук В.В. Про походження українських діалектів. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 233–250.

14. Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 25–47.
15. Німчук В.В. Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть*. Вип. 2. Матеріали наукової конференції пам'яті Л.П. Жуковської. Київ, 1995. С. 69–83.
16. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть. *Берестейська унія і українська культура XVII століття*. Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. С. 1–48.
17. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.
18. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–12.
19. Німчук В.В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т.* Київ, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.
20. Німчук Василь Васильович: Біобібліографія до 75-річчя / упор. Ю.В. Осінчук, Н.В. Пуряєва; вст. ст. Н.В. Пуряєвої. Київ, 2008. 128 с.
21. Німчук В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови». *Українська мова*. 2014. № 3. С. 161–173.
22. Основи етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка. Київ: Либідь, 1997. С. 114–153.
23. Примордіалізм та переніалізм. URL: <https://studfile.net/preview/9226391/page:8/>.
24. Радевич-Винницький Я. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання. Київ; Дрогобич: Посвіт, 2011. 592 с.
25. Сміт Д. Ентоні. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / перекл. Р. Фещенко. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2004. 168 с.
26. Сміт Д. Ентоні. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / перекл. П. Тарашук. Київ: Темпора, 2010. 312 с.
27. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 654 с.
28. Фаріон І. Від «прироженого язика» до «етнічної мови»: історія термінів та їхнє функціонування сьогодні. *Український науковий термін: діяхронний контекст. Монографія*. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2019. С. 50–71.

29. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 2000. 288 с.

Iryna Farion Professor, Associate Professor

**CONCEPT OF *ETHNIC LANGUAGE*
AND *ETHNOLINGUISTIC CONSCIOUSNESS*
IN THE SCIENTIFIC WORKS OF VASYL NIMCHUK**

The article refers to the use of the terms *ethnic consciousness*, *linguistic consciousness* and *ethnic language* in the scientific heritage of the outstanding historian of the Ukrainian language Vasyl Nimchuk. The use of these terms in the main planes is analyzed: as a tool for learning Ukrainian dialects and glottogenesis in the sociolinguistic context and the connection with the dialectal and onomastic sphere dating back to the times of Rus.

A separate and very important component of the analyzed concepts is the literary written language, which defines the “ethnic face” of society, and the study of the personal linguistic and historical source base from which the iconic figures and their lexicographical works discovered by the scientist appeared.

Keywords: Vasyl Nimchuk, ethnic consciousness, linguistic consciousness, ethnic language, glottogenesis, history of the Ukrainian literary language.

РОЗВИТОК ЛІНГВІСТИЧНОГО ЕДИЦІЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ОКРЕМИХ ПАМ'ЯТОК ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТІВ «МОВНОГО ОБЛИЧЧЯ» ПЕВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ X–XIII СТ. В.В. НІМЧУКА: ЛІНГВОПОЛІТОЛОГІЙНИЙ ВИМІР

В.В. Грещук

*доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Вал.В. Грещук

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
директор навчально-наукового Інституту українознавства*

Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. В.В. Німчука є найповнішим зібранням писемних пам'яток української мови найдавнішого періоду, значна частина яких опублікована вперше. У статті висвітлено лінгвополітологічний вимір зазначеної праці. Переконлива ідентифікація низки давніх писемних пам'яток саме як давньоукраїнських, здійснена автором хрестоматії, дає підстави розвінчувати лінгвополітологічну міфологему про початок української мови щойно з XIV ст. і збільшити писемний стан її функціонування та відсунути його вглиб віків майже на чо-

тири століття. Проаналізовано крадіжки й привласнення московитами писемних пам'яток, які насправді належать українській та білоруській мовам, а також інсинуації та корективи загальноприйнятої теорії так званої спільнослов'янської мови на користь московитської мови. Наголошено на науково-лінгвістичній та освітньо-навчальній цінності хрестоматії.

Ключові слова: хрестоматія, історія української мови, В.В. Німчук, політологічний вимір, писемна пам'ятка, міфологема.

Однією з найважливіших ідеологем, штучно створених і агресивно втілюваних у життя спочатку Російською імперією, згодом Радянським Союзом, а нині спадкоємницею тоталітарного есесеру — Російською федерацією, стала ідея про спільність походження українського, білоруського та російського народів із єдиного східнослов'янського кореня. Задля обґрунтування такого езуїтсько-абсурдного, спотвореного погляду на генезу й еволюцію трьох східнослов'янських народів зусилля московитів ще з часів Петра І спрямовані на фальсифікацію історії, цивілізаційних, державотворчих, релігійних, еволюційнокультурних процесів, вивищення московитського народу над іншими східними слов'янами, привласнення росіянами надбань суспільного поступу інших народів. Правда, останнім часом в Московії, складається враження, вирішили перевершити самих себе, бо, виявляється, українського народу взагалі ніколи й не було, а його придумав не то Ленін, не то австро-угорці... І ця маячня заявлена в науковоподібному опусі самого Путлера!

Вертаючись до зазначеної ідеологеми, підкреслимо, що чільною компонентою її стала теорія походження української, білоруської й російської мов із давньоруської мови, згідно з якою всі вони розвинулися зі спільної для них так званої давньоруської мови (VII–XIII ст.), репрезентованої дописемним (VII–IX ст.) та писемним (X–XIII ст.) періодами. В офіційних наукових працях, у навчальних підручниках і посібниках обґрунтовувалась думка, що українська мова формується щойно з XIV ст. після розпаду так званої давньоруської мови, як і білоруська та московитська. Контраргументи тих учених, які не поділяли такий погляд на утворення й розвиток східносло-

в'янських мов, не бралися до уваги, відкидалися, а їх прихильники оголошувалися буржуазними націоналістами, лженауковцями [Булаховський 1956; Півторак 1988*; Филин 1972; Хабургаев 1980].

Нові підходи до осмислення й потрактування походження української мови з'явилися після здобуття Україною в 1991 році незалежності, коли нарешті науковці отримали доступ не тільки до офіційної наукової продукції, препарованої відповідно до настанов зазначеної ідеології, а й до обширної бази історико-лінгвістичних досліджень, здійснених у діаспорі. Виявилось, що теорія про існування так званої давньоруської мови, з якої, після її розпаду, сформувались східнослов'янські мови — це лінгвополітологічна фікція, кажучи мовою сучасного сленгу, фейк.

Українська мова починає свою історію безпосередньо з праслов'янської мови, яка занепадає приблизно в VII ст. Виділяють такі періоди в становленні й еволюції української мови: 1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI ст., від часу появи перших писемних пам'яток — кінець XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова (кінець XIV ст. — XVIII ст.); 4) нова українська мова (кінець XVIII ст. — і дотепер) [Шевельов 2002, с. 54–55]. Така кардинальна зміна в інтерпретації походження й розвитку української мови вимагає від учених-мовознавців великих зусиль щодо ідентифікації, упорядкування, вивчення й уприспугнення передовсім джерельної бази дослідження української мови найдавнішого писемного періоду її розвитку — X–XIII ст. Ця робота дуже складна, часозатратна і для її здійснення вимагає фахівців відповідного рівня підготовки. Повний, вичерпний корпус джерельної бази історії української мови — справа неблизького майбутнього. Водночас нагальні потреби науково-лінгвістичної практики та сучасної лінгводидактики вищої школи можуть задовольнити фахово підготовлені

*Слід зауважити, що в пізнішій своїй праці вчений обґрунтував думку, що «становлення найдавніших особливостей української мови (як і інших східнослов'янських) почалося безпосередньо від праслов'янської мови, яка в східнослов'янському ареалі, очевидно, здавна мала свої регіональні особливості [Півторак 1993, с. 178].

хрестоматії, прекрасним зразком якої є «Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.» В.В. Німчука [Німчук 2015]. У передмові до неї її автор слушно зауважив: «Якою б великою не була кількість опублікованих рукописів та перевиданих стародруків, завжди відчувається потреба в одно- чи багатотомних збірках зразків мови, засвідчених у різні відрізки (століття, рік – місяць, рік – місяць – день) її буття, щоб мати змогу (не в однаковій, на жаль, повноті) спостерігати динаміку її структурних рівнів. Хрестоматії таких зразків українські потрібні для практичних занять студентам, які вивчають історію формування структури української мови та історію літературної української мови. Крім того, вони стають у пригоді й науковцям, особливо, якщо містять першопублікації манускриптів чи перевидання рідкісних стародруків і першодруків [Німчук 2015, с. 8]. Виокремлені тут і підкреслені користі видання вказаних хрестоматій стосуються передовсім і зазначеної праці, однак ними не вичерпуються. «Хрестоматія» В.В. Німчука має ще й лінгвополітологічний вимір, висліди якого доповнюють суто мовознавчий та лінгводидактичний аспекти. Вона стала найповнішим зібранням писемних пам'яток української мови найдавнішого періоду, значна частина яких опублікована вперше. Це дало змогу збільшити писемний етап її функціонування і відсунути його вглиб віків майже на чотири століття.

Найменшою кількістю писемних фіксацій представлено Х століття. Серед них — слов'янські найменування в арабських джелах ІХ–Х ст., уривки з твору Костянтина VII Порфирогенета (Багрянородного) «Про управління імперією», написи на княжих монетах кін. Х – поч. ХІ ст. та напис на корчазі Х ст. із могили біля с. Гнъоздово неподалік від Смоленська. Тут і далі «у коментарях до кожної пам'ятки подано стислі відомості про неї, у тому числі зазначено, на основі якого оригіналу, першодруку, фотокопії чи пізніших наукових (зокрема факсимільних) видань публікується текст, сказано, де зберігається манускрипт» [Німчук 2015, с. 13].

Пряме відношення до староукраїнських писемних пам'яток мають написи на княжих монетах та напис на корчазі. Підставою

ідентифікації написів на княжих монетах як староукраїнських, на думку вченого, є те, що вони карбовані в Києві, а також поглиблений історико-лінгвістичний аналіз написань. Складніше з не до кінця розбірливим написом на черепках від верхньої частини корчаги, виявлених неподалік Смоленська. Проаналізувавши всі відомі різночитання напису та залучивши до аналізу діалектні матеріали українських говірок, В.В. Німчук досить аргументовано пропонує читати його **гороуна** ‘гірчиця’: «В українських говірках досі функціонує, — зазначає він, — слово *горунка* ‘гірчиця’ <...> Наше діалектне слово — первісно демінутив із суф. **-к-а** від *горуна*. На Смоленщину корчага могла потрапити з півдня Русі» [Німчук 2015, с. 26].

Отже, перші найдавніші писемні фіксації окремих написів на теренах нашої держави стосуються староукраїнської мови ще X століття. Наступні XI, XII, XIII ст. репрезентовано значною кількістю писемних пам’яток різних жанрів і стилів. Крім написів на стінах храмів та численних археологічних знахідках, засвідчено Євангелія, твори ораторського мистецтва, псалтирі, патерики, хроніки, твори церковних письменників, зводи законів, грамоти, у тому числі й берестяні грамоти, літописи, белетристичні тексти, проповіді, повчання, молитви, церковні служебники, життя святих і преподобників, науково-філософські книги та ін. І всі вони донедавна безпідставно вважалися пам’ятками не староукраїнської, а так званої давньоруської мови. Науково й ідеологічно підперти статус так званої давньоруської мови мав десяти томний «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)», задуманий й теоретично обґрунтований Р.І. Аванесовим (СДРЯ І).

Однак навіть у лексикографічній праці «з барського плеча» накинули так званій давньоруській мові ціле століття — XIV і трохи XV ст., привласнивши низку писемних пам’яток української і білоруської мов XIV–XV ст., які за офіційною тоталітарною історико-лінгвістичною доктриною належали українській і білоруській мовам, про що чітко зазначено в передмові до словника: «До джерел ввійшли і південно-руські (34) і західно-руські (8) грамоти XIV ст.

включені також до «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» та «Історичного словника білоруської мови»» [Предисловие, с. 9].

Дивуватися таким крадіжкам і привласненням не доводиться. В історії із походженням сучасних української, білоруської і московитської мов із єдиної спільносхіднослов'янської мови в XIV і наступних століттях засвідчено не лише такі невинні факти, як вказано, а й інсинуації та корективи загальноприйнятої теорії на користь московитської мови. Річ у тім, що паралельно зі створенням «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» за редакцією Р.І. Аванесова, розгортається ще один лексикографічний проєкт під назвою «Словарь русского языка XI–XVII вв.» за редакцією С.Г. Бархударова. Уже сама назва словника мала утвердити в думці, що московитська мова існувала вже в XI ст., тоді як українській та білоруській мовам початками їх формування й становлення визначено XIV–XV ст. Ось такі єзуїтські лінгвополітологічні парадокси! При цьому, як зазначила Г.Я. Романова, що підготувала додаток до цього словника у вигляді покажчика джерел, «у Покажчик джерел до Словника **російської** мови XI–XVII ст. включено видання і рукописи, за якими в різні роки робились витяги для Картотеки ДРС» [Указатель СРЯ, с. 3]. Вона ж констатувала, що Покажчик є не лише ключем до Словника **російської** мови XI–XVII ст.; а й довідниковим посібником для джерел **російської писемності XI–XVII ст.** [Указатель СРЯ, с. 9]. Як бачимо, вже без будь-яких застережень стверджується, що московитська мова в писемній формі існувала вже в XI ст., а всі так звані давньоруські писемні пам'ятки, які начебто були спільносхіднослов'янськими, насправді репрезентують московитську мову, дарма що автори багатьох із них були уродженцями з теренів України, створені вони в Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві і мовні особливості яких пов'язані з фонетичними, граматичними й семантичними рисами української мови.

В.В. Німчук абсолютно доказово ідентифікує як староукраїнські низку текстів з XI–XIII ст. і уривки з них справедливо подає в хрестоматії староукраїнської мови. Те, що напис на двох боках меча,

знайденого неподалік Миргорода на Полтавщині, датованого 1000–1050 роками, безсумнівна пам’ятка староукраїнської, а не іншої писемності, свідчить назва професії майстра — *коваль*, інакше був би *кузнец* [Німчук 2015, с. 36]. Підставою вважати староукраїнськими багатьох написів-графіті стало місцезнаходження храмів, на яких вони зафіксовані — Київ, Чернігів. «Слово о законі і благодаті» написав перший митрополит київський із русинів-українців — знаний оратор, письменник, церковно-політичний діяч Київської Русі XI ст. Чому ж тоді воно має слугувати джерельною базою для названих словників за редакцією Р.І. Аванесова і С.Г. Бархударова? Або Остромирове Євангеліє 1056–1057 років. Обґрунтовуючи залучення його до корпусу староукраїнської писемності, В.В. Німчук переконливо зауважив: «Книгу переписав диякон Григорій для Остромира, який був посадником київського князя в Новгороді. Книгу, мабуть, створено в Києві: важко уявити інший скрипторій середини XI ст. поза Києвом (тут лаврський та софійський книжні центри), де б працювали такі висококваліфіковані каліграфи й художники, як ті, що створили цю пам’ятку. У всякому разі в Остромировому Євангелії не виявлено характерних рис новгородського діалекту, зокрема так званого цокання» [Німчук 2015, с. 47]. У «Хрестоматії» цілком вмотивовано XI ст. представлено уривками зі збірників Святослава 1073 і 1076 років, адже перший із них переписаний із перекладу з грецької мови на старослов’янську візантійського збірника IX або поч. X ст., здійсненого на півдні Славії, ймовірно, на замовлення болгарського царя Симеона, а другий складено в Києві на основі книг княжої бібліотеки і містить уривки зі Святого Письма, твори Отців Церкви та ін., перекладені з грецької мови, очевидно, теж на півдні Славії. «В окремих текстах відчутне редагування давньокиївських книжників» [Німчук 2015, с. 74]. Хоч Мстиславове Євангеліє призначене було синові Володимира Мономаха князю Мстиславу, коли він княжив у Новгороді, воно написане в Києві. На основі поглибленого лінгвістичного аналізу до староукраїнських пам’яток XI ст. віднесено й Мінею Дубровського. До «Хрестоматії» ввійшли й уривки Реймського

Євангелія XI ст., історія якого, як вважають, пов'язана з іменем дочки князя Ярослава Мудрого Анни Ярославівни, яка 1044 року вийшла за французького короля Генріха I. При ідентифікації староукраїнської належності тексту Реймського Євангелія взято до уваги думку такого поважного дослідника слов'янських старожитностей, як В. Ягич, який висловив гіпотезу про південнопідкарпатське походження Євангелія. Про мотиви використання текстів Супрасльського збірника XI ст. у «Хрестоматії» її укладач зазначив: «Досліджуючи Супрасльський збірник, ми дійшли висновку, що це пам'ятка перших десятиліть християнства на Русі, коли старослов'янські тексти в нас ретельно копіювали й мало редагували» [Німчук 2015, с. 133]. У «Хрестоматії» в XI ст. подано також уривки із здійснених східнослов'янськими переписувачами списків перекладів із грецької на старослов'янську мову «Псалтиря» Феодорита Кирського, «Псалтиря XI ст.» (його «бичковська» й «синаяська» частини), «Синайського патерика», «Слова» Григорія Богослова, а також «Хроніки Георгія Амартоли». Окремо слід виділити й збірник законодавчих актів Київської держави «Руська правда XI–XII ст.», уривки з якої за списком 1282 року закономірно увійшли до «Хрестоматії».

Ще більше жанрово-стильове різномайття властиве писемним пам'яткам XII–XIII ст., і що більш важливо, у багатьох із них уже чіткіше проступають риси давньої української літературної мови, народної у своїй основі. Деякі з них є неперевершеними зразками давньої української белетристики або публіцистики. Чимало з них є не списками за старослов'янськими перекладами грецьких текстів, а оригінальними творами. Із писемних пам'яток зазначеного періоду до «Хрестоматії» цілком обґрунтовано підібрано уривки з «Повчання» Володимира Мономаха, «Повісті временних літ», «Хожання Данила, Руської землі ігумена», «Галицького Євангелія» 1144 року, «Добрилового Євангелія» 1164 року, «Слова о полку Ігоревім», «Устава князя Володимира про десятини, суди та про людей

церковних», «Устава князя Ярослава про церковні суди», «Київського літопису», «Слова на антипасху» Кирила Турівського, «Вигоренського збірника», «Устава студійського», «Службника» Варлаама Хутинського, «Успенського збірника» кінця XII – поч. XIII ст., «Георгієвого (Галицько-Волинського) Євангелія», «Повчання» Георгія Зарубського, «Євсевієвого Євангелія» 1283 року, «Життя Сави Освященного», «Холмського Євангелія», «Слова» Серапіона Києво-Печерського, «Шестоднева» Йоана Екзарха Болгарського, «Галицько-Волинського літопису», «Слова про погибіль Руської землі» та ін. Подано також низку написів та записів, грамот, створених упродовж XII–XIII ст.

«Хрестоматія» В.В. Німчука цінна передовсім тим, що в ній подано уривки зі староукраїнських текстів, які в комплексі становлять корпус, на основі якого, з необхідними доповненнями, уможливлено формування на наукових засадах лексичної картотеки староукраїнської писемної мови X–XIII ст. із подальшим створенням «Словника староукраїнської мови X–XIII ст.». Разом із уже опрацьованими лексикографічними проєктами «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» та «Словник староукраїнської мови XVI–першої пол. XVII ст.» він забезпечить реалізацію задуму цілісного Історичного словника української мови.

Матеріали «Хрестоматії» важливі і як надійне джерело для дослідників найдавнішого етапу формування староукраїнської літературної мови, проникнення до неї народнорозмовних елементів, оскільки публікація уривків із писемних пам'яток здійснена на чітких науково-лінгвістичних засадах підготовки й видання стародавніх писемних документів, опрацьованих свого часу за безпосередньої участі самого В.В. Німчука. У такому вигляді пам'ятки мови стають надійним і майже єдиним матеріалом, на основі якого можна об'єктивно встановити її структурно-граматичні й функційні параметри. Не менш цінною праця вченого є для освітньо-навчальних цілей. Студенти-філологи, історики отримали доступну компактну джерельну базу, на основі якої мають змогу вивчати початковий

етап становлення староукраїнської літературної мови, знайомитися з тогочасною палеографією, залучати хрестоматійні матеріали під час вивчення курсів старослов'янської мови та історичної граматики української мови, у процесі осмислення структурно-граматичних і функційних виявів давньої української літературної мови, а також у своїй науково-дослідній роботі.

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. 220 с.
2. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
3. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ: Наукова думка, 1988. 278 с.
4. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
5. Предисловие. Состав и структура словаря. *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: в 10 т.* / глав. ред. Р.И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1988. Т. 1. С. 5–16.
6. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград: Наука, 1972. 656 с.
7. Хабургаев Г.А. Становление русского языка. Москва: Высшая школа, 1980. 191 с.
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / перекл. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

СДРЯ I — Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: в 10 т. / глав. ред. Р.И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1988. Т. 1. 526 с.

СРЯ I — Словарь русского языка XI–XVII вв. / глав. ред. С.Г. Бархударов. Москва: Наука, 1975. Вып. 1 (А–Б). 372 с.

Указатель СРЯ — Словарь русского языка XI–XVII вв. Указатель источников в порядке алфавита сокращенных обозначений. Москва: Наука, 1975. 126 с.

Vasyl Greschuk, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Valentyna Greschuk, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

**THE TEXTBOOK ON THE HISTORY OF THE UKRAINIAN
LANGUAGE OF THE 10–13th CENTURIES BY V.V. NIMCHUK:
LINGUOPOLITICAL DIMENSION**

Textbook on the history of the Ukrainian language of the 10th-13th centuries. By V.V. Nimchuk is the most complete collection of written monuments of the Ukrainian language from the earliest period, a large part of which has been published for the first time. The article highlights the linguistic dimension of the mentioned work. The persuasive identification of a number of ancient written monuments precisely as ancient Ukrainian, carried out by the author of the textbook, gives reasons to debunk the linguistic-political mythology about the beginning of the Ukrainian language as early as the 14th century. and increase the written state of its functioning and push it back into the ages by almost four centuries. The theft and appropriation by Muscovites of written monuments that actually belong to the Ukrainian and Belarusian languages, as well as insinuations and corrections of the generally accepted theory of the so-called common East Slavic language in favor of the Muscovite language, are analyzed. Emphasis is placed on the scientific-linguistic and educational value of the textbook.

Keywords: textbook, history of the Ukrainian language, V.V. Nimchuk, political dimension, written note, mythologime.

ЛЕКСИКА НА ОЗНАЧЕННЯ ЯВИЩ ПРИРОДИ У ПРИВАТНОМУ ДІАРІУШІ ЯКОВА МАРКОВИЧА

М.П. Дем'янюк

*кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

У статті простежено процеси розвитку метеорологічної лексики, засвідченої в щоденниках Якова Марковича. Встановлено, що генетичне підґрунтя виявлених метономенів становлять лексеми спільнослов'янської спадщини та давньоукраїнської мови, які, з одного боку, відзначаються семантичною стійкістю, а з іншого, — у процесі розвитку набувають нових лексичних значень та стають основою для утворення нових похідних. Для метономенів зі щоденника Я. Марковича характерна живомовна народна основа, яка виявилася в багатстві дієслівної та прикметникової синоніміки, у подовженні рядів однокоренових слів, поширенні образних зворотів, порівняльних конструкцій тощо.

Ключові слова: метономени, метеорологічна лексика, мемуарна проза, староукраїнська мова.

Дослідження словникового складу української мови в історико-лінгвістичному аспекті — одна з актуальних проблем історичної лексикології. Питання історії слів, їхніх тематичних та лексико-семантичних груп привертало і привертає увагу лінгвістів.

Мемуарна проза, як своєрідне доповнення до історичних творів XVIII ст., розкриває через біографію окремої людини, родини подробиці історичного буття українського суспільства, домашнього побуту, щоденного життя.

Особливе місце серед історичних творів мемуарного жанру XVII–XVIII ст. займають діаріуші. До нашого часу, як зазначає В.Й. Горобець, дійшло три основні різновиди діаріушів: щоденники, що висвітлювали діяльність гетьмана, щоденні записи Генеральної військової канцелярії, значна частина яких не збереглася до нашого часу

й була втрачена, та приватні діаріуші, які писали високоосвічені люди для власних потреб [Горобець 1979, с. 18; Лазаревський 1897, с. 3].

До приватних діаріушів належать щоденники Якова Андрійовича Марковича, вихованця Київської академії, письменника та громадського діяча. Пам'ятка налічує десять книг. Вісім оригінальних рукописних зошитів пам'ятки зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Місце зберігання ще двох рукописних книг — п'ятої та шостої — невідоме. Однак, записи п'ятої книги збереглися у виданні О. Лазаревського «Жерелах до історії України-Руси», а копія тексту шостої книги — у колекції В. Модзалевського «Из дневниковых записей малороссийского генералного подскарбия Якова Марковича» [Зінченко 2016, с. 137].

Щоденники охоплюють період з 1717 по 1767 рік. Яків Маркович вів діаріуші протягом 50 років, до 1723 року продовжуючи хронологічні нотатки свого тестя — Павла Полуботка, а далі — свій власний щоденник. Як зазначає В.Й. Горобець, щоденники «...писані староукраїнською літературною мовою, загалом чистою від полонізмів, досить близькою до живої народної мови (особливо приватні записи), із прагненням відійти від штучної старокнижності в оповідних стилях» [Горобець 1979, с. 6].

Власне, починаючи з 1729 року, автор веде детальні щоденні спостереження за станом погоди. Опис погоди стає першим записом, з якого починається день, наприклад, *день бил ясенъ и тихъ, з множайшим морозомъ, а ночь свѣтла жъ и тиха, еще со жесточайшею стужею* (1729 Дн. Марк. II, с. 65).

Залежність людини від зовнішніх умов змушувала її спостерігати за природою, передбачувати погоду за особливими прикметами, називати метеорологічні явища лаконічними й точними номенами, які відбивають їхню суть. Метеорологічна термінологія зазнавала впливу різних говорів та мов.

За висновками мовознавців, лексика на позначення явищ природи одна з найбільш архаїчних, стійких лексичних груп української

мови, значна частина лексем якої сягає ще праслов'янської доби [Могила 1981, с. 117; Німчук 1992, с. 243].

Успадкований із праслов'янської мови номен *погода* маніфестує в щоденнику Якова Марковича сему 'загальний стан атмосфери' та 'гарна погода': *шли мало не до полудня, а потомъ за перемѣною погоди знову сталисмо* (1725 Дн. Марк. I, с. 294)¹, *день былъ хмарний з дощикомъ, а послѣ перебралось на погоду* (1729, с. 345).

Семантика 'гарна погода' виражена в пам'ятці за допомогою усталеної живомовної сполуки з відповідним кореневим словом. У сучасній українській мові назва *погода* виступає як нормативна, містить у собі часовий корінь *год*, походить від праслов'янської лексеми **godъ*, етимологічно пов'язана з давньоукраїнським утворенням *годити* 'догоджати', *год*, *година* 'час' (ЕСУМ I, с. 544). Словник української мови фіксує лексему із загальним значенням 'стан атмосфери (хмарність, вологість температура тощо)' та 'спокійний стан атмосфери (без хмар, опадів, вітру)' (СУМ VI, с. 715).

Зі значенням 'гарна погода' в пам'ятці також вжито номен *година*: *снѣгомъ запала частъ небольшая сѣна, якого он не упорав, хочай и годиною держало* (1739 Дн. Марк. IV, с. 299), який є дериватом праслов'янської лексеми **godъ*. У більшості говірок української мови ця назва відома зі значенням 'гарна сонячна погода', однак у говірках південно-західного наріччя, зокрема гуцульських, лексема *година* набуває протилежного значення — 'дощова погода', 'затяжний дощ' [Могила 2008, с. 31].

У пам'ятці фіксуємо похідні утворення *погодний*, *погожий*: *сей день до полудня былъ погодний, а по полудню до вечора дождь ишоль* (1729, с. 325), *день былъ ясный, только не противъ прежнего холодний, погожий* (1729, с. 325), похідні дієслова та прислівники *запогодитись* (1731, с. 334), *погодитись* (1732, с. 203), *випогодитись*, *погодно* (1729, с. 356): *день былъ похмурний, холодний и дождчеватий, ночь холоднажъ, хочай и погодилась* (1730, с. 32), ... *ночь хмарна, тепла съ силнимъ же дождем, а къ свѣту випогодилося*

¹ Далі в дужках подаємо тільки рік запису та сторінку.

(1732, с. 196), *ночь также хмарна и холодновата, къ свѣту стало отчасти **виногожуватись*** (1732, с. 203), *день былъ вѣтряный, холодный, ... потомъ знову мокрый, а ночь была тиха и **запогодялась*** (1730, с. 32).

Похідними від праслов'янського **godъ* в українській мові часто передається значення 'погана погода'. Зокрема, у діаріуші знаходимо антонім до номену *погода* із заперечною часткою — *негода* та утворений від давнього номена *непогода* прикметник *непогодний*: *день былъ зранку подобный прежним **негодой**, а перед вечеромъ вияснился* (1739, с. 292), *день былъ осѣнный, **непогодный*** (1735, с. 41).

Семантику 'погана погода' передає лексема *невчась*: ... *а никуда не ездили ради осѣнного **невчасу*** (1734, с. 398). Утворений за допомогою заперечного форманта **не-**, цей номен виявляє свій прямий антонімічний зв'язок із темпоральною назвою праслов'янського походження *час*, яка, наприклад, у закарпатських та лемківських говірках відома з семантикою 'гарна погода' та загальною семантикою 'погода'. У чеській літературній мові функціонує номен *нечас* зі значенням 'погана погода із дощем' [Даниленко 2016, с. 52; Німчук 1992, с. 145].

Семантичні синоніми давньоукраїнського походження *холод* і *мороз* та їхні деривати *холодний*, *прохолодний*, *морозний* вжито в щоденнику на позначення 'невисокої та низької температури'. Із цим же значенням фіксуємо й успадкований з давньоукраїнської мови прикметник *студений*: *ден бил хмарный з жестоким вѣтромъ та **холодомъ** до полдня* (1727, с. 89), *день бил хмарный, а к вечеру **морозъ**, день былъ вѣтрянь велми и **холодный*** (1732, с. 215), *день былъ **морозный**, з сніжкомъ* (1725, с. 79), *ден бил свѣтлый, **прохолодный**, тихий* (1734, с. 121), *ночь свѣтла, толко ж велми **студена*** (1735, с. 211).

З вужчою семантикою зафіксовано іменникові та дієслівні деривати, утворені шляхом афіксації: *примороз*, *приморозок*, *попримерзать*, *замерзнути*, *примерзнути*: *ночь з **приморозом**, ясна* (1730, с. 14), *до вечера ночь свѣтла з **приморозком*** (1731, с. 149), *ночь з*

морозом таким, что и вода текучая з стріх **попримерзала** (1732, с. 232), день бил тихій з морозом великим, что в первое грязь **замерзла** (1732, с. 287), день былъ дожчеватий и ночь, а перед свѣтом **примерзло** мало (1729, с. 337).

Зі значення 'вкривати, сковувати льодом' вжито в пам'ятці дієслово *стинати*, утворене від праслов'янської основи **zatęti* (ЕСУМ II, с. 243): *день былъ з великим морозом... и вода по ставках постиналася* (1731, с. 142). Сучасний словник української мови подає лексему *стинати* з ремаркою «переносне, рідко» у значенні 'сковувати льодом' (СУМ IX, с. 669).

Носієм семи 'лід на дорозі' виступає давня слов'янська лексема *гололедиця*: *... и гололедиця такая была, что весьма трудно некованю лошаddю поехать* (1733, с. 338). Фонетичні варіанти цього слова *гололедиця*, *голаљодица*, *голуледица* функціонують у середньо-, західнополіських, волинських та подільських говірках української мови, спорадично в закарпатських, наддністрянських, бойківських [Німчук 1992, с. 152; Могила 2008, с. 87].

Відому на всій українській мовній території лексему *дощ* у пам'ятці засвідчено в різних фонетичних варіантах: давня форма з африкатою **ждж** *дожчъ* (в орфографічному вираженні буквосполученням **жч**) зі збереженням її у похідних прикметниках *дожчовий*, *дожчоватий* та форма з оглушенням у кінці слова *дощъ* та її деривати *дощеватий*: *Сей день былъ сперва похмурень, а потомъ сильный дожчъ ишоль...* (1730, с. 58), *Сей день былъ похмурний зъ дожчемъ, зъ крупами* (1730, с. 58), *день былъ хмарній, дощъ* мало не *черезъ увесь день ишоль* (1732, с. 187). Як зазначає В.В. Німчук, староукраїнська мова повністю зберігала давню форму з африкатою **ждж** (орфографічно **ждж**, **жч**, **жчж**) на всьому ареалі поширення протягом XIV–XVIII ст. Деривати ж з основою **дощ-** пам'ятки Наддніпрянщини відбивають, починаючи лише з XVIII ст. [Німчук 1992, с. 149], але лексеми із давньою африкатою **дж** і досі функціонують у деяких підвєнно-західних діалектах [Німчук 1992, с. 159].

Залежно від ступеня інтенсивності атмосферного явища, семантично диференціюються дієслова на позначення дії, пов'язаної з дощем: *іти, покропити, накрапати, мріти: дождь пошоль, дожчикъ накрапляль* (1730, с. 18), *день былъ холодный, вѣтряный, з дождем облужнимъ, который ишоль до 10-го часу..* (1731, с. 245), *такъ-же, и ночь, хмарна и холодна была малий дощикъ покропиль* (1735, с. 231); *...день былъ похмурный и къ вечеру дожчикъ накрапляль, такова жъ и ночь* (1730, с. 18), *мрѣль дождь маленкій* (1729, с. 332). Праслов'янський номен *мріти*, який походить від праіндоевропейського кореня **mer-*, відомий зі значенням 'ледве виднітися, бовваніти' (СУМ IV, с. 816). В українській мові на позначення дрібного густого дощу функціонує номен *мрячити* (СУМ IV, с. 817).

Наближення та випадання дощів передає автор за допомогою дієслівних синонімів, часто вживаючи в переносному метафоричному значенні: *...было холодно и дождь зъ снѣгомъ проривался* (1725, с. 302), *день былъ хмарній, дощъ мало не через увесь день ишоль* (1732, с. 187).

У пам'ятці зафіксовано кілька метономенів на позначення 'снігопаду' — *метелиця, метѣль* та *снѣжница*: *к вечеру вѣтер і метѣл снѣжной* (1725, с. 156), *ночь з вѣтром і з метелицею силною* (1732, с. 312), *день бил вѣтян зранку, з снѣжницею* (1725, с. 127). Номени *метелиця* та *метѣль* сягають праслов'янського кореня **mesti* 'мести, кидати, метати' (ЕСУМ III, с. 447). У говорах української мови ці лексеми засвідчено з різною семантикою. Лексему *метелиця*, наприклад, спорадично зафіксовано із семантикою 'снігопад без вітру' в середньонадніпрянських, слобожанських, східноволинських, східно- та середньополіських говірках. Назву *метіль* зі значенням 'снігопад із вітром' зафіксовано в буковинських, закарпатських, бойківських, поліських та середньонадніпрянських говірках [Могила 2008, с. 217].

Метономен *сніжница* в українських говорах також відзначено з різними значеннями 'снігопад із вітром' у наддністрянських, бой-

ківських, покутських та поліських говірках та ‘снігопад без вітру’ в надсянських, закарпатських та гуцульських говірках [Могила 2008, с. 226].

Досить численною групою представлено в пам’ятці назви вітрів у сполученні з атрибутивами *восточний, полунощний, полуденний, западний*, що є свідченням подальшого історичного процесу розвитку метеорологічної лексики за рахунок спеціалізації окремих слів та словосполучень [Горобець 1979, с. 114]: *къ свѣту вѣтер восточный з метелицею снѣжною и холодъ* (1730, с. 65), *сталъ вѣтеръ силный, межи полночню и востокомъ, а зъ полночи вѣтеръ полунощный холодный* (1732, с. 338), *къ вечору вѣтеръ полуденный зъ малимъ дощемъ* (1733, с. 338), *къ свѣту вѣтеръ восточный зъ метелицею снѣжною* (1730, с. 65), *ночь тиха з переходом вѣтру от полунощи на полудень* (1731, с. 148), *ночь тиха, по бошой части свѣтла, вѣтеръ еденъ западний, да холодноватъ* (1734, с. 392). Неоднорідність у структурі складних номенів на позначення назв вітрів за напрямками в українській мові першої половини XVIII ст. зумовлена початковим етапом творення таких метономенів у зазначений період [Горобець 1979, с. 115].

Продовжує поповнюватися лексика на позначення понять, пов’язаних зі зміною стану погоди. Зокрема, фіксуємо в пам’ятці дієслівні синоніми на позначення руху вітру, здійснення, послаблення або його вщухання — *повстати, шумѣти, утихати*: *ночь вѣтряна жъ, холодна жъ велми и хмарна жъ, а къ свѣту вѣтеръ утихъ* (1732, с. 184), *...а отъ полночи вѣтеръ, между востокомъ (?) полунощный повсталъ силный велми...* (1732, с. 184), *...ночь хмарна, з тим же вѣтром. который через всю ночь шумѣлъ* (1737, с. 166).

Сему ‘руйнувати’ (про вітер) передано дієсловами *вивертати, сорвати, свернути*: *...вѣтеръ жесточайший, полнощный, которій сорвалъ часть даху зъ будинку Чарнишевого, и въ Сварковѣ свернулъ шопу (сарай) мою зъ колясками и въ Глуховѣ вивернулъ въ Жураховского дворѣ шопу жъ зовсѣмъ* (1732, с. 189).

Для вираження додаткових диференційних ознак у пам'ятці використано атрибутивні словосполучення, які становлять поєднання певної загальної назви та назви її маркувальної ознаки, наприклад: *морозець острый* (1727, с. 253), *морозець малий* (1732, с. 215), *доць хороший* (1730, с. 132), *доць весняний* (1733, с. 226), *дожчъ густий* (1732, с. 167), *снѣгъ дробний* (1733, с. 187), *снѣгъ малий* (1734, с. 202), *вѣтер мокрый* (1732, с. 234), *морозъ силненкій* (1732, с. 184), *з морозцемъ малимъ, острымъ* (1733, с. 365), *морозъ хороший* (1735, с. 345).

Численну групу досліджуваної лексики представлено номенами на позначення метеорологічних явищ, які здебільшого повстали шляхом морфологічного словотворення. Зокрема серед них можна виділити:

- спеціальну абстраговану лексику з суфіксом **-ость-** — *хмарность, ясность, тихость*: *только жъ хмари бѣгаючіе всю ночь хмарность дѣлали, къ свѣту туманъ* (1734, с. 381), *день подобній был тихостию. ясностию и о полднѣ теплотою* (1740, с. 325);

- прикметники з суфіксом ***-(ov)atъ-**, який у праслов'янській мові служив для надання похідним лексемам значення подібності — *свѣтловатий* (1732, с. 195), *мокрватий* (1732, с. 238), *дожчоватий* (1729, с. 324), *дощеватий* (1733, с. 303), *снѣговатий* (1740, с. 315), *теповатий* (1729, с. 322), *холодноватий* (1730, с. 31): *День былъ свѣтлій, теплій, тихій, ночь свѣтла холоднавата* (1732, с. 193), *...ночь такъже тепла, свѣтловата, а по сторонамъ дожчъ...* (1732, с. 195), *день сей былъ хмаренъ и дощеватъ, первой тихій дожчъ* (1732, с. 200), *день былъ подобний прежнимъ, хмарній, тихій, а къ вечеру мокроватъ...* (1732, с. 236). Як зазначає Л.М. Костич, «спрямованість суфікса **-оват-** на творення прикметників зі значенням подібності поживається у XVII ст.» [Костич 2017, с. 87];

- складені прикметники зі словотворчими формантами **полу-** та **мало-**, які в староукраїнській мові передавали зменшений ступінь вияву ознаки, малу її міру та неповний, послаблений вияв ознаки: *полухмарний* (1733, с. 128), *полусвѣтель* (1733, с. 204), *малохмарний*

(1732, с. 199), *маловѣтряний* (1735, с. 224): *день былъ зранку зъ снѣжкомъ и потомъ зъ дощикомъ, тихій, полухмарний и тепломок-рій* (1732, с. 174), *день былъ полусвѣтель, холодень велими, ночь свѣтла, тиха...* (1732, с. 222), *...ночь свѣтла сперва, потомъ мало хмарна, тиха и зъ морозцемъ* (1732, с. 171), *...ночь хмарніе, холодніе, маловѣтряніе, въ день снѣжокъ проривался* (1732, с. 240);

• живомовні безособові дієслівні конструкції: *...и ночь такова жъ, а послѣ полночи захмарило, якобы на снѣгъ къ свѣту* (1731, с. 143), *день былъ израдний весняний, ... только по сторонамъ хмарно, гримѣло и блискало* (1734, с. 365), *... въ ночь перестало дощитъ, однако жъ ночь хмарна и вѣлготна* (1731, с. 133), *стало вѣтряно* (1738, с. 200), *... -однакъ съ полудня потеплѣло и вѣтеръ утихъ...* (1731, с. 105), *... до полдня велими холодно, а зъ полдня до вечера отлигло* (1732, с. 243), *день рано былъ очень холодний стужею... къ вечеру мало отпустило...* (1732, с. 239).

Широко використовує автор демінутивні форми *вѣтрець, вѣтрикъ, морозецъ, дощикъ, снѣжокъ, хмарки*, що мають емоційно-оцінне значення, переважно у сполученні з атрибутивами *маленький, малий, невеликий, ріденький, густенкий, сильненкий, тихенький*: *вѣтрець полунощний маленький, ночь также свѣтла* (1732, с. 185), *...ночь свѣтла жъ, тиха къ свѣту морозецъ* (1732, с. 185), *день былъ похмурній, теплій и тихій, къ вечеру невеликій дощикъ* (1731, с. 128), *день былъ хмарній зъ рѣденкимъ дощикомъ и снѣжкомъ впервые* (1732, с. 229), *...а къ свѣту дощикъ густенкій и тихенкій* (1732, с. 229), *день былъ израдной осѣнной погоди зъ малимъ вѣтрикомъ, свѣтель* (1734, с. 393), *день рано былъ мало зъ отлигою и зъ маленькимъ снѣжкомъ* (1732, с. 239), *День былъ свѣтлій, теплій зъ вѣтрецомъ полуденнымъ* (1732, с. 194), *дожчикъ маленький проривался, ночь такъ тепла* (1732, с. 195), *день былъ зранку холодновать вѣтромъ холоднимъ велми и хмарками переходячими, свѣтель...* (1733, с. 308). Зафіксовані метоніми є свідченням подальшого розвитку корпусу демінутивної іменникової суфіксації в українській мові.

Фіксуємо в пам'ятці вживання порівняльних живомовних зворотів та усталених живомовних сполук, наприклад: *стужа сильная так, что и трещали дахи* (1733, с. 354), *градъ величиною у яйце среднее курячее равный* (1727, с. 401).

Отже, метеорологічна термінологія — одна з найбільш архаїчних, стійких лексичних груп української мови, значна частина лексем якої сягає ще праслов'янської доби. Протягом століть вона зазнавала впливу різних говорів та мов, увібрала в себе міфологічні уявлення та світоглядні вірування народу, що зумовлює встановлення територіальної диференціації цієї групи лексики, дослідження історії її формування.

Процеси розвитку метеорологічної лексики, яку виразно засвідчено в щоденниках Якова Марковича, відзначає живомовна народна основа, що виявилася в багатстві дієслівної та прикметникової синоніміки, у подовженні рядів однокоренових слів, поширенні образних зворотів, порівняльних конструкцій.

Генетичне підґрунтя метономенів, засвідчених у досліджуваній пам'ятці, становлять лексеми спільнослов'янської спадщини та давньоукраїнської мови, які відзначаються семантичною стійкістю. У процесі розвитку відбулися зміни, що вказують на розвиток нових семантичних значень та похідних утворень.

1. Горобець В.Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1972. Вип. 7. С. 102–114.

2. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст: на матеріалі українських діаріушів. Київ: Наукова думка, 1979. 126 с.

3. Даниленко Л.І. **Погода і pohoda** у світлі української і чеської мови. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 51–62.

4. Зінченко О.З. Про рукопис «Діаріуша» козацького старшини Я.А. Марковича. *Мова і культура: Науковий журнал*. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Том III (183). С. 136–141.

5. Костиш Л.М. Речовинні прикметники як засіб категоризації світу в праслов'янській і давньоукраїнській мовах. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2017. Вип. 9. Т. 2. С. 85–90.
6. Лазаревський А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы. Киев, 1897. С. 3.
7. Могила О.А. Ареальна і структурно-семантична характеристика назв хмар у говорах української мови. *Українське мовознавство*. Київ: Вища школа, 1981. № 9. С. 117–125.
8. Могила О.А. Назви вихору в українських говорах. *Українська діалектна лексика: зб. наук. праць / гол. ред. І.Г. Матвіяс*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 20–30.
9. Могила О.А. Метеорологічна лексика Полісся і Карпат. *Семасіологія і словотвір / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 1989. С. 16–19.
10. Могила О.А. Метеорологічна лексика українських говорів. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2008. 213 с.
11. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 412 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Дн. Марк. — Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. Ал. Лазаревскаго. Кієвъ. Ч. 1: 1717–1725. 1893; Ч. 2: 1726–1729. 1895; Ч. 3: 1730–1734. 1897.

Дн. Марк. IV — Дневник Якова Марковича. Київ; Львів: Накладом НТШ, 1913. Т. 4: 1735–1740. 385 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Maryna Demianiuk, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

VOCABULARY FOR NATURE PHENOMENA IN THE PRIVATE DIARY OF YAKOV MARKOVYCH

The article traces the processes of development of meteorological vocabulary attested in the diaries of Yakov Markovych. The genetic basis of the identified metonyms is made up of lexemes of the Common Slavic heritage and the Old Ukrainian language, which are characterised by semantic stability. At the same time, changes have occurred in the process of development, indicating the emergence of new semantic meanings and derivations. The metonyms from Y. Markovych's diary are characterised by a vivid folk basis, which manifested itself in the richness of verbal and adjectival synonymy, in the lengthening of rows of single-root words, the spread of figurative phrases, comparative constructions, etc.

Keywords: metonyms, meteorological vocabulary, memoir prose, Old Ukrainian language.

**ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ
УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА
(НА МАТЕРІАЛІ «ЛУЦЬКОЇ ЗАМКОВОЇ КНИГИ
1560–1561 рр.»)**

Л.М. Марчило

кандидат філологічних наук,

докторантка кафедри української мови

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Стаття присвячена дослідженню часових форм дієслова, зафіксованих у пам'ятці «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.». У статті проаналізовано форми теперішнього, майбутнього, минулого та давноминулого часів дієслова, вжитих у документах XVI ст., що походять з території Волині. Виявлено морфологічні, фонетичні, графічні варіанти афіксів часових форм у тексті пам'ятки. Проаналізовано різні структурні типи форм минулого часу (аналітичні та синтетичні), сформовані на основі перфекта, простежено їхню подальшу історію.

Ключові слова: дієслово, часові форми, теперішній час, майбутній час, минулий час, давноминулий час, історія мови.

Збереження матеріальної та духовної спадщини народу для нащадків є важливою місією науковців, освітян, митців. Вагомою частиною духовної спадщини українців є писемні джерела, створені в різні часи на різних українських і неукраїнських теренах і збережені в архівах, бібліотеках, книгосховищах. Публікація писемних джерел дає змогу з'ясувати, як жили наші предки, які події відбувалися протягом минулих століть, поглибити знання про історію, мову, культуру українського народу. З огляду на це важливою є серія публікацій текстів XIV–XIX ст. «Пам'ятки української мови», розпочата в 60-х роках XX ст. Дослідження багатьох пам'яток стало можливим завдяки діяльності видатного науковця — В.В. Німчука, який опрацював і підготував до друку лексикографічні джерела та

граматичні праці Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Єпіфанія Славинецького, Арсенія Корецького-Сатановського, Мелетія Смотрицького, Павла Білецького-Носенка, актові документи, конфесійні тексти. Десять років тому світ побачила пам'ятка із серії актових документів і грамот — «Луцька замкова книга 1560–1561 pp.», яку підготували до друку В.М. Мойсієнко та В.В. Поліщук (відповідальний редактор В.В. Німчук). Книга належить до писемних джерел з історії Волині, яка перебувала в цей період у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Оскільки Волинь є невід'ємною частиною культурно-історичного життя українського народу, вивчення мовних особливостей цієї писемної пам'ятки сприятиме розв'язанню проблеми формування морфологічної системи української мови, що є однією з найактуальніших в україністиці.

Мета дослідження — з'ясувати особливості використання часових форм дієслова в тексті української пам'ятки XVI ст., які дотепер продовжують функціонувати в українській мові та які українська мова в процесі історичного розвитку втратила. Завдання дослідження полягають у виявленні синтетичних і аналітичних часових форм дієслова, визначенні особливостей засобів вираження граматичних значень дієслів у зазначений період. Для досягнення мети був застосований описовий метод, що дало змогу виявити структурні особливості дієслівних форм, зафіксованих у пам'ятці, систематизувати фактичний матеріал; використано прийоми порівняльно-історичного методу, що передбачає дослідження елементів мовної системи в діахронії з проєкцією на сучасний стан розвитку граматичної системи української та інших слов'янських мов.

Проблемі формування дієслівної системи української мови присвячено праці С.П. Бевзенка, В.М. Русанівського, І.М. Керницького, А.І. Генсьорського, питання походження часових форм висвітлено в наукових розвідках І.В. Шаровольського, В.К. Дем'янчука, Б.В. Кобилянського, В.І. Лавера, А.І. Даниленка та інших мовознавців. Аналіз мовного матеріалу конкретної пам'ятки дасть змогу

збільшити ілюстративну базу, що сприятиме створенню повнішої картини розвитку граматичної структури української мови.

На думку дослідників, мова судової книги відбиває найвищий рівень розвитку офіційної мови Великого князівства Литовського напередодні Люблінської унії 1569 р. І хоча писарі орієнтувалися на певні зразки, у яких відображено писемно-літературну традицію, проте до текстів потрапляли численні народнорозмовні елементи. Про точність відтворення мовлення свідчать такі записи: *А та(к) мы очевистое созна(н)є и ли(ст) и(х) запи(с)ны(и) слово 8 слово до кни(г) замковы(х) записы(т)и казали* (1560 ЛЗК, с. 161).

У пам'ятці зафіксовано різні синтетичні та аналітичні часові форми дієслів. Зокрема, у документі 1561 року (№ 36), де розглядають судову справу про повернення боргу і виносять вирок суду про сплату боргу сином небіжчика, засвідчено форми минулого, давно-минулого, теперішнього та майбутнього часів, наприклад: *Смотрели есмо той справы. ... Дахно Жабокры(ц)ки(и) ... позычи(л) в не(г) осмьдеся(т) ко(н) и три копы гроше(и) ли(ч)бы и монеты ли(тв)ское, которые, де(и), пнзи на ро(к) певны(и) описа(л) ся ему бы(л) о(т)да(ти)...* *На то па(н) Ти(х)но поведи(л), и(ж) ему да(л) позо(в) пере(д) роко(м) за двана(д)ца(т) неде(л). Для чого, де(и), о(н) бра(т)и своеє ку праву не постави(л). Я, де(и), бра(т)и его збирати не буду, бо и(х) не знаю, то(л)ко его само(г) ста(р)шого сына Да(х)нова знаю. Ъ(н) по сме(р)ти о(т)ца своего име(н)є о(т)чизное де(р)жи(т) и вживає(т)* (1561 ЛЗК, с. 179–180).

Форми теперішнього часу та майбутнього часу доконаного виду вжито переважно в конструкціях з прямою мовою, наприклад: *Я, де(и), в то(м) име(н)ю ме(и)каю, боронити его буд8 и никому не поступлю* (1560, с. 151); *На то па(н) Гури(н) Дахнови(ч) поведи(л): «Слышу жалобу, иж пань Петръ мене одного з отчизны моеє по-зывает(т) ...»* (1561, с. 180).

Тематичні дієслова в І особі однини мають такі форми: *мешкаю* (1560, с. 151), *не могу* (с. 153), *слышу* (1561, с. 179), *не знаю* (с. 180), *не дбаю* (с. 205), *не розказую* (с. 245), *держу* (с. 254),

дарую (с. 320), *прошу* (с. 321), *не збираю* (с. 353), *поручаю* (с. 416), *обецяю и записую* (с. 458), *прирекаю* (с. 497); *вчиню* (1560, с. 151), *не пуцу* (с. 152) та ін.

Атематичне дієслово *дати* (та похідні) в теперішньому часі має форму *даю* (1561, с. 239), а в майбутньому — *отдам* (с. 186), *не дам* (с. 247), *дамъ* (с. 314), *не дам* (с. 314), *отдамъ* (с. 368); дієслова *вѣсти*, *вѣдати* в теперішньому часі — *не вѣм* (1560, с. 156), *не вѣдаю* (1561, с. 223), *вѣдаю* (с. 234), *вѣдаю* (с. 394). Крім того, зафіксовано форму *оповедам* (с. 334).

Флексія *-мъ* атематичних дієслів в аналізованих документах має варіанти *-мъ* та *-м*. Проте з такими флексіями зрідка можуть уживатися деякі тематичні дієслова, що можна пояснити впливом польської мови, наприклад: *завиѣ ужива(м)* (1560, с. 152); я, *Василе(и) Лабун(и)ски(и), вырека(м)* (с. 174); *каза(м) справити сию мою духо(в)ницѣ* (1561, с. 288); *поки до(ч)ка моя, которую мамъ с пѣ(р)виши(м) мужо(м) мои(м)* (с. 289); *ты(х) мои(х) имене(и) никомѣ* не даю, *ани и(х) злѣцыва(м)* (с. 320) та ін. В одному документі засвідчено форми з різними закінченнями, наприклад: *На то ꙗни Васи(л)евая поведила, е(ст)ли же свѣкро(в) моа поведает(т), и(ж) по(т)ребы до мене не має(т), але я до неѣ маю, и(ж) ма(м) ту(т), на то(м) име(н)ю Жабокрыкахъ ѡ(т) мужа своего ... на третѣ(и) ча(сти), яко въ дворѣ, та(к) в людѣ(х) и во всаки(х) пожи(т)ко(х) вѣно ѡписаноѣ на листѣ вѣновно(м) и хотѣла бы(х) водлѣ ѡпису мужа свое(г) тоѣ ме(ти)* (1560, с. 168).

В українській мові та інших східнослов'янських закінчення *-м* мають залишки атематичного класу дієслів (*дам*, *їм*, *розповім*), хоча в інших слов'янських мовах вплив закінчення *-м* значно ширший (у словацькій, македонській, сербській, хорватській, словенській поширення на всі класи дієслів, у польській — на дієслова з основою на *-ѣ-*, а в чеській — на *-ѣ-* та *-і-*) [Історична 2008, с. 116–117]. Уживання в південно-західних говорах української мови дієслів типу *знам*, *співам* (колишнього III класу) пояснюють аналогією до атема-

тичних дієслів, впливом західнослов'янських мов, зокрема польської та словацької [Бевзенко 1960, с. 273].

Дієслово **быти (бути)** у формі І особи однини переважно виступає у функції допоміжного у складі аналітичної форми минулого часу (**єсми** замість **єсмь**), наприклад: *пыта(л) єсми* (1561, с. 177), *позва(л) єсми* (с. 183), *єсми позволи(л)* (с. 197), *єсми приєзжа(л)* (с. 199). Фіксують його пам'ятки також у складі сполуки **єст єсми**, на основі якої утворена форма **єстем**, вживана в польській мові. Пор.: *А я, по(д)да(н)ы(у) его кроле(в)скоє м(л), буду(чи) чоловѣко(м) осєлы(м), є(ст) єсми готов па(н)у Дѣбра(в)скому достояти права //* *та(к) пере(д) его кроле(в)скою мл̑стю, яко и (в) повеѣте, є(ст)ли бы(х) єму што винє(н) бы(ти) ма(л)* (1560, с. 153); *Ста(в)ши передо мною, Борисо(м) Ивановичо(м) Совою, по(д)старостимъ лу(ц)кимъ, дворени(н) г(с)дѣрьски(у) па(н) И(л)яшиъ Богушеви(ч) Несвѣцки(у) оповєда(л) и вы(з)нава(л) ты(м) обычаемъ, што (ж), де(и), за росказа(н)ємъ его кроле(в)ско(у) мл̑сти) є(ст) єсми данымъ дворенино(м) г(с)дѣрьскимъ на всакиє справы єє мл̑сти) кн̑гни А(н)дреево(у) Со(н)кгу(ш)ковича Коше(р)ско(у) ...* (1561, с. 210); *яко самъ налєпє(и) к пожи(т)ку своєму розумеючи мимо братаничо(в) всѣхъ кре(в)ных и повиноваты(х) мои(х) єсте(м) воле(н)* (1560, с. 174), *чого (ж) и я є(с)те(м) я(с)на* (1561, с. 320). Форми *jestem* (1 ос. одн.), *jestesmy* (1 ос. мн.) з другої пол. XV ст. набувають поширення в старопольській мові [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, с. 295].

II особу однини представляють такі форми, як **хочєши** (1560, с. 151), **нє маєши** (1561, с. 272), **набєгаєши** (с. 314), **приидєши** (с. 219) та ін., атематичне **єси** — у складі минулого часу, наприклад *збил єси* (с. 310), *єси зобрал* (с. 353).

Тематичні й атематичні дієслова у формі III особи однини теперішнього і майбутнього простого зберігають флексію з приголосним -т, наприклад: **допомагаєт** (1560, с. 151), **приходить** (с. 161), **пoidєт** (1561, с. 245), **кажєт** (с. 420), **даст** (с. 458). Пор.: **нє можєть** (с. 506) – **можєт** (с. 484), **маєт** (1560, с. 161) – **маєть**

(с. 213), *будет* (с. 249) – *будеть* (с. 304), *рассказует* (с. 367) – *роска-зуетъ* (с. 419) – *росказуетъ* (с. 420). Крім фонетичних і графічних варіантів закінчень, в аналізованих текстах виявлено морфологічний варіант закінчення без кінцевого приголосного -т: *Присыла(л) до мене ... Васка Суму, которы(и) вказова(л) мне ли(ст) г(с)дря корола е(г) м(л) с по(д)пи(с)ю вла(с)ное руки его кроле(в)ское м(л), в ко-торо(м) пише до пана thro(н)цы(и)ка tha(л)че(в)ского* (с. 279); *и виде(л) е(с)ми ста жи(та) пожато(г) (с)то ко(н), а нежато(г) може бы(ти) зо (с)то ко(н)* (с. 362). Слід зауважити, що в докумен-тах XVII ст., написаних на території Волині, таких прикладів зафік-совано більше. Як відомо, дієслова І дієвідміни у відповідній формі в українській мові втратили давнє закінчення, отже, пам'ятки того часу вже могли фіксувати живомовні риси.

Форми дієслова **быти (бути)** в актових документах мають різні фонетичні та графічні варіанти закінчень: *Которого довѣ-да(в)ишися, и(ж) ѡ(н) есть поблизу того (ж) име(н)а* (с. 273); *тоє подво(р)є манасти(р)ское, которое и тепе(р) есть в месте Луцко(м)* (с. 437); *Сѡни повелили, и(ж) панѣи ма(т)ки нашеѡ ѡдворѣ нѣ(т), але е(ст) та(м) ѡ пана Ивана Жабокры(ц)кого, вы себе та(м) пое(д)те* (1560, с. 168); *и прине(сли) ведомо(ст) з уре(д)у, по(д) которымъ ѡ(н) е(ст), и(ж) ѡ(н) есть шла(х)ти(ч)* (1561, с. 333) та ін.

У І особі множини також зафіксовано дієслова з різними варі-антами флексій, характерних для пам'яток XVI ст.: **-м / -мь**: *не маемъ* (1560, с. 161), *пицаем* (1561, с. 216), *не вѣдаем* (1560, с. 150), *чиним* (с. 162), *сознаваем* (с. 163), *вступовати не хотим* (с. 166), *будемъ* (1561, с. 404), *не вѣдаемъ* (с. 435), *даемъ* (с. 437); **-мо**: *не маємо* (с. 162), *маємо* (с. 170), *даємо* (1561, с. 469). Крім того, за-свідчена складна форма з афіксом **-мы**: *естесмы* (с. 351, 352). За-кінчення **-м / -мь (<*-тъ)**, успадковане від праслов'янської мови, за-знавало подальших видозмін. У різних слов'янських мовах воно має різні варіанти (**-м, -мо (-то), -ме (-те), -ту**). В українській мові поширення набула флексія **-мо**, хоча в багатьох говорах можливе вживання дієслів із флексією **-м**. Форми з афіксом **-мы** набували по-

ширення в староукраїнській книжно-літературній мові під впливом польської мови, оскільки вони нині є нормативними в польській і серболужицьких мовах [Історична 2008, с. 118].

У II особі множини збережено давні закінчення, наприклад: *маєтє* (1560, с. 151), *наверне́тє* (с. 152), *поєде́тє* (с. 233). Дієслово **быти** (бути), як і в однині, могло входити до складу аналітичної форми минулого часу, наприклад: *єстє приєхали* (1561, с. 445); *бо ми єстє єго сами дали* (с. 454).

Форми III особи множини мають різні варіанти закінчень, наприклад: *тыи (ж) ме́щанє то(р)чи(н)скиє за ко(н)цы грани(ч)ныє на вло(сти)вую землю нашу Хорохори(н)скую по дрова єздя(т), ду(б)є рубаю(т) и дуброву пустоша(т)* (1560, с. 149); *заплати(ти) має(м) бє(з) жа(д)ного доводу, ѿ(д)но, што и(х) мл(ст) на рєє(с)трє покажу(т)* (с. 163); *видє(л) єсми ѿ воро(т) дво(р)ныхъ двє дощѣки выбитыє, дєрєво ѿто(р)вано, гдє забиваютъ, а (в) свєтлицы ѿ(т) воро(т) ѿко(н)ницы двѣ ѿто(р)ваныє* (1561, с. 250); *а тепєрєчи вжє пєчати поѿ(т)риваны и пива в ты(х) броварєхъ вара(ть)* (с. 385). Атематичні дієслова мають такі форми: *на што, дє(и), нє то(л)ко жє су(т) ли(с)ты достато(ч)ны(и) крулє(в) и(х) мл(сти) с прє(д)ко(в) єго кролє(в)ское мл(сти) нинє(ш)нєго п̃на нийо(г), алє, дє(и), су(т) я(в)ны(и) знаки и границы рѣки, которы(и) дєла(т) в Подо(л)скую землю ѿдины ѿ(т) Руское земли, а другие ѿ(т) Волина* (с. 231); *и мнѣ ведлє жалобы моеє та(к)жє даду(т) ли(ст)* (с. 284). У пам'ятці, можливо, відображено живомовні риси, оскільки форми III особи множини теперішнього часу дієслів I та II дієвідмін у сучасних говорах української мови, зокрема південно-західних, деяких південно-східних, північних (волинсько-поліських), можуть мати флексію з твердим -т [Бевзенко 1980, с. 135].

Крім простих форм майбутнього часу, у мові актових книг представлено складні та складені. Найчастіше трапляються аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, до складу яких входить допоміжне дієслово **быти** (бути) та інфінітив: «... Я, дє(и), в то(м) имє(н)ю мє(и)каю, **боронити** єго будѣ и нико́му нє посту-

плю». ... *ГД(н) мне поведи(л): «Про(ж)но, де(и), ты кзвалтомъ в моемъ име(н)ю хоче(ш) ѡвязава(ти). Я тебе до села не пушѣ. А буде(ш) ли, де(и), кзвал(л)то(м) дале(и) добыватися, по(т)каєт тебе ш[то] ди(в)ного»* (с. 151); *па(н) Дубра(в)ски(и) болше(и) то(г) по Воли(ни) єзди(ти) не буде(т) и то(т), хто єму в то(м) допомагає(т)* (там само). Такі форми стали нормативними в західно- та східнослов'янських мовах.

Аналізована пам'ятка цікава ще й тим, що в ній засвідчено вживання синтетичної форми майбутнього часу недоконаного виду, сформованої на основі аналітичної з допоміжним дієсловом **яти**. У справі № 241 (1561 р.) про побиття та ув'язнення хорохоринських селян ужито складні форми майбутнього часу: *И, мовачи єму, абы и(х) попуцаль, ѡ(н), де(и), служе(б)нику моему пере(д) вижомъ ѡ(т)казаль, и(ж) не то(л)ко ты(х), але и други(х) по(д)да(н)ны(х) ꙗна хоружичовы(х) иматиму, битиму и вѣшати и(х) будѣ як псо(в), бо, де(и), мамъ на то росказа(н)є кнѣз єго мл(сти) и кнѣни єє мл(с)ти* (1561, с. 366). Ці форми автори наводять у багатьох підручниках і посібниках, оскільки вони належать до найдавніших фіксацій синтетичної форми майбутнього часу недоконаного виду в писемних пам'ятках. Сама ж форма поряд з аналітичною (**буду** + інфінітив) продовжує активно функціонувати в українській мові, виступаючи специфічною рисою граматичної системи української літературної мови.

Зрідка трапляються в аналізованих документах форми майбутнього II, наприклад: *Я в не(г) ниче(г) не брала, а ведеже, поведа, естли што єго будѣ вѣзла, я єму ча(с)у пришого ѡ(т)дамъ, ѡ(д)но, де(и), то(л)ко неха(и) па(н) Угрино(в)ски(и) перве(и) мою має(т)но(ст), ѡ(т) чого ма вы(г)наль, мнѣ поворочає(т)* (с. 368). Форми типу *буду брау* функціонують у сучасних північному та південно-західному наріччях, зокрема у волинсько-поліських (АУМ 1, к. 263), волинсько-подільських, наддністрянських, надсянських, північно- та західнозакарпатських говірках (АУМ 2, к. 244). Форми майбутнього II у серб-

ській і хорватській мовах зберегли свою функцію і позначають майбутню дію, що передує іншій майбутній дії, у польській та словенській мовах форма позначає тепер тільки звичайний майбутній час, у польській її вживають паралельно з іншою, до складу якої входить інфінітив, а в словенській — це єдиний спосіб вираження майбутнього часу [Історична 2008, с. 124].

Наявні в пам'ятці численні форми минулого часу. В одному документі можна виявити різні за структурою форми (аналітичні, синтетичні), наприклад: *Я, де(у), видечи таковую шкоду свою, **ѣтекло(м)** ся до враду и взѧ(в)ши вижа ѡ(т) его м(л) кнѧза Ко(с)те(н)тина Косте(н)тиновича Гѣстро(з)ского, воеводы кие(в)ско(г), ма(р)шалка Волю(н)ское земли, старосты володиме(р)ского, пѧна Петра Чибе(н)ско(г), а з ураду за(м)ку Лу(ц)ко(г) ѡ(т) кнѧза Гѣставѧя Соко(л)ско(г), по(д)старосте(г) бы(в)шого лу(ц)кого, служе(б)ника е(г) Гри(ш)ка Труша и маючи при собе шля(х)ту и сторо(н) люде(и) добры(х) в то(т) дво(р) Новосе(л)ки, яко во властивую ѡ(т)чизну свою **ѣѣха(л)**. И **пыта(л)** есми вра(д)ника пѧне(и) Свинускои Матея: «Если бы што было которо(г) схова(н)я пѧна Свинуского в дворе Новоселе(ц)комъ?» (1560 ЛЗК, с. 158); *А то-(**м**) **вчиниль*** для того, абы бо(л)ше(и) пѧни Свинюская того име(н)я не пустошила (Там само). Особливістю аналізованих форм минулого часу є те, що вони генетично пов'язані з перфектом.*

У складі аналітичних форм допоміжні дієслова вжито у I та II особі однини та множини (*есми < есмь, еси, есмо < есмь, есте*). Перфект у праслов'янській мові функціонував як аналітична форма минулого часу, що позначала дію, яка відбувалася в минулому, але результат її наявний у момент мовлення. Однак у східно- та більшості західнослов'янських мов зазначені форми після втрати аориста та імперфекта перфектного значення вже не виражали. Як зауважує С.С. Єрмоленко, внаслідок «транскатегоризації презентний перфект перетворюється в нову часову категорію “претерит”, а риса “перфектність” виражається ним віднині лише факультативно, у взаємодії з відповідним контекстом» [Історична 2008, с. 148].

Переважають в аналізованих текстах форми І особи однини та множини, наприклад: *А та(к) я з ураду за(м)ку г(с)др̄ского Лу(ц)кого дава(л) єсми вижо(м) служебника мое(г) Степана Климови(ча)* (с. 155); *Я, де(и), нынєшнє(г) дна, в неделю, еха(ть) є(с)ми до него* (с. 156); *Ино я з ура(д)у замку Луцкого дава(л) єсми его мл(ст)и вижо(м) служебника моего Семена Федоровича* (1561, с. 470); *А та(к) мы з ро(з)су(д)ку своего нашли п̄на Г̄лехна Белосто(ц)кого виноваты(м), всказали єсмо на не(м) па(н)у Васи(л)ю па(т) ко(п) гроше(и), которы(м) п̄нзе(м) и ро(к) положили єсмо за три недели* (с. 179). Проте допоміжне дієслово у таких конструкціях вже може бути відсутнє, наприклад: *Я, де(и), вжо, панє, по(д)старо(с)ти(и) пере(д) его мл на то єму слу(и)ны(и) ѡ(т)ка(з) вчини(л)* (1560, с. 153); *я по сме(р)ти небо(ж)чика мужа своего п̄на Жабокры(ц)кого споко(и)нє де(р)жала и вжива(ла)* (с. 156); *А та(к) я тую жалобу и оповеда(н)є его до книгъ замковыхъ записати казалъ* (с. 158).

У III особі форми не мають допоміжного дієслова, хоча в давньоукраїнській мові воно входило до складу перфекта в усіх особах (одн. **єсть**, множ. **суть**): *То па(к) служебни(к) ѡ(т)ца архи-ма(н)дрыта жидичи(н)ского Иє(в) Сте(ц)кови(ч) дава(л) комисе(и) г(с)др̄ски(и) вря(д)нику голо(в)б̄ському Лена(р)ту Ясе(н)скому* (с. 150); *па(н) Ива(н) Я(ц)кови(ч) Бо(р)зобагаты(и), вои(т) лу(ц)ки(и), писа(л) до мене ли(ст)* (с. 156); *То(г) все(г) вижи ѡ(г)ледали и на реєстръ списа(ли) и листы свои по(д) печа(т)ми и с по(д)пи(с)ю ру(к) свои(х) сведо(м)я своего мне дали* (с. 158) та ін.

Отже, у мові «Луцької замкової книги 1560–1561 рр.» відбито процес формування синтетичної форми минулого часу, оскільки в тексті пам'ятки форми І та II особи однини та множини не завжди мали у складі аналітичної форми допоміжні дієслова.

Допоміжне дієслово у складі аналітичної форми могло стояти у препозиції, наприклад: *И приєха(в)ши до мєста его мл(сти) Горухова пыта(л) єсми вра(д)ника горухо(в)ского ѡ к̄н̄зи Алекса(н)дри Коше(р)ско(м), гдє ѡ(н) є(ст) и хто бы мене ме(л) его мл(сти) к̄н̄зо оповеда(ти), служебнико(в) єсми к̄н̄жи(х) проси(л), жєбы со мною*

пошли (1561, с. 211); *Ино кды (ж) есмо к тому [име](н)ю приехали, знали есмо ъ воротѣ(х) кобылины запуцоны и людѣ(и) мно(з)ство з мечи, з рогатинами стоя(т), до села на(с) не пустили* (1560, с. 151); *А што са дотыче(т) тре(х) ко(н) гроше(и), то есмо дали на розо(з)на(н)е мачохи его панѣи Жабокры(ц)[коѣ]* (1561, с. 181).

Рідше трапляються форми II особи однини та множини, наприклад: *Пан Гаврило Загоровский мовил емѣ: «Дла чого (ж) ты, пришо(д)чи к гва(л)то(м) на гумно наше и зби(л) еси боярина п̄неє ма(т)ки п̄ное Грицка а люди ра(т)но(в)ские зъ гумна со(з)на(л) и ѡ(в)са на кони п̄на СД(с)та(в)євы вымолоти(ти) не допусти(л)»* (с. 310); *поча(л) на(м) мови(ти): «Дла чого, де(и), есте ту(т) приехали во име(н)є мое ѡзвизыватися?»* (1560, с. 151).

Аналітичні форми минулого часу були активно вживаними в давньоукраїнській мові. На думку С.П. Бевзенка, здатність перфекта утворюватися від дієслів зі значенням тривалості й без нього «сприяла розширенню значення перфекта, який із часом за допомогою форм виду (доконаного й недоконаного) набув здатності передавати найрізноманітніші відтінки значення минулого часу, витіснивши собою всі інші форми, зокрема аорист та імперфект» [Бевзенко 1959, с. 33]. Проте форми перфекта як аналітичні утворення зі специфічним значенням українська мова не зберегла.

У багатьох документах ужито форми минулого особового часу, сформованого на основі перфекта. Це були новотвори з модифікованим допоміжним дієсловом та дієприкметником на -л-. Допоміжне дієслово **быти (бути)** у складі форми зазнало фонетичної редукції і в аналізованих документах має варіанти (*есмь* → *ем/емь* – *ом/омь* – *мь/м*, *еси* → *с*). Мовознавці кваліфікують відповідні форми як «злиті форми минулого часу складеного типу» [Бевзенко 1960, с. 311], «аналітично-особові форми минулого часу» [Бевзенко 1980, с. 140], «деформовані перфектні форми» [Маштабей 2013, с. 129]. Найуживанішим у наукових працях став термін «форми минулого особового часу» [Русанівський 1978].

Документи «Луцької замкової книги 1560–1561 рр.» містять такі форми минулого особового часу, наприклад, у заяві Яна Буцинського про несплату йому платні за дворічну службу (справа № 141): *Прише(д)чи пере(д) мене, Бориса Ивановича Совы ... Янъ Буцы(н)ски(и), служебни(к) его мл(с)ти пана Яна Г(р)ехо(в)ского, по(д)коморего хе(л)мъско(г), оповеда(л) на пана Ивана Я(ц)ковича Бо(р)зобагатого, во(и)та лу(ц)кого, ты(м) обычае(м), и(ж), де(и), **служиле(м)** ему два роки и ме(л), де(и), мнѣ в рочистого плати(ти) на ко(н) по шести ко(н) лито(в)ски(х) (1561, с. 282); Яко ж, де(и), я еще будучи в пана во(и)та **просиле(м)** и **вспоминале(м)** его в то(м) велекро(т), абы о(н) мне яко в рочистые пнзи та(к) те(ж) и тые сукна и кожухи поплати(л) (Там само).*

В аналізованих документах ужито специфічні форми з афіксом **-ом**: *Што я, видечи таковы(и) кзва(л)т, **мусило(м)** хе(ж)ча(ти) и залє(д)во є(с)мо вте(к)ли* (с. 199). Учені неодноразово намагалися пояснити появу специфічних форм на **-ом**- типу **даломъ**, зафіксованих у пам'ятках Волині й північних територій України. Зокрема, у передмові до видання «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» висловлено таку думку: «Мабуть, це гіперичні форми, що з'явилися внаслідок відштовхування від польських форм на **-em**, в яких **е** помилково вважалося похідним із **ѣ** (пор. пол. *sen* — укр. *сон* і под.)» [Німчук, Симонова 1981, с. 20].

У тексті пам'ятки виявлено такі форми: **давало(м)** (с. 400, с. 444), **давало(мъ)** (с. 212), **єхало(мъ)** (с. 398), **захало(м)** (с. 461), **мусело(м)** (с. 247), **мусило(м)** (с. 199, с. 255), **мусало(м)** (с. 304), **казало(м)** (с. 416, с. 445), **позволило(м)** (с. 458), **поступило(м)** (с. 484, с. 485), **просило(мъ)** (с. 211), **чинило(м)** (с. 492), **штєкло(м)** (с. 158, с. 221). Одна з форм, очевидно, помилкова, бо суб'єктом дії може бути лише особа: *А в то(т) часъ згинуло(м) копа гроше(и) па(н)ски(х), которо(г) собе коня з се(д)ломъ отецъ Ва(р)тикъ шацоваль вдесяти копахъ* (с. 274)¹.

¹ На цей та інші випадки невідповідності вживання деяких дієслівних форм у документах вказує В.М. Мойсієнко [Мойсієнко 2013, с. 108].

Крім того, відповідні форми вжито у складі аналітичних форм, які можна кваліфікувати як форми давноминулого часу: *Я, де(и), ты(х) минулы(х) часо(в) ѡ(т)ехалемъ бы(л) до пана своего его мл(с)ти пана по(д)коморего, забралѣ(м) бы(л) его за то чотыри во-зники пана Ивана, братани(ча) его* (с. 282); *а та(к) я, переписа(в)ши ска(р)бѣ ѡрѣко(в)ны(и), пода(л) есми крилошаномъ в мо(ц)и и еха(л) есми имене(и) пописава(ти) и зоставило(м) бы(л) собе име(н)е ѡ(д)но Губи(н) для ѡва(ж)чого своего* (с. 200).

Здеформовані допоміжні дієслова науковці кваліфікують як «енклітичні варіанти, приєднувані як своєрідні закінчення до дієприкметникових форм минулого часу на -л» [Історична 2008, с. 120], і називають по-різному: скорочена зв'язка [Керницький 1967, с. 204], особові енклітики [Бевзенко 1980, с. 140], релікти дієслова **бути**, особові частки [Німчук, Симонова 1981, с. 20], особовий показник -м [Мойсієнко 2013, с. 108] тощо.

Уживання форм минулого особового часу в староукраїнській мові пов'язують із впливом західнослов'янських мов, зокрема польської, адже відповідний період характеризувався взаємодією з польською лексичною і граматичною системами. І хоча цей вплив пояснюють по-різному, мовознавці наголошують на тому, що взаємодія на граматичному рівні відбивається «в основному на підтриманні окремих форм, а не в їх прямому запозичуванні» [Русанівський 1979, с. 55]. Цю думку підтверджує вживання в староукраїнській мові форм на -омъ та функціонування в сучасних південно-західних говорах української мови складних форм із суфіксом -в у формі чоловічого роду (АУМ 2, к. № 245).

Допоміжні дієслова І особи однини в препозиції засвідчено з різними варіантами афіксів: *Яко (ж) то и ви(ж) вradoвы(и), которого-(м) я кнѣзю Ма(р)ку Соко(л)скому дава(л), на (и)ма Семе(н) Го(р)дунови(ч)* (1560 ЛЗК, с. 153); *Я-мъ тебе ѡ то позва(л) и пока-заль позо(в) сво(и), которы(м) пѣна Васи(л)я позва(л)* (1561, с. 332); *Сѡ(н) ему на то поведи(л): «Запра(в)ды иж-ѣ(м) тобѣ за про(з)бою (т)воею слюби(л) ли(ст) дати, але, кгда (ж) ма та(к) з вижами*

врадowymi в то(м) набегает(и), я тебе листу не да(м)» (с. 314); Я ту(т) не приехала к(ва)то(в)не, е(д)но-(м) **приехала** в(радо)не з листо(м) ихъ мл(с̄)ти пано(в) суде(и) и п̄на по(д)старосте(з) (1560, с. 168); гс̄дрь его крале(в)ская мл(ст) рачи(л) росказа(ти) ли(ст) сво(и) гс̄дрски(и) до мене писа(ти), абы-(м) я с ты(х) ча(с)те(и) кн̄за Василевы и кн̄за Лвовы на до(ч)ки кн̄гини Андрѣево(и) Че(т)ве(р)-те(н)ско(и) че(т)ве(р)тую ча(ст) **выдели(л)** и в то и(х) **звеза(л)** (с. 154). Вони приєднуються переважно до займенників, хоча, як видно з наведених прикладів, можуть приєднуватися й до інших частин мови, що виконують функцію службових слів.

Трапляються поодинокі випадки вживання форм II особи, наприклад: *Што п̄не Русине, которые доле(з)ло(сти) або кри(в)ды свои ѿ(т) мене бы(ти) мени(и), я тебе на то ѿ(т)поведа(т) не будѣ, бо(с) ма ѿ то не позва(л)* (1561, с. 499).

Форми минулого особового часу набули поширення в староукраїнській мові, що простежуємо на матеріалі багатьох пам'яток, навіть створених на території Лівобережної України аж до XVIII ст. На думку С.П. Бевзенка, вони «були властиві живій мові на значній території українських земель» [Бевзенко 1960, с. 312]. Відповідні форми паралельно з нормативно-літературними продовжують функціонувати в багатьох говорах південно-західного наріччя: *хо'ди[лим], ро'би[лим], хо'ди[ўїем], хо'ди[вім]* та ін. (АУМ 2, к. № 245). Як зауважує О.М. Маштабей, на підставі вживання таких форм у «Полтавських актах» XVII ст. «можна висловити лише припущення про реліктове їх збереження на той час у деяких говірках Полтавщини (не без діалектного впливу переселенців з Правобережжя)» [Маштабей 2013, с. 139].

В аналізованих текстах трапляються форми з афіксом **-хмо** (морфологічним варіантом форми I особи множини), наприклад: *И поча(л) на(мъ) то(т) вря(д)ни(к) михли(н)ски(и) мови(ти), абы(х)мо ся **ве(р)ну(ли)**, поведаючи, иж, де(и), кн̄гини ани кн̄зе(и) пано(в) мои(х) ту(т), в то(м) име(н)ю, не ма(и)и и вы, де(и), не маєте по (и)то еха(ти)* (1560, с. 151); *проси(л), иже бы(х)мо то на и(н)иши(и) ча(с)*

ω(t)ложи(ли) (1561, с. 498) та ін. Компоненти таких форм кваліфікують як особові афікси, «релікти аориста при сполучниках», які могли вживатися у складі форм бажально-умовного способу (СУМ XVI–XVII 3, с. 134). Своєрідна форма І особи множини минулого часу з афіксом **-хмо** функціонує в діалектному мовленні. Такі форми виявив М.Я. Лесів у носіїв говірки села Кживоверба Бяло-Подляського воєводства в Польщі¹. На думку дослідника, у цих формах «закінчення **-хмо** походить із давньої форми І-ої особи аориста допоміжного дієслова **бути**», що входив до складу форми умовного способу (*ходили бихомъ*) [Лесів 1966, с. 141]. Відповідні форми постали на основі аналітичних і засвідчені в староукраїнських пам'ятках (пор.: *видѣли єхмо* «Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 pp.»).

У пам'ятках польської мови ще з XV ст. фіксують форми минулого часу І особи на **-ech**, **-ch**, **-chmy**, **-chwa**. Форми такого типу (*poslichmy*) в XVI ст. були нормативними в літературній мові, проте з середини XVII ст. стають діалектизмами [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, с. 308].

Як зазначає М.Я. Лесів, «українсько-польська аналогія подібних форм І-ої особи одн. і мн. минулого часу дійсного способу і умовного з **-х**, яке має зв'язок із давньою формою аориста допоміжного дієслова **бути**, вказує на якісь спільні тенденції обох мов в їх розвитку» [Лесів 1966, с. 141]. В.М. Русанівський зазначав, що поява афікса **-хмо** (< **-хмы**) зумовлена його морфологічною адаптацією на українському ґрунті й може бути «результатом прямого розвитку давньоруських форм аориста» [Русанівський 1978, с. 326].

У текстах не засвідчено аналітичні форми ІІІ особи однини та множини з допоміжними дієсловами **єсть** та **суть**, а представлено лише синтетичні форми, сформовані на основі аналітичних: *И тую всю має(т)но(ст) дво(р)ную п̑ни Жабокры(ц)кая шля(х)тою и на(ми), вижами, ѡсве(т)чи(в)ши, в то(м) дворѣ зостала и люде(и) в послуше(н)ство своє вѣз(ла)* (1560 ЛЗК, с. 156); *ω(н), де(и), пришо(л) жаловати, ѡни его казали линами би(ти)* (1561, с. 335).

¹ Див. фіксації форм в «Атласі української мови» (АУМ 2, к. 245).

Трапляються в аналізованих текстах поодинокі випадки форм минулого часу однини чоловічого роду з формотворчим суфіксом **-в**, наприклад: *А пото(м) вночи, с па(т)ницы на суботу, якобы ѿ по(л)но(чи), врадни(к) пана Васи(л)є(в) заклика(в), поведаючи, и(ж) воли и кони зъ загороды покрадены (с. 377); С(н) того (ж) часу пошо(л) на поле до пашины своеє, и **нашо(в)** бы(д)ло Ле(в)ка Я(н)ковича, боярина гула(л)ни(ц)кого, ѿ пашины свое(и) (с. 390)*. Вживання дієслів минулого часу чоловічого роду із суфіксом **-в** суперечило традиційному написанню (із суфіксом **-л**) у пам'ятках української мови XVI ст., що засвідчує живомовність таких форм.

В окремих документах виявлено форми давноминулого (передминулого) часу. Особливістю цієї аналітичної форми було те, що нею позначали дію, яка передувала іншій минулій дії або була припинена під її впливом. Досить рідко спостерігаємо в пам'ятках форми плюсквамперфекта, до складу яких входили допоміжне дієслово **быти (бути)** у перфекті та дієприкметник на **-л-**, тобто аналітичні утворення з трьох компонентів. Наприклад: *А та(к) я за розказанємъ и листо(мъ) его кроле(в)ское м̃(л) в тую прошлую среду м̃(с̃)ца декабря че(т)ве(р)того д̃на зо всего того, ѿво што **єсми** кн̃г̃ню Ивановую и сыно(в) єє **бы(л) увеза(л)**, выделивши че(т)ве(р)тую ча(ст) в люде(х), в пола(х), в сеножатє(х), в боро(х) и дереве бо(р)тно(м), кн̃г̃ню А(н)др̃ѣвную и дочо(к) єє в тую че(т)ве(р)тую ча(ст) увеза(л) в мо(и) и в де(р)жа(н)є и(м) пода(л) (1560, с. 154)*.

Переважають в аналізованих документах форми давноминулого (або передминулого) часу, що постали на основі плюсквамперфекта з втраченим допоміжним дієсловом (двокомпонентні утворення), наприклад: *А теперечи, де(и), в среду прошлую м̃ца ноя(б)ра два(д)ца(т) сьмого д̃ня по(д)даныи наши на вло(с)тиво(м) кзру(н)тє нашо(м) **обышли были** во(в)ко(в) (с. 149); **небо(ж)чи(к) па(н) Миха(и)ло Свинуски(и), не маючи до того ничего, не ве(м), для которе причины, то име(н)є в мене, дете(и) мои(х) кзв(л)товне бы(л) ѿ(т)на(л)** (с. 156); Бо, де(и), **оте(и) мо(и), кня(з) Алекса(н)дро з небо(ж)чико(м) брато(м) свои(м) кн̃зе(м) Лво(м), дєдо(м) пана***

Миха(и)ла Свинюско(з), тыи имє(н)я Буре(м)скии, та(к) те(ж) стада и зброю наполю **бы(л) роздєли(л)** (с. 158). В.М. Русанівський наголошував на тому, що «у XVI – першій половині XVII ст. давно-минулий час без особових форм допоміжного дієслова стає панівним» [Русанівський 1978, с. 297]. Форми давноминулого часу продовжують функціонувати в сучасній українській мові. Ареал поширення перфектних і плюсквамперфектних форм дієслів I та II особи однини й множини «охоплює основний масив південно-західних говорів і волинсько-поліські говірки» [Марчук 1972, с. 92].

Як випадки транспозиції часових форм можна кваліфікувати вживання форм теперішнього часу в значенні минулого: *А пото(м), дє(и), 8 понедело(к) прошлы(и) м(с)ца декабра девато(з) бѣа виде(л) є(с)ми [т]о(з) кнѣза Васи(л)я. А ѿ(н) мимо дво(р) кнѣни Ивановои Че(т)вє(р)те(н)скои са(м)ошо(ст) едє(т), а в рука(х) нєсє(т) ру(ч)ни-цѣ, жакго(в) с огнє(м)* (1560, с. 159).

Отже, у мові «Луцької замкової книги 1560–1561 рр.» зафіксовано систему часових форм, компоненти якої певною мірою відрізняються від тих, що функціонують у сучасній українській мові.

Часові форми в зазначений період перебувають у процесі формування. У формах I особи однини та множини, а також III особи однини дієслів теперішнього і простого майбутнього часів засвідчено морфологічні, фонетичні та графічні варіанти закінчень, на формування яких впливали різні чинники. Зафіксовано в документах синтетичні (*иматиму, битиму*) та аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом **бути**, які стали нормативними в українській літературній мові, а також форми передмайбутнього часу.

Форми минулого часу в документах XVI ст. представлено кількома структурними різновидами. Аналітичні форми минулого часу в українській мові пізніше повністю вийшли з ужитку, форми минулого особового часу літературна мова також втратила, проте їх зберігають окремі українські діалекти; синтетичні форми, утворені

на основі перфекта, типу *писали* стали нормативними в літературній мові і функціонують на всій території поширення української мови.

Отже, у мові пам'ятки, створеної на Волині в XVI ст., відображено складні процеси формування граматичної системи української мови, зокрема системи дієслівних часів.

1. Бевзенко С.П. З історії форм минулого часу в українській мові. *Питання історичного розвитку української мови. Тези*. Харків: ХДУ, 1959. С. 32–35.

2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. 416 с.

3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія: посібник. Київ: Вища школа, 1980. 248 с.

4. Історична типологія слов'янських мов / С.С. Єрмоленко, О.С. Мельничук, О.Б. Ткаченко та ін.; за ред. О.Б. Ткаченка. Ч. 2. Київ: Вид-во «Довіра», 2008. 264 с.

5. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 286 с.

6. Лесів М.Я. Про одну дієслівну форму в українських підляських говірках. *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 140–142.

7. Марчук Н.Й. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами. *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (тези доповідей та повідомлень)*. Київ: Наукова думка, 1972. С. 90–92.

8. Мойсієнко В.М. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови ВКЛ середини XVI ст. у її північноукраїнському варіанті. *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* / відп. ред. В.В. Німчук, підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. Луцьк, 2013. С. 64–143.

9. Німчук В.В., Симонова К.С. Передмова. *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)* / підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька. Київ: Наукова думка, 1981. С. 5–23.

10. Русанівський В.М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія* / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко. Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.
11. Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / редкол. В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.
12. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 580 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АУМ — Атлас української мови: у 3 т. / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1984–2001. Т. 1–3.

ЛЗК — Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / відп. ред. В.В. Німчук, підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. Вип. 3. 252 с.

Larysa Marchylo, Candidate of Sciences in Philology, Doctoral Candidate in the Department of the Ukrainian Language, Mykhailo Drahomanov State University of Ukraine

ON THE ORIGIN OF THE UKRAINIAN VERB TENSE FORMS (BASED ON THE LUTSK CASTLE BOOK OF 1560–1561)

The article is devoted to the analysis of verb tenses noted in «Castle book of Lutsk by 1560–1561». The present, future, past and pluperfect tenses of the verb in documents written on the territory of Volyn in the 16th century are analysed. Morphological, phonetic, graphic variants of affixes of tense forms in the text of the monument are revealed. Different

structural varieties of the past tense forms (analytical and synthetic) formed on the basis of the perfect are analysed, and their further history is traced.

Keywords: verb, tense forms, present tense, future tense, past tense, pluperfect tense, history of language.

КОНЦЕПТ ДУША КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРІВ Й. ГАЛЯТОВСЬКОГО

М.С. Скаб

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

М.В. Скаб

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Статтю присвячено функціонуванню концепту ДУША у творах одного з українців-інтелектуалів XVII ст., ректора Києво-Могилянської колегії, автора першого вітчизняного курсу гомілетики Й. Галятовського. Матеріалом дослідження слугували його твори, уміщені в книзі «Ключ розуміння». Концепт ДУША в аналізованих творах представлений головно, чи навіть виключно, сакральною його частиною, що виражено наявністю форм множини у слова та його конкретним змістовим наповненням, причому із такими деталями, яких не знаходимо в літературі іншого типу, бо Й. Галятовський як богослов-професіонал, викладає детально всі аспекти душі, відображаючи богословську наукову картину світу. Однак автор намагається пояснити складні речі просто, що зумовлено жанром проповіді.

Ключові слова: концепт ДУША, Й. Галятовський, богословська картина світу, фольклорна картина світу.

Запрошення взяти участь у конференції, присвяченій Василю Васильовичу Німчуку, вкотре підняло з глибин пам'яті спогади про цього великого Українця, світлу Людину, видатного Мовознавця, полум'яного Патріота, свідомого Громадянина, доброго й шляхетного Учителя й Порадника, а для нас ще й Натхненника й Провідника Міжнародної наукової конференції «Українська мова і сфера

сакрального», що відбувалася на кафедрі історії та культури української мови в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (2010, 2013, 2016, 2019, 2022). З-поміж різнобарвних та щемливих згадок про миті спілкування з Василем Васильовичем спадає на думку його постійна й пильна зацікавленість історичними процесами становлення сучасної української мови, зокрема і з погляду участі в цьому поступі конкретних історичних осіб. Як слушно стверджував В.В. Німчук, «удосконаленню староукраїнської мови й утвердженню її великою мірою прислужилися твори проповідників і теологів», з-поміж яких першим називав Й. Галятовського [Німчук 2001, с. 16], одного з найпомітніших українців-інтелектуалів XVII ст., який заслужив високі оцінки знаних науковців наступних епох, як «найначитаніша людина свого часу» [Сумцов 1885, с. 16], збирач книг по містах і монастирях, глибокий знавець і популяризатор богословських та історичних творів [Сумцов 1885, с. 8–14], «благочестивий, розумний та освічений» [Сумцов 1885, с. 82], ректор Києво-Могилянської колегії, глибокий богослов, який дотримувався думки, що вищим критерієм істинності будь-якого твердження є його відповідність Святому Письму [Чепіга 1985, с. 6], автор першого вітчизняного курсу гомілетики [Чепіга 1985, с. 7].

Отже, тему нашої розвідки ми обрали під прямим впливом В.В. Німчука, який свого часу в приватній науковій дискусії висловив думку, що для розуміння становлення та розвитку концепту ДУША в українській мові творчість Й. Галятовського є неоціненною.

Наша мета — простежити функціонування концепту ДУША у творах Й. Галятовського. Матеріалом дослідження послужили твори проповідника, підготовлені до друку І.П. Чепігою та надруковані 1985 р. в книзі «Ключ розуміння» (надалі цитуватимемо за цим виданням (Гал.), указуючи в дужках лише сторінку), головню однойменний збірник проповідей, праця «Грѣхи розмаитїи» — своєрідні рекомендації священникам для проведення сповіді та хронологічно остання праця Й. Галятовського «Душѣ люде(и) умерлы(х)», у якій ідеться про подорожування людських душ після смерті.

Й. Галятовський наголошує на тому, що слово проповідника повинно не розходитися зі словом Божим, а тому радить вибирати тему проповіді з текстів Святого Письма, свої думки підкріплювати цитатами із цього джерела [Чепіга 1985, с. 13]. Аналізуючи спроби перекладів Святого Письма у творах Й. Галятовського, В.І. Сімович зауважував (зберігаємо орфографію автора), що «Галятовський [...] не лишив по собі систематичного перекладу й ні однієї якоїсь частини біблій. А проте цей письменник порозсипував у своїх творах то довші, чи коротші вставки, то поодинокі речення з перекладених ним таки місць із святого писма, Старого та Нового завіту; його проповіді містять у собі силу цитат із Біблії, що він їх частенько зараз-таки й передає мовою інтелігентних українських шарів XVII ст.» [Сімович 1930, с. 51]; Й. Галятовський робив переклад як «проповідник, котрому цитат із святого писма треба для аргументації своїх слів, котрому переклади цілих нераз уривків потрібні для пояснень» [Сімович 1930, с. 53]. Й. Галятовський дуже часто цитує Псалтир (*Аще забуду тебе (вѣ) недостойныхъ мѣтвахъ(ѣ) моихъ уставичныхъ(ѣ)*), *забвенна буди десница моя, прилѣпни языкъ(ѣ) мо(и) гортани моему, аще не поману тебе поты, поки дѣша вѣ) тѣлѣ моему будетъ zostавати* (с. 58)), Апостол (*Обративый грѣшника ѡ(т) заблужденіа пути егѡ и спсетъ(ѣ) дѣшу ѡ(т) смрти и покрѣетъ множество грѣховъ* (с. 58–59)), Книгу пророка Іезекіїля (*Дѣша, яже согрѣшастъ, та умретъ* (с. 68)), Євангелія (*Хс, мешкаючи межы ними, ѡ(т)казаль имъ: «Цр(с)твіе бжїе внутрѣ) ва(с) естѣ(ѣ)»* (с. 71)) та інші частини Святого Письма. Окрім Біблії, Й. Галятовський рекомендує використовувати матеріал житій святих, церковних учителів Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина та ін.

Лексема *душа*, як найменування концепту, у творах Й. Галятовського виступає в релігійному значенні, що виражено наявністю форм множини у слова та його конкретним змістовим наповненням. Слово *душа* та похідні від нього звичайно титловано, що є опосередкованою (формальною) вказівкою на божественність самого явища;

кладає думки про потойбічний світ, розподіляючи душі всіх померлих на три групи залежно від ступеня грішності: одні потрапляють до раю, інші — до пекла, треті чекають на свою долю у митарстві: ...вызнаваю три быти стани бѣшъ, з(ѣ) того свѣта выходячихъ. Першій стѣх(х), на нѣо ѡ(д)ходячихъ и з(ѣ) хр(с)том(ѣ) царствующихъ. Другій станъ ѡ(д)ходячихъ бѣшъ естъ невѣрныхъ погановъ и геретиковъ и христѣанъ, незбожне жившихъ и без(ѣ) покути умерлыхъ. И тыхъ мѣсце быти пекло и огонь геенскій. Третій станъ бѣшъ естъ з(ѣ) покутою христѣанъ правовѣрныхъ ѡ(д)ходячихъ, которіи не учинили досить за грѣхи свои. Такіи задержаны бывають в(ѣ) темности, не видячи обличья бз(с)когѡ, поки црков(ѣ) ѡфѣроу без(ѣ)кровною, мѣтвами, постѡ(м), ялужнами и иными учинками добримѣ за нихъ досить учинитъ. Досить учинен(ѣ)с црковное ѡнымъ естъ помощное ку высвобоженю ѡ(д) такогѡ задержаня [то естъ ѡ(д) митарства] и ку вступленю до нѣа і вѣденія обличья бжогѡ (с. 425).

Дуже детально доля душі після смерті описана в останній праці Й. Галатовського «Душѣ людей умерлихъ», де читаємо: «Души стѣхъ людей, умирающихъ з(ѣ) вѣроу доброу, і з(ѣ) учи(н)ками добрым(и), з(ѣ) поканяе(м), з(ѣ) тѣла вышовши, ѡ(т)ходятъ заразѣ прѡѡ [!] до нѣа на мешкан(ѣ)с. Тутъ вѣдати належитъ, же нѣбъ ѡдина(д)цѣатъ сѣ знайдуєтъ. Першое нѣо естъ, на которомъ м(с)цѣ, другое нѣо естъ, на которомъ планета Меркуиусъ, третєс нѣо естъ, на котором планета Венусъ, четвер(р)тоє нѣо ест(ѣ), на котором(ѣ) слнцѣ, пятѡє нѣо естъ, на котором(ѣ) планета Марсѣ, шестѡє нѣо ест(ѣ), на которо(м) планета Юпитеръ, семѡє нѣо естъ, на которомъ планета Сатурнусъ, ѡсѡє нѣо ест(ѣ), на которомъ всѣ звѣзди сѣ зна(и)дую(т) [...]. Девѣтѡє нѣо е(ст) кристалѡвое, которое так(ѣ) называет(ѣ)сѣ для презрочистѡсти, же, я(к) кришталъ, ест(ѣ) презрочистѡе. Десѣтѡє нѣо естъ, которое называет(ѣ)сѣ першое рушающеєсѣ, бѡ на(и)перше ѡнѡ рушаєт(ѣ)сѣ, ѡбѣртаєтсѣ и нѣа инієє на кита(л)тѣ кола кругліє потагаєтъ, же сѣ посполу з ным(ѣ) рушають и докола ѡбѣртають.

Одинацатое на(и)вы(и)шое нбо е(ст) емпірейское, четвероуго(л)ное, которое ся не обертаеть [...]. Тоє нбо єсть маестатомъ бжїимъ, такъ мовить самъ бгъ у пр(о)рка Ісаий: нбо пр(с)толь мой. На томъ нбѣ емпірейскомъ агглы з(ъ) бгомъ живутъ и лице бз(с)коє видятъ. Такъ мови(л) Хс ѿ дѣтех(ъ) малыхъ: аггл(и) их(ъ) на нбсе(х) вину видѣ (т) лице ѿ(т)ца моего нб(с)на(з)[о]. На то(м) нбѣ емпіре(и)ско(м) и бшѣ тыхъ людей з(ъ) бгомъ живутъ, которїи з(ъ) тѣла з(ъ) люде(и) умираючи(х) выходят(ъ) и до нба ѿ(д)ходят(ъ), що многїє ѿбавленїѣ показуютъ» (с. 411). Згідно з об'явленнями (автор наводить аж 45 прикладів із різних джерел), а також свідченнями із церковних книг можна твердити про такі особливості сходження людських душ на небо:

– перед тим, як праведна душа відділиться від тіла, чути з неба голос, що мовить про майбутні блага: *взыйдеши на небеса и прии-
меши воздаянїе нѣкихъ благъ* (с. 422);

– місце, куди ідуть душі святих, наповнене світлом. Його називають: *небо* (с. 412), *небеса* (с. 420, 424); *зрїдка рай* (с. 418); *частїше царство чи царствїе небесне* (с. 415, 416, 422); *дїм небесний* (с. 414); *небесна обитель* (с. 420, 424); *небесний чертог* (с. 422); *палац небесний* (с. 425); *небесне село* (с. 420); *град небесний* (с. 423); *Іерусалим небесний* (с. 412, 420); *храмина нерукотворна вічна на небесах* (с. 417); наприклад: *А гды скончимо теперешнее житїе наше дочасное, бшѣ нашѣ до нба пойдутъ на мешкан(ъ)є* (с. 91); *люде стѣи гды умирают(ъ), бши ихъ, з(ъ) тѣла вышовши, заразъ просто идутъ до нба на мешкан(ъ)є и тамъ за насъ бгу молятъся и видѣт(ъ) насъ и потребу нїиу* (с. 60);

– на небо душі святих піднімаються по лѣствиці (ц.-слов. 'драбина, сходи') (с. 411), чи драбині високій, од землі аж до неба (с. 417), чи *в столпї огненному од землі до неба високому* (с. 425); або *по дорозі, свѣтно усланїй і а(ж) в нбо идучїй* (с. 414); а душа святого Євстратїя була до неба несена на возі вогненному конем огнистим (с. 416);

– найчастіше згадано в текстах Й. Галятівського, що ангели (божі, господні) — вогневидні мужі — душу несуть до неба і співають (с. 172), чи з музикою провадять душу святого: *И с̃тый Пахомій видѣлъ много аггловъ, которыи несли до н̄ба б̄шу с̃тго Павла Оувейскаго, першаго пустелника* (с. 61); *Ромула законница, гды умерла в(ѣ)ночѣ, в(ѣ) той часѣ старшаа еи на имя Редемпта з(ѣ) другою товаришкою чули аггловъ, жал(ѣ)мы спѣвающих(ѣ) на повѣтрю, которыи б̄шу еи з(ѣ) музыкою до н̄ба провадили, а гды высоко в(ѣ)ступили, не чути южѣ было спѣван(ѣ)а* (с. 61);

– ангел господній узяв душу, зійшов на небо (с. 412) і відкрився покров небесний (с. 412); *ω(t)верзоша ти с̄а врата цр(с)твіа нб(с)нагω* (с. 416);

– коли душа відходить від тягості тілесної, крила огненні приймає від Бога, у тих возвишається і літає, допоки дійде до самої стіни Іерусалима небесного, і ніякі сторожі їм цього не забороняють (с. 412);

– душі святих на небі Христа бачать і чують голос його: *б̄жїи угодници с̄ь Хр(с)томъ на н̄бси водворѣтестѣ* (с. 424); *Ха видѣла и чула голосъ егω* (с. 414); *лице б̄жое видѣт(ѣ)* (с. 424); *б̄ша в(ѣ) н̄бѣ з(ѣ) аггелами кролюєтъ; з(ѣ) Їсомъ, с̄номъ б̄жїи(м), кролюєтъ* (с. 419); апостол Павло каже: *в(ѣ) н̄бѣ южѣ б̄га лицемъ ко лицу будемо видѣти [...] в тр(о)ци єдинагω* (с. 422);

– душі святих на небі живуть з ангелами, яких є дев'ять хорів; зо всіх хорів ангельських випали ангели злі, тому ті місця порожні по всіх хорах ангельських наповнить Бог людьми святими (с. 426). У першому хорі, найнижчому, перебувають ангели, тут будуть мешкати люди убогі, сироти, вдови, люди сімейні; у другому — архангели, де будуть жити священники й учителі церковні; у третьому — князівства, куди поселяться князі, царі, гетьмани, воєводи, які керують людьми, але не чинять їм кривди; у четвертому — влади, з якими будуть жити лицарі, які противляться злим духам і перемагають їх; у п'ятому — моцарства, або сили, де замешкають чудотворці,

які чуда чинять, бо в болоті будучи (в тілі) не каляються, гріхів хороняться; у шостому — панства, з якими будуть мешкати дівственники, законники і пустельники, які над тілом своїм панують, не чинять гріха, якого тіло жадає і до якого їх провадить; у сьомому — трони, між якими будуть жити судді, які справедливо судять багатого й убогого, знаного і незнаного, бо трони справедливість божу в собі мають і людей справедливості навчають; у восьмому — херувими з багатьма очима, де будуть жити апостоли, пророки, єпископи, архієпископи, митрополити, патріархи, які мають у собі мудрість, відають божі таємниці і людей таємниць божих навчають; у дев'ятому хорі, найвищому, перебувають серафими, з якими будуть жити мученики, які Бога люблять, кров свою за Христа проливають, муки терплять, бо серафими найбільшою любов'ю до Бога запалюються і людей побуждають, щоб Бога любили (с. 426–427);

– душі перебувають в особливому стані до другого пришествя: згідно із вченням Івана Золотоустого, *же поки тѣло не воскреснетъ, поты ѿша сама зостанетъ, не ѿдержавши досконалого вѣнца и досконалыхъ блѣже(н)ствъ нѣсныхъ, которіи будетъ мѣти, гды ся з(ѣ) тѣломъ злучитъ; еднакъ и теперъ душа сама в(ѣ) нѣѣ маєтъ вѣнецъ и блѣже(н)ства, але не досконалый єще, которій тылко самой ѿши, а не тѣлу належитъ* (с. 419); *по страшномъ судѣ и мы в(ѣ) нѣѣ з(ѣ) святымъ Николаємъ жити будемо* (с. 423).

Одне з нетипових для роздумів про душу питання, яке розглядає Й. Галятовський, — це наявність душі в Ісуса Христа: *Аполлинарій мовить, же Хс ѿиѣ не маєтъ, тылко маєтъ мѣсто ѿиѣ бз(с)тво. Мы зась вѣримо, же Хс маєтъ ѿиу правдивую члвчюю, будучи правдивымъ чвкомъ. Такъ мовить Хс: «Прискорбна єсть ѿша моя до смерти»* (с. 79).

Й. Галятовський доволі детально розглядає і проблему долі душ грішних людей після смерті, адже праведні душі ідуть у рай, а неправедні — у пекло. Присвячений цьому уривок має таку назву: *«Другое мѣйсце єсть пекло, до которого идутъ по смрти души погановъ, махометановъ, бал(ѣ)вохвалцовъ, жидовъ, геретиковъ и*

христіанъ бл̑гочестивыхъ, которіе померли в(ъ) грѣхахъ смерте(л)ныхъ бе(з) пока́нїа, бе(з) исповѣд(и), не жалуючи за грѣхи свои» (с. 428). Причому Й. Галатовський ділить пекло на одхлань пекельную і гесну огненну. В одхлані пекельній перебувають отці старого закону аж до пришествя Христова, але там не терплять жодної муки, тільки Бога не бачать і очікують Христа з охотою і сподіваються, що їх з одхлані пекельної відпроводять (за християнським вченням, третього дня вийшов Христос із пекла і випровадив звідти душі пророків і патріархів старозаконної церкви — Адама, Самуїла, Сифа, Ноя, Лота, Авраама, Ісаака, Іакова, Іосифа, Мойсея, Давида та ін. і впровадив їх до раю земного, де були з Христом сорок днів аж до вознесіння Христова (с. 429)). У гесні огненній перебувають інші народи, які не вірили в Христа, і люди грішні, які згідно зі своїми гріхами розмаїті муки знайдуть: огонь неугасаючий — люди нечисті, розпусники, чужоложники і гнівливі; зиму люту, де зубами будуть скреготати, — ті, які не одягають нагих, не приймають у своїх домах убогих та хворих; сморід незносимий від огню сірчастого — розкішники; тьма кромішня — для тих, які в темницях тримають людей невинних; голод — які тепер голодних не хочуть кормити та ті, які в пості не кохаються; спрага велика — для тих, що упиваються, тощо.

Специфічним способом існування душі, як свідчить Й. Галатовський, є митарство: *Третее мѣйсце естъ мытарство, на которое ѡ(д)ходятъ люде, которїи умирають, висповѣдавшиа грѣховъ своихъ смертелныхъ, але не скончивши за нихъ покути, которую ѡ (д)правовали, та(к)же которїи умирают(ъ) в(ъ) грѣхахъ поточныхъ, и ты(х) людей бѣши идут(ъ) на мытарства* (с. 433). *Мытарство [...] ест(ъ) задержан(ъ)є, гды члѣвкъ умретъ, аγγели бѣшу его до нѣба провадять. На той часъ злыи духове на повѣтрю душу члѣвчюю задержуютъ, гамуютъ и недопускаютъ до нѣба, для того, же масть грѣхи поточныи, и для того, же за грѣхи сме(р)телнїи не випокутовала, которих(ъ) висповѣдалася, и показуютъ душѣ грѣхи, которїи ѡна з(ъ) тѣломъ чинила, бо на повѣтрю*

полно есть злыхъ духовъ, которіи з нами войну точатъ, до грѣху насъ приводятъ и души людскіи задержуютъ. [...] И тыи задержан(ъ)ѣ называют(ъ)ся митарствами (с. 433–434). Злі духи розмаїті і гладять в(ъ) бши гордості, иншіи заступують и гладя(т) осужденіѣ, оклеветаніѣ, иншіи заступують и гладять блудо-дѣаніѣ и грѣховъ иншихъ (с. 434).

До речі, у фольклорі (фольклорну картину світу у фрагменті ДУША детально див.: [Скаб 2008]) знаходимо суголосні уявлення українців про момент відходу душі з тіла: *Як розстається душа з тілом, то її намагаються вхопити лукаві. Тоді підступають три янголи і геть проганяють лукавих. Вони беруть ту душу, і скрізь водять та показують, яке вона добро зробила... Потім лукавий показує їй всі гріхи і всіх людей, перед ким вона провинилась. Душа тоді бачить усе, що робила змалку і до смерті... Потім через шість неділь підхоплять ту душу янголи на крила і несуть на схід сонця. Так їй треба пролетіти всі, скільки є, митарства (Савур-могила, с. 21). Як помре людина, то душа сорок днів лишається на землі і сорок днів поневіряється, поки пройде двадцять митарств. Тільки не всяка душа дійде до Бога на двадцяте митарство!.. На однім митарстві питають про душогубство, на другім — про блуд, на третім — за гріх проти батька-неньки, на четвертім — про злодійство, а далі — про всякі інші гріхи. На кожному митарстві диявол вичитує, чим душа грішна, а янголи — про добрі діла... Душі душогубів, блудників, злодіїв і за гріх проти матері рідко випускаються з кігтів лукавого. Будуть там вони сидіть до страшного суду або поки хто з родичів не одмолить гріхів (Савур-могила, с. 21).*

Й. Галятовський — православний, тому й веде мову про митарства, а не про чистилище (у віровченні католицизму — проміжне місце між раєм і пеклом, де душі грішників, які не отримали прощення в земному житті, але не обтяжені смертними гріхами, горять в очисному вогні, перш ніж потрапити до Раю (Шевченко В., с. 403–404)). Однак, як зауважує І.П. Чепіга, у праці «Душѣ людей умерлих» відчувається деякий вплив католицизму, зокрема поділ пекла

на «геену» та «отхлань». Це ті питання, у яких розходилися московські та українські богослови XVII ст. і за що деякі твори українських письменників цього періоду були заборонені в Москві [Чепіга 1985, с. 30]. Тут І.П. Чепіга покликається на працю І.О. Шляпкіна «О полемике между московскими и малорусскими учеными» [Шляпкин 1885].

Оскільки після смерті душі не можуть допомогти собі, *для того црков [...] кажетъ за умерлыхъ молитися, ялмужну давати, офѣру приносити и старан(ь)є ин(ь)шое мѣти, вѣдаючи, же добродѣтели, офѣрою, ялмужною, молитвами, постомъ, умертвеніємъ тѣла и помоуцію иншою людей живыхъ ѡ(т) грѣховъ своихъ очищают(ь)ся и ѡ(т) мытарствъ волни зостають и нб(с)наго мешкан(ь)а доступують* (с. 435).

Серед рекомендованих Й. Галятовським способів зцілення душі знаходимо:

– слухання слова Божого: *...без(ь) слухан(ь)а слова бжого дшу людзкій хорують и умирають* (с. 75));

– причащення святих тайн: *през(ь) тайны невидимо бгъ ласку свою на дшу нашу вливаєть* (с. 103);

– сповідь: *Такъ священники, гды хотять службу бжїю мѣти, и каждого часу повинни сповѣдоу стю дшу свою омывати, жебы пїенкнаа была, грѣхами не ошпеченаа* (с. 85);

– піст, обмеження в їжі та питві: *Кто много ѣсть и много п(ь)єтъ, той не много будетъ жити на свѣтѣ, бо жолудокъ, многими покармами и напоями наполненный, не можетъ того стравити и роспираєт(ь)ся и болитъ, потымъ боль ѡ(т) жолудка по всему тѣлу расходит(ь)ся и дшу з(ь) тѣла выганяєть* (с. 87);

– милостиня: *Млстыня ѡ(т) всякого грѣха и ѡ(т) смерти избавит(ь) и не оставитъ дши ити въ тму* (с. 90) тощо.

Як слушно зауважує З.Й. Куньч, «крім звичайних християнських добродчинностей, які письменник називає цнотами, таких як ви-

конання релігійних обрядів, смиренність, аскетичність, пропагуються загальні позитивні моральні якості людини (людяність, справедливість, милосердність)» [Куньч 2011, с. 143].

Суголосними є й відповідні народні вірування. Фольклор засвідчує численні міркування про те, що живі можуть полегшити долю душі на тому світі, якщо будуть за неї молитися. Для цього наймають заупокійну службу, роблять парастас, за упокій душі дають поману людині, яка має молитися за душу покійного. Такі вірування наших предків вважають дуже давніми. Ці обряди, як бачимо, схвалює й християнська релігія, незважаючи на численні язичницькі елементи, які в них містяться і які показують, що ці обряди в наших предків були добре розроблені і широко збереглися до сьогодні, очевидно, тому, що «східна церква виявилася більш толерантною (чи безсилою) перед обрядами, танцями і народними піснями, які сягали корінням поганства» [Куньч 2011, с. 587].

Одним із найважливіших засобів полегшення долі душі є сповідь перед смертю. Померти без сповіді вважалося народом і християнською церквою страшною бідой, вислів *душа без покаяння* став навіть лайливим. Справа в тому, що ті гріхи, які були висповідані людиною за життя в Таїнстві Сповіді і відпущені священником, біси не можуть згадати, у їхніх чорних списках записи цих гріхів у момент сповідання зникають. Як зауважує Р. Каюа, «спокутування — це акт, який дозволяє злочинному знову віднайти свою нормальну активність і своє місце у світській спільноті, звільняючись від своєї священної властивості, *десакралізуючись*» [Каюа 2003, с. 54]. Чистоти набувають, піддаючи себе сукупності ритуальних правил, катарсичні ритуали є, насамперед, негативними практиками, утриманнями, вони полягають у тимчасових відмовах від різного роду діяльностей, характерних для профанної поведінки [Каюа 2003, с. 57–58].

Окремо варто сказати про опозицію *чисте – нечисте*, яка пронизує всю сакральну сферу. У «Законі Божому» читаємо: «Час від часу ми миємо свої руки, ноги або й усе тіло, щоб були чистими.

Але, крім тіла, ми ще маємо душу. Душа — це те, що зв'язане з життям, диханням, почуттям, те, що оживляє наше тіло, те, чим ми любимо, відчуваємо радість чи горе; це те, що дав нам Сам Бог. Та забруднитися може не тільки тіло. Коли ми говоримо брудні слова чи робимо погані, негідні вчинки, то цим забруднюємо свою душу. Для того, щоб очистити свою душу від поганих вчинків, які ми називаємо гріхами, Церквою перед святом Пасхи і встановлені сорокаденний піст і сповідь» [Влодек 1994, с. 34].

У творах Й. Галятовського опозиція *чисте – нечисте* досить повно викладена в казанні в третю неділю Великого посту, де проповідник витлумачує, у чому полягає суть духовного хреста Ісуса Христа: *Другій кр҃сть б҃ховный єсть чистость, которую залѣцалъ Х҃с, мовлячи: «Бл҃жени чистыи ср(д)цемъ, яко тыи б҃га узрятъ». Троакага єсть чистость, бо єдны люде чисты суть на тѣлѣ, а нечисты на бѣхъ, которыи грѣху телесного не чинили, але зезволили на грѣхъ телесный. Такъ мовиль Х҃с: «Аще возритъ на жену въеже вожделѣти ей, уже любодѣйствова с(ъ) нею въ ср(д)ци своемъ». Другіи люде ч(с)тыи суть на бѣхъ, а нечистыи на тѣлѣ, которы(м) гвалтом чистость ѿ(т)нято, а они на той учинок не зезвляли. Иншыи люде чистыи суть и на бѣхъ и на тѣлѣ, которыи грѣху телесного не чинили и не зезвляли на грѣхъ телесный. Такую чистость и мы повинни смо заховати (с. 95).*

Навіть серед цих прямо запозичених із церковнослов'янської релігійної літератури мікроконтекстів, знаходимо вислови, що мають аналогії у фольклорі, наприклад: *Я не нечистий, я — чиста душа* (Казки, с. 199); *Будь, сину, завжди чистим душею, чесним перед самим собою і односельцями* (Євшан-зілля, с. 54). До речі, «Український асоціативний словник» С.В. Мартінек 2007 р. подає як найчастотніше означення до слова *душа* — *чиста* (Мартінек, с. 115), а не *добра*, як було в словнику Н.П. Бутенко 1989 р., де слово *чиста* було другим за частотністю (59 проти 164) (Бутенко, с. 93).

У концептуалізації душі у творах Й. Галятовського беруть участь і біблійні порівняння (*єго бѣша яко цорка невѣсты хананей-*

скои бѣснується, ѿ(ѣ) злого Духа бываєть утраплена (с. 76); бѣша твоѧ ѿ (т) того часа хлѣбомъ естъ в(ѣ) нбѣ (с. 77)) та біблійні метафори (мовить Хс: «Свѣтилникъ тѣлу естъ око, аще убо будетъ око твое просто, все тѣло твое свѣтло будетъ, аще ли око твое лукаво буде(т), все тѣло твое темно будетъ». Окомъ называється розумъ и сумлен(ѣ)е и сердце наше, не телесное, але бѣшевное (с. 73)).

Отже, у творах визначного богослова, неперевершеного українського проповідника свого часу Й. Галятовського концепт ДУША представлений головню, чи навіть виключно, сакральною його частиною, причому з такими деталями, яких не знаходимо в текстах іншого типу (наприклад, структура небесних сфер, ієрархія розташування святих душ на небесах відповідно до їхніх занять у реальному житті тощо), бо Й. Галятовський як богослов, професіонал вищого рівня, викладає детально всі аспекти душі. Можна висновкувати, що його твори відображають тогочасну богословську наукову картину світу, яка, порівняно, наприклад, із фольклорною картиною світу, є складнішою, деталізованішою. Висловлюючись українською літературною мовою того часу, покликаючись на Святе Письмо та інші твори релігійного змісту для підтвердження правильності своїх думок, автор намагається пояснити складні речі просто, що зумовлено жанром проповіді. Творчість Й. Галятовського є прекрасним джерелом вивчення не лише історії української літературної мови, але й лінгвоконцептології, риторики, гомілетики, богослів'я тощо.

1. Влодек П. Закон Божий: посібник для недільних шкіл та сім'ї. Мукачево, 1994. 576 с.

2. Каюа Р. Людина та сакральне: Вид., доп. трьома додатками про секс, гру, війну в їхньому відношенні до сакрального / пер. з фр. Усик А. В. Київ: Ваклер, 2003. 238 с.

3. Куньч З. Українська риторика: історія становлення і розвитку: навчальний посібник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 248 с.

4. Німчук В. Християнство й українська мова. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 11–30.

5. Сімович В. Спроби перекладів Св. Письма у творах Й. Галятовського. *Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка*. 1930. Т. 99. С. 51–80.
6. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
7. Сумцов Н.Ф. Къ истории южнорусской литературы семнадцатого столѣтія. Вып. 1. Харьков: Типографія М.Ф. Зильберберга, 1885. 85 с.
8. Чепіга І.П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. *Галятовський І. Ключ розуміння* / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. С. 5–51.
9. Шляпкин И.А. О полемике между московскими и малорусскими учеными. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1885. Ч. 212, окт. С. 210–252.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Бутенко — Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. Львів: Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1989. 326 с.

Гал. — Галятовський І. Ключ розуміння / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. 444 с.

Євшан-зілля — Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля / збір. та впорядк. П. Медведик. Львів: Червона калина, 1992. 288 с.

Казки — Казки Буковини, казки Верховини. Ужгород: Карпати, 1968. 223 с.

Мартінек — Мартінек С. Український асоціативний словник. Т. 1. Від стимулу до реакції. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 344 с.

Савур-могила — Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / укл. В.А. Чабаненко. Київ: Дніпро, 1990. 261 с.

Шевченко В. — Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. 560 с.

MSKDS — Mały słownik kultury dawnych słowian / pod red. L. Leciejewicza. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1988. 675 s.

Maria Skab, Doctor of Philology, Professor of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Marian Skab, Doctor of Philology, Professor of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE CONCEPT *DUSHA* THROUGH THE PRISM OF Y. HALIATOVSKYI'S WORKS

The article deals with the functioning of the concept *DUSHA* in works by Y. Haliatovskyi, one of the Ukrainian intellectuals of the 17th century, the rector of the Kyiv-Mohylianska Collegium, the author of the first national course of homiletics. The materials under the research were his works included in the book “Key to Understanding”. The concept *DUSHA* in the analyzed works is presented mainly, or even exclusively, with its sacred part, which is expressed by the presence of the plural form of the word and by its specific content, with such details that we do not find in other types of literature, because Y. Haliatovskyi, as a professional theologian, explains in detail all aspects of the soul, reflecting the theological scientific picture of the world. However, the author tries to explain complex things in a simple manner, which is determined by the genre of the sermon.

Keywords: concept *DUSHA*, Y. Haliatovskyi, a theological picture of the world, a folklore picture of the world.

ОБРАЗИ-СИМВОЛИ У ФРАНКОВОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ: ЛІНГВОПОЛІТОЛОГІЙНИЙ АСПЕКТ

Я.П. Яремко

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української
мови Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

У статті загострено увагу на лінгвокогнітологічних ідеях Івана Франка, які сформували, зокрема, основу української лінгвополітології (політичної лінгвістики). Виявлено слова-символи в художній картині світу засновника національної школи політичного мислення.

Оскільки вони слугують своєрідними „кодами нації”, засобами лінгвокультурної ідентифікації народу та ідіостилю самого письменника, зреалізовано мету наукової розвідки — крізь призму Франкових образів-символів у поетичному тексті простежити ідейно-духовний зв'язок Каменяря і новітніх каменярів — української інтелігенції, окреслити прагматичний ореол виокремлених образів-символів.

Наголошено на націє- і державотворчих візіях мислителя. Як вчений-лінгвополітолог, І. Франко критично аналізував дискурс тогочасних політиків і водночас найбільше плекав зрілу українську мовну особистість нового, пасіонарного типу. Якраз на Франкових образах-символах **цілого чоловіка, Мойсея, каменярів, конкістадорів** виростало національно-свідоме українство. Як зрілий носій національної ідеї — Української Самостійної Соборної Держави, новітнє покоління української молоді стало рушієм національно-визвольного руху.

Ключові слова: Іван Франко, текст, образи-символи, прагматичний ореол, національна мовна особистість.

Осмислюючи лінгвістичне новаторство Івана Франка в контексті лінгвокогнітологічної (антропоцентричної) парадигми, варто виокремити ті ідеї засновника національної школи політичного мислення, які стали базовими для новітньої антропоцентричної науки — політичної лінгвістики, або лінгвополітології. Провідне завдання

цієї міждисциплінарної науки — об'єктивно описувати, інтерпретувати й формувати лінгвополітичний стан соціуму, за особливостю політичної комунікації досліджувати специфіку політичного мислення, взаємодію мови, ідеології та влади, її мовну політику. Критично відповідаючи на насушливі питання бездержавної української дійсності «І чом у нас відступників так много? І чом для них відступство не страшне? Чом рідний стяг не тягне їх до свого» (Франко 5, с. 88), Франко-лінгвополітолог аналізував дискурс тогочасних політиків, точніше політиканів, особливості їхніх комунікативних стратегій — з одного боку, з іншого — найбільш переймався плеканням зрілої української мовної особистості (людини чи народу) нового, пасіонарного типу — національно свідомої, освіченої, державотворчої.

На образах-символах **цілого чоловіка, Мойсея, вічного революціонера, Каменярів, конкістадорів** виростало національно-свідоме українство — покоління пластунів, Січового Стрілецтва, Українська військова організація (далі — УВО), Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА). Актуалізація власне Франкової словесної символіки спонукає оцінити в лінгвополітологічному вимірі вплив Каменяря на становлення українського визвольного руху загалом і кристалізацію національної ідеї зокрема.

Лінгвістичне франкознавство останніх десятиліть загострює увагу на лінгвокогнітологічних ідеях мислителя, що сформували методологічну основу української антропологічної лінгвістики, зокрема політичної лінгвістики (лінгвополітології). Чільне місце в художній картині світу засновника, за самохарактеристикою І.Я. Франка, «школи політичного думання», посідають слова-символи як своєрідні «коди нації», засоби лінгвокультурної ідентифікації народу та ідіостилю самого письменника. Символознавчі студії, які в українському мовознавстві донедавна мали спорадичний характер, останнім часом збагатилися низкою досліджень, здебільшого в лінгвістичному аспекті: Н.В. Слухай, К.Ю. Голобородька, І.І. Дмитрів,

М.М. Торчинського, М.І. Івасюти, О.А. Куцик та ін. Нині є потреба дослідити зв'язок образотворення І.Я. Франка, його націє- і державотворчих візій та українського політичного буття міжвоєнної доби в лінгвополітологічному аспекті.

Мета наукової розвідки — на основі Франкових образів-символів простежити ідейно-духову спорідненість Каменяря і новітніх каменярів — української інтелігенції, окреслити прагматичний ореол виокремлених образів-символів.

Особливі надії та сподівання в процесі націє- і державотворення Іван Франко покладав на молоду генерацію українства — політично свідому й суспільно активну. Власне новітнім каменярам довелося наближати визвольною боротьбою «розвидняющийся день» (Франко 1, с. 23) — Українську Самостійну Соборну Державу, виконуючи заповіт Великого Каменяря. Як засвідчив Василь Стефаник, «ту команду дав Іван Франко: “Має бути Україна”». Це перед ними український мислитель у пророчому передчутті «великої історичної хвилі», «великої історичної доби» (Франко 45, с. 409) в «Одвертому листі до гал[ицької] української молодезі» «ставив величезну дійову задачу — витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю* [підкреслення І. Франка], суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла» (Франко 45, с. 404).

На історичній дорозі «до себе» — від етнічної маси до української нації — ідейно-духовними орієнтирами слугували, зокрема, Франкові символічні образи *цілого чоловіка*, *Вічного революціонера*, *каменярів*, *конкістадорів*, *Мойсея*. Вони народжені не тільки, сказати б, творчою уявою письменника, а його внутрішнім голосом, уболіванням за бездержавне українське буття. Щобільше, чи не в кожному символічному образі, пропущеному через єство мислителя, вловлюємо автобіографічні мотиви. Реальним втіленням Франкових державницьких устремлінь стали його сини — активні учасники національно-визвольних змагань: Петро — співзасновник «Пласту»,

комендант летунського відділу Галицької військової авіації, пізніше — полковник УНР; Тарас, що боровся за незалежність України у лавах Українсько Галицької Армії (УГА), входив до редакції часопису «Стрілецька думка». Гідні спадкоємці Каменяревого чину, Петро і Тарас надають особливої переконливості і притягальності своїм «двійникам» — *цілому чоловіку, каменярам чи конкістадорам*. Відтак в образному світі поета зв'язок «Франко і сини» набуває духовно-символічного змісту.

Як правило, образно-символічне значення передають слова, що відображають колективне світобачення і ставлення до дійсності. Вони послідовно використовуються мовно-культурною спільнотою на основі культурно-історичної традиції й опираються на спільні фонові знання, прагматику в широкому значенні цього слова. Йдеться про історичні, культурні, соціальні умови та всю сукупність людських знань, які закумулювала комунікативна особистість (людина, народ) і які впливають на її комунікативну поведінку. Тобто образ-ідея, що передає символ, має мати загальнонародне поширення й розуміння. Чи могли на адекватне розуміння українського суспільства сподіватися Франкові «Конкістадори» з притаманним для них екзистенційним максималізмом і громадянською відвагою:

Або смерть, або перемога!

Се наш оклик бойовий!

До відважних світ належить,

К чорту боязнь навісну

Кров і труд ось тут здвигне нам

Нову, кращу вітчизну! (Франко 3, с. 104–106).

В авторському осмисленні запозичення з іспанської мови *конкістадори* (від *conquistador* ‘завойовник’) зазнає семантичної переконотатії. В умовах польської окупації українських теренів *конкістадори* — це не *завойовники*, а *відвойовники* (від *відвойовувати*, *відвоювати* ‘війною повертати, відбирати що-небудь захоплене ворогом, супротивником або здобувати те, що йому не належить’ (СУМ IV, с. 566)). Зауважимо, що віддієслівного іменника *відвойовник*

Словник української мови не фіксує, а відповідно — немає і супровідного «самовизвольного» значення з опорною семою ‘здобувати, повертати своє’. Як справедливо твердять галичани, *чужого не хочу, але й свого не віддам*.

У міжвоєнному українському Львові відчувався конкістадорський дух. Польська займанщина Галичини викликала масовий спротив у свідомості українства. І знову вкрай актуальними стали Франкові сенси:

Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать.
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь (Франко 2001, с. 45).

Мислитель прагне уґрунтувати в національній ментальності як способі мислення і ставлення до дійсності певного народу тривкі засади стоїцизму, волелюбний дух боротьби і зневагу до прислужництва. Громадянський активізм має бути наснажений психологією переможців, вірою у завтрашню звитягу. На питання-вагання звучить імперативно-безальтернативна відповідь:

«Чи побіди довго ждати?
Ждати довго!» То й не жди ж!
Нині вчися побіждати,
Завтра певно побідиш (Франко 2001, с. 45).

І вони вчилися, щоб бути політично свідомими Каменярами. На комунікативно-прагматичному рівні сенси, закладені в образах-ідеях *цілого чоловіка, вічного революціонера, Каменярів, конкістадорів, Мойсея*, набули національно-екзистенційної конкретики в ідеології нового українського націоналізму, засади якого невдовзі пропагував «Літературно-науковий вісник» під редакцією Д.І. Донцова. За визнанням співробітника «Літературно-наукового вісника», відомого критика і вченого Остапа Грицяя, «після Івана Франка не було й нема в нас публіциста, творчий вплив якого так помітно оформлював би нову духовність в нас — не тільки в чисто літературній області — як саме вплив д-ра Донцова... Тепер ідеологія націоналізму —

енергійного і добре свідомого націоналізму — мусить стати нашою релігією» [див.: Сварник 1996, с. 156].

Показово, що в «Декалозі», у якому зафіксовано «Десять заповідей українського націоналіста» (1929) [Гордасевич 2001, с. 24], початково сакральний термін *заповідь* ‘біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-навчання морально-побутового характеру’ набув переносного значення ‘суворе правило поведінки, неухильний обов’язок’ (СУМ III, с. 269). Молоді й гарячі адепти цієї релігії рукою Степана Ленкавського, одного з ідеологів ОУН, вписали у «Декалозі» конкістадорський клич як першу заповідь українського націоналіста: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за Неї» [Гордасевич 2001, с. 24]. Порівняймо у Франкових «Конкістадорів» (1904): «Або смерть, або перемога! — Се наш оклик бойовий» (Франко 3, с. 106). Ідеологічна суголосність очевидна, бо проголошений у поезії політичний романтизм невдовзі став політичною реальністю. Після недавньої поразки у визвольних змаганнях донцовські «лицарі абсурду» (О. Теліга) дорогою ціною — втратою політичної суб’єктності — засвоїли урок історії, що в боротьбі за власну державність можна сподіватися тільки на власні сили — свій дух, ідею, своє військо.

Провідником у національно-визвольній боротьбі мала стати національна (військова) еліта. Пам’ятаючи політичні заповіді Великого Каменяря, новітні каменярі взяли на озброєння його державницьку ідею, яку оформив славнозвісний гімн «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити» (Франко 2001, с. 33). Характерно, що він гуртував і гартував душі українського народу не лише навколо велелюдних політичних маніфестацій, а й під час урочистих церковних процесій. Для ілюстрації приведемо спогад сучасниці, що дає змогу краще пізнати галицький світ, збагнути дух часу: «У Львові на Зелені свята [Зіслання Святого Духа] — відправи і панахиди, особливо на завітчаних зеленню могилах героїв». Багато сутичок було з поліцією на конях, що після панахиди, на перших словах револю-

ційної пісні «Не пора», штурмувала жалібну товпу і гумовими палицями старалася розігнати патріотів. Для нас, молодих, була це вже частина традиції, і, як здавалося, стало це ритуалом польської «владзи» (ЛЛ, с. 162).

У наведений цитаті простежуємо переплетіння семантично різнопланової лексики: церковної (*Зелені свята, відправа, панахида*) і суспільно-політичної, що наświetлює різну комунікативну поведінку учасників протистояння: *революційна пісня, патріоти* — з одного боку та *польська «влада», польська поліція на конях, штурмувати, розігнати, гумові палиці* — з іншого. Першопричину сутичок розкриває сакральнo-мілітарне словосполучення — *могили героїв*, які у сприйнятті польської влади мали полярну оцінку — *гайдамаків*. Протилежні асоціації та відповідну комунікативну поведінку викликало у міжвоєнному суспільно-політичному контексті словосполучення *Листопадова Панахида* — «відправа за полеглими січовими стрільцями та героями визвольних змагань» (ЛЛ, с. 414). На закличне Франкове «Не пора» покоління Є. Коновальця і Р. Шухевича відгукнулося своїм словом-чином:

Веде нас в бій борців упавших слава —

Для нас закон найвищий та наказ:

Соборна Українська Держава

вільна, міцна, від Сяну по Кавказ (О. Бабій, 1932).

Не можна не бачити органічного зв'язку Франкового імперативу «Нам пора для України жить» із поглядом новітніх українських революціонерів. Символічну єдність цементує ідея — Соборна Українська Держава, через яку розкривається сутність національного духу й ідеал національного буття. Завдяки ідеї-символу текст поезії «Зродились ми великої години...» в скорім часі (1932) було затверджено Проводом Українських Націоналістів, керівним органом ОУН, як гімн організації.

Символічним є сам факт, що гімн ОУН створив один із її засновників, в'язень польських таборів, колишній старшина Української Галицької Армії (УГА) Олесь Бабій. Концепт-ідея Української

Самостійної Соборної Держави може бути втілена в українську політичну дійсність зусиллями українського бойовика-революціонера, що, природно, асоціюється із Франковим образом-символом. У брошурі «У.В.О.», виданій 1929 р. Пропагандивним Відділом цієї підпільної організації, читаємо: «Він [український бойовик-революціонер] — Дух, думка, втілена в силу; Думка мільйонів, що за правду лягли, ідея мільйонів, що за правду йдуть» [Перепічка 2011, с. 245]. Порівняймо в І. Франка:

Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.
Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер (Франко 1, с. 22).

Актуалізація Франкового образу-символу *вічного революціонера* покликана не тільки оживити ідею національного поступу, а й надати нового, мілітарного імпульсу в осмисленні викликів міжвоєнної доби. Гідну, адекватну відповідь в умовах окупаційного режиму може дати український бойовик-революціонер, де словосполучення здобуває додаткову інтерпретацію через ключове слово *бойовик*.

Існувала ще одна символічна лінія, яка увиразнювала закономірність ідеологічної спорідненості УВО та ОУН. Маємо на увазі взаємини між тодішнім комендантом УВО Євгеном Коновальцем та майбутнім командиром УПА Романом Шухевичем, чому сприяло квартирування (1921–1922 рр.) полковника у львівському домі родини Шухевичів. Обидвох співрозмовників притягувала в помешканні велика бібліотека Романового діда Володимира Шухевича — видатного громадсько-політичного діяча, педагога, ученого-етнографа, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка, публіциста, автора монументальної 5-томної монографії «Гуцульщина»

та багатьох наукових праць. Викладач класичних мов (латинської і грецької) у Львівській академічній гімназії Степан Шах, який тоді також квартирував з Є. Коновальцем, так характеризує відносини полковника і 15-річного гімназиста: «Це відношення не було формальне, законспіроване, а особисте, насичене сердечністю, що з'явилося між обома ще на Собіщині, 7, коли то учень Ромко Шухевич з полковником Є. Коновальцем розмови вів, з ним на прогулянки на поблиській “Кайзервальд” (парк) виходив, а Євген Коновалець умів своєю індивідуальністю приковувати молодих людей до себе» [Шах 1990, с. 161]. За оцінкою Василя Кука — заступника Романа Шухевича, а після його загибелі 5 березня 1950 року — Голови Проводу ОУН в Україні, Головного Командира УПА та Голови Генерального Секретаріату УГВР, «зустрічі гімназиста Романа із загальновідомим тоді командиром Січових Стрільців мали, без сумніву, великий вплив на формування свідомості й характеру майбутнього бойовика-революціонера УВО та ОУН» [Дашкевич 2006, с. 9].

Власне такі бойовики-революціонери, що поєднали в собі ідею і чин, сформували ядро українських підпільних структур — УВО, ОУН, а трохи згодом — і УПА. Коли на Варшавському судовому процесі 1934 р. за підготовку до замаху на організатора варварської пацифікації Західної України польського міністра внутрішніх справ Б. Пірацького у Романа Шухевича запитали, що спонукало його вступити до ОУН, то почули: «Це був наказ мого серця» [Дашкевич 2006, с. 24]. У цілком відвертій відповіді 26-річного підпільного бойового референта Крайової екізекутиви ОУН виявляємо образно-символічне значення, яке породило слово *серце* у складі стійкого звороту *наказ серця* ‘безпосередній вияв почуттів’ (СУМ IX, с. 143).

Порівняльний аналіз української словесної символіки в поезії Івана Франка, Олеся Бабія, політичних текстах УВО уможливило виокремити базовий концепт українського політичного світотворення — Українську Самостійну Соборну Державу. Цей концепт-ідея буде постійним епіцентром українського світотворення, національно-визвольного руху на різних етапах і водночас когнітивно

притягальним для дослідників різних поколінь і різних царин знань завдяки непроминьній екзистенційній цінності.

1. Гордасевич Г.Л. Степан Бандера: людина і міф. 3-тє вид., допов. Львів: Піраміда, 2001. 208 с.
2. Дашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). Львів, 2006. 32 с.
3. Перепічка Є. Історія ОУН і УПА: у 12 т. Львів: Сполом, 2011. Т. 1. 606 с.
4. Сварник Г. Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова Львівського періоду (1922–1939). *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1996. Вип. IX. С. 153–162.
5. Шах С. Роман Шухевич — символ незламности (спомин). *Збірник на пошану ген. Романа Шухевича*. Нью-Йорк, 1990. С. 115–172.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

ЛЛ — Хобзей Н., Сімонович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. 2-е вид., доповн. і випр. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. 852 с.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Франко — Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1976–1986.

Франко 2001 — Франко І. Мозаїка: із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / упоряд. З.Т. Франко, М.Г. Василенко. Львів: Каменяр, 2001. 434 с.

Yaroslav Yaremko, Doctor of Philological Science, Professor, Professor of the Department of the Ukrainian Language, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

IMAGES-SYMBOLS IN FRANKO'S POETIC TEXT: LINGUOPOLITICAL ASPECT

The article focuses on the linguo-cognitive ideas of Ivan Franko which formed, in particular, the basis of Ukrainian linguopolitology (political linguistics). Symbolic words have been identified in the artistic worldview of the founder of the national school of political thinking.

As they serve as a sort of “codes of the nation”, means of linguistic and cultural identification of the people and the idiolect of the writer himself, the goal of the scientific research has been achieved — based on Franko's symbolic images, the ideological and spiritual connection between Kamenyar and the modern Kamenyars — Ukrainian intelligentsia has been traced, and the pragmatic halo of the isolated images-symbols has been outlined.

The author emphasizes the nation-state building visions of the thinker. As a linguistic politician, Ivan Franko critically analyzed the discourse of the politicians of his time but still nurtured a mature Ukrainian language personality of the new passionate type. It was precisely on Franko's symbolic images of *a whole man*, *Moses*, *Kamenyars* and *conquistadors* that national consciousness of Ukrainian identity grew. As mature carriers of the national idea — the Ukrainian Independent Conciliar State, the new generation of Ukrainian youth became the driving force behind the national liberation movement.

Keywords: Ivan Franko, text, symbol images, pragmatic halo, national language personality.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ РІВНІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІАХРОНІЇ

3.1. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОМУ РІВНІ

РЕФЛЕКСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ *ОНЪ ТА *ОВЪ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Р.О. Коца

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

У дослідженні на основі даних писемних пам'яток різних періодів встановлено час і сфери функціонування праслов'янських лексем *онъ і *овъ в українській мові та порівняно їх із відповідними рефlekсами в інших слов'янських мовах. Зокрема, з'ясовано, що вказівні займенники *онъ* (< *онъ) та *овъ* (< *овъ), а також їхні поширені / членні форми *оний* (< *онъ + *јь) та *овий* (< *овъ + *јь) досить активно використовувалися в давньоукраїнській мові й здебільшого виступали складниками протиставлених конструкцій *онъ ... онъ, онъ ... другыи, онъ ... инъ, онъ ... тъ, съ ... онъ, овъ...овъ, овъ...другыи, овъ...инъ, съ...овъ* 'цей ... той; цей ... інший'. У живій мові ці лексеми зникли приблизно в XIII–XIV ст., хоча в книжних стилях їх досить активно вживали до кінця XVIII ст. У новій та сучасній

українській літературній мові займенники *оний* і *овий* функціонують як архаїчні елементи та мають яскраво виражене стилістичне забарвлення. Обґрунтовано, що на відміну від української, в інших слов'янських мовах праслов'янські займенники **опъ*, **овъ* і їхні поширені / членні форми займають повноправне місце в системі вказівних займенників.

Ключові слова: вказівні займенники, *оний*, *овий*, давньоукраїнська мова, слов'янські мови.

Кожна сучасна слов'янська мова має чітко сформовану систему вказівних займенників, тобто слів, які вказують на особу, предмет, явище, їхні ознаки, кількість тощо, не називаючи їх. Усі вони — праіндоєвропейського походження, успадковані слов'янськими мовами від мови праслов'янської, але майже в кожній із сучасних слов'янських мов доля цих слів де в чому своєрідна. У статті простежимо рефлексі праслов'янських лексем **опъ* і **овъ* передусім в українській мові, порівняємо їх із рефlekсами в інших слов'янських мовах, що дозволить визначити особливості формування української займенникової системи.

Дослідники історії слов'янських мов слушно вказують на наявність в індоєвропейській мові тричленної системи вказівних займенників, яка давала змогу розрізняти не тільки найближчий, близький і найвіддаленіший об'єкти, а й об'єкт у його відношенні до мовця, до співрозмовника та поза зв'язком із ним [Самійленко 1970, с. 43].

Лексеми, що вказували на віддалений предмет, характеризувалися трьома приголосними — **w*, **n*, **l*.

Вказівні займенники із сонантом **l* характерні насамперед для латини: д.-лат. *ollus*, лат. *ille* [Мейє 1938, с. 334]. У праслов'янській мові **olъ* збереглося в слові **olni* 'минулого року', наявного, зокрема, у болг. *лани*, макед. *лани*, хорв. *lani*, серб. *лане*, словен. *lani*, чеськ. *loni*, *lūni*, словц. *lani*, в.-луж. *loni*, н.-луж. *loni*, польськ. стар., діал. *loni* 'минулого року', др.-р. *лони*, рос. діал. *лони*, *лани* 'давно, минулого року', блр. діал. *лани* (ЕССЯ 32, с. 69). Крім цього, у сучасних слов'янських мовах зафіксовано й похідні, утворені від зазначеної лексеми. Зокрема: рос. діал. *лонедни*, *лоньинь* 'минулого року' <

псл. **olni dьni* (ЕССЯ 32, с. 71), рос. діал. *лонись* ‘минулого року, минулого разу, на днях’, *ланись*, *олонись*, *лонесь*, *олонесь*, *лоньсь* < псл. **olni sь* (ЕССЯ 32, с. 71), чеськ. діал. *loňajši* ‘торішній’, слвц. *lonejší* < псл. **olnějъъj* (ЕССЯ 32, с. 68), болг. *ланиний* ‘торішній’, словен. *lánišnji* ‘торішній’, рос. діал. *лонишний*, *ланишний*, *лонишний* = *лонешный* < псл. **olnišъъ(jь)* (ЕССЯ 32, с. 72) тощо.

Індоевропейські вказівні займенники із сонантами **n* і **w* реалізувалися в праслов’янських **onъ* та **ovъ* відповідно. Корені цих лексем за своєю фонетичною будовою становили сполучення одного приголосного з голосним — **on-ъ*, **ov-ъ*. Зі структурного погляду такі займенники були стійкішими, аніж неособові займенники іншого типу, корені яких склалися тільки з одного приголосного — **t-ъ*, **s-ъ*, **j-ъ*. Унаслідок цієї структурної особливості в українській та інших слов’янських мовах у них відбулися переважно фонетичні зміни на відміну від другої групи, займенники якої зазнали різного характеру поширень [Самійленко 1970, с. 41]: *тъ* + *jb*, *тъ* + *тъ*, *sb* + *нъ*, *sb* + *jb* та ін.

Групу вказівних займенників із кореневим сонантом **n* засвідчено передовсім у давньоверхньонімецькому *ener*, вірменському *aun* і *na*, представлено в литовській мові займенником *ans* [Мейє 2001, с. 352]. У праслов’янській мові їм відповідав **onъ*, який зайняв повноправне місце в тричленній системі праслов’янських вказівних займенників, указуючи на найвіддаленіший предмет: **sb* – **тъ* – **onъ*. Сьогодні ця тричленна система виявляється в болгарських діалектних постпозитивних артиклях *-с* (← *сь*), *-т* (← *тъ*), *-н* (← *онъ*) [Самійленко 1970, с. 43–44], її залишками є сучасні українські частки займенникового походження *ось*, *от*, *он* [Крижанівська 2010, с. 104]. Однак найкраще вона представлена в старослов’янських і давньоукраїнських займенникових формах *сь* – *тъ* – *онъ*. Яскравим прикладом її існування є сталі вирази фразеологічного характеру, збережені національною мовою. Зокрема: *А поки те, та се, та оне...* *Ходімо просто навпростець До Ескулапа на ралець* (1963 Шевченко II, с. 423), *Вона на словах і лібералка, і нігілістка, і сеє, і тее,*

й онеє; і в неділю до служби панчоу плете, а крадькома молебні та сорокоусти наймає (1891 Нечуй-Левицький «Навіжена»*)¹, *Він боявся, щоб його самого не залічили часом до українофілів (адже це річ страшенна!)*, *то й накрутив і того, і сього, і оного, і ового* (1895 А. Кримський. Листи*) та ін.

У давньоукраїнській мові займенники *онъ, оно, она* вживалися дуже рідко і зберігали старе значення, вказуючи на віддалений або відомий із попереднього чи наступного предмет, особу, явище тощо — ‘той, про якого говорилося раніше’. Наприклад: *и посла Игорь к Лаврови конюшого своєго. река емоу перееди на оноу стороноу* (1185 / 1425 ПСРЛ II, 226 зв.), *и оного бесоурменина таша. оу негоже башеть живыи огонь* (1184 / 1425 ПСРЛ II, 222 зв.), *и поидоша на оноу стороноу рѣкы Вислы* (XIII / 1425 ГВЛ, 293). У сполученні *въ оны дни* при першій згадці часу події займенник *онъ* використовувався як вказівка на неозначено далекий минулий час [ДРГ, с. 365]: *во оны дѣни оуслышатъ глусии словеса книжнаѧ* (988 / 1377 ПСРЛ I, 41). Пор. аналогічне використання в наступні століття: *въ время оно* (XVII Угл. УЄ, 1). Отже, у давньоукраїнській мові вказівний займенник *онъ* виступав антонімом до займенника *сь*, який вказував на близький об’єкт і об’єкт по відношенню до особи, що говорить.

Найчастіше займенник *онъ* був складником протиставних конструкцій — *онъ ... онъ, онъ ... другый, онъ ... инъ, онъ ... ть, сь ... онъ* ‘цей ... той; цей ... інший’: *она почиваєть. а другата идетъ* (XI / XIV ГБ, 184), *много зла створи кр(с)тяномъ. онихъ плѣниша. а иныи избииша* (1178 / 1425 ПСРЛ II, 215 зв.), *приде Їрославъ и стаиша противу. ѿ полъ Днѣпра. и не смаху ни си онѣхъ. ни они сихъ начати* (1016 / 1377 ПСРЛ I, 48 зв.) тощо.

Як зазначав С.П. Самійленко, «історія вказівного займенника *онъ* на східнослов’янському ґрунті завершилася ще в давньоруський

¹ Ілюстрації, позначені зірочкою (*), узяті з генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК). URL: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#concordance.

період: у нових східнослов'янських мовах він функціонує вже як займенник предметно-особовий» [Самійленко 1970, с. 44]. Це пов'язано з тим, що майже всі слов'янські мови ще до появи найдавніших їхніх пам'яток почали вживати вказівний займенник *опъ* (*онъ*), *опо* (*оно*), *она* (*она*) у функції предметно-особового, замінивши ним у називному відмінку однини, множини і двоїни займенник *јъ* (*и*), *је* (*ѣ*), *ја* (*а*), форми непрямих відмінків якого (*јего*, *јети* і т. д.) у видозміненому вигляді зберігаються й досі [Там само, с. 21].

Іншою причиною занепаду вказівного займенника *онъ* в українській мові був перехід на двочленну систему (*сь* – *тъ*), що заступила тричленну систему (*сь* – *тъ* – *онъ*). На думку С.П. Самійленка, займенник *онъ*, *оно*, *она* в цій ситуації виявився зайвим [Там само, с. 22]. Водночас болгарська мова має також двочленну систему вказівних займенників, що відрізняє її від решти південнослов'янських мов і наближає до східнослов'янських. Однак у її утворенні беруть участь інші два корені — *-т-* ('близькість') і *-н-* ('віддалення') [Пашов 1999, с. 108]: *този* (*тоя*), *тази* (*тая*), *това*, *тези* (*тия*) 'цей, ця, це, ці' — *онзи* (*оня*), *онази* (*оная*), *онова*, *онези* (*ония*) 'той, та, те, ті'.

У зв'язку з обмеженим використанням форм *онъ*, *она*, *оно* більшого поширення набувають членні форми (**опъ* + **јъ*) — *оний* / *оной*, *оное* / *оное*, *оная*: *оу Кіева бо баше перевозъ тогда с оноя стороны Днѣпра* (X / 1377 ПСРЛ I, 4), *и ста Володимеръ на сеи сторонѣ. а Печенѣзи на онои* (992 / 1377 ПСРЛ I, 42).

Аналізовані форми в живій мові зникли, імовірно, вже десь у XIII–XIV ст. [Самійленко 1970, с. 21]. Однак у пам'ятках української мови займенник *оний* засвідчено до кінця XVIII ст. Водночас у староукраїнський період змінюється функціональне навантаження аналізованої лексики. Зокрема, звужується його використання у дейктичній функції. Наприклад: *и с ону сторону кракова* (1393 Cost. II, 607), *а с ону строну могилы о(т) ближшшего реченого дуба на букъ* (1404 Розов, 68). Найчастіше *оний* фіксуємо в діловій документації,

де його застосування обмежувалося певними синтаксичними кліше — писарі використовували цей займенник для означення особи чи предмета, про які вже йшла мова. Наприклад: *яко на оно(м) листе мое(м) вено(в)но(м) описано есть* (1569 ВГ, 62 зв.), *оны(и) запи(с) касую и (в)ниве(ч) оборочаю* (1578 КЗК, 37 зв.), *маеть оны(х) вси(х) ѿчастьнико(в) припо(з)вати* (1578 КЗК, 38 зв.), *ижь оніе не настоя(т) на (з)гибе(л) оно(го) забо(й)ци* (1652 ЛРК, 2), *на ска(р)гу оно(го) Я(ц)ка вглядѣвши* (1655 ЛРК, 17 зв.), *по опред(і)ленію Н(і)жинского суда, я ниже подписавиийся, представленіи в оний полковий суд бурмистром* (1736 ДНПС, 6), *на оних Гриненков доношеніе подал* (1738 ДНПС, 7 зв.), *і оний ея імператорського величества ... указ* (1740 ДНПС, 58), *и оние денги себ(і) употребыл* (1741 ДНПС, 64) та ін. Отже, займенники *оний*, *оная*, *оноє* виступали синонімами до складних прикметників із першим компонентом **више-** та його варіантів на зразок *вышменованы(и)*, *вышь рече(н)ны(и)* тощо.

У книжній мові XVII–XVIII ст. використання займенників *оний*, *оная*, *оноє* підтримувалося «архаїзуючими тенденціями тогочасного літературного розвитку» [Самійленко 1970, с. 21], а також бажанням авторів надати творам певної пишноти стилю (пор. з використанням церковнослов'янізмів). Наприклад: *и не боу(ди) яко фарїсеи оно(и) що велерѣчивый* (к. XVI УС № 31, 16), *гды бѣ мовиль оу оныи пр(о)рч(с)кїи лѣта тыми словы* (XVII УС, 36 зв.), *а если бы вознегодоваль онъ походомъ нинѣшнимъ и не хотѣлъ бы ити въ оній* (1717-1767 Дн. Марк., 22) та ін. Отже, уже наприкінці XVII – XVIII ст. починають визначатися стилістичні умови їхнього використання.

Досить широко вказівний займенник *оний* представлений у новій українській мові й уживається для: 1) указування на щонебудь, відмінне від чогось іншого — ‘той, інший’ (СУМ V, с. 697): *А, то ви все про тее? [Дранко:] Та вже ж не про онеє!* (1958 Кропивницький I, 177); 2) указування на щонебудь щойно згадане або відоме — ‘той, той самий’ (СУМ V, с. 697): – *Чи потрібний цей інтерес? – Дуже, дуже потрібний, сам., благочинний цікавиться*

оним (1962 Стельмах І, с. 268), *Ієронім уже просив святий Синод, щоб оного* забрали кудись або ж звеліли кинути до каземату як великого грішника, *та відповіді й досі немає* (1973 Р. Іваничук «Журавлиний крик»*).

Форму *оний* ‘он той’ засвідчено в словнику Є.І. Желехівського та С.Г. Недільського (1885–1886 Жел. І, с. 570).

У словнику П.П. Білецького-Носенка та у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка зафіксовано тільки форму середнього роду — *оне*, що використовувалася для вираження негативного ставлення, нехоті до чого-небудь у виразах *не онé, не онес* (1843 Б.-Н., с. 262; 1907–1909 Грінченко ІІІ, с. 54). Наприклад: *Хоть чоловік і не онесє, коли же жінці, бачиши, теє, так треба угодити їй* (Котл. Ен. ІІІ, 47).

Відсутня лексема *оний* чи її форми в російсько-українському словнику за редакцією А.Ю. Кримського, а для перекладу російського *О́ный* запропоновано тільки варіант *той*, для виразу *во время оно* — *колісь, давніш(е), раніш(е)* (1924–1933 РУАС, с. 1797).

У сучасній українській літературній мові вказівні займенники *оний, она, онеі, оно* належать до застарілої лексики (СУМ V, с. 697), а поодинокі випадки їх уживання підпорядковані певним стилістичним настановам [Самійленко 1970, с. 21]. Наприклад: *Озброївшись смартфонами, пани науковці піддали Єремію нещадній критиці за те, що оний святий втнув на Москві небачене діло й додав до чотирьох древніх патріархів ще й п'ятий, міцно настояний на фінно-мордовському благочестії* (2018 інтернет-газета «Репортер»*), *Ще оного* власника білого халата з великими кишенями затримали у Львові співробітники управління боротьби з оргзлочинністю обласної міліції (2009 інтернет-газета «Високий замок»*), *У кожному разі, на різного роду зустрічах за участю бібліотекарів, освітян, «низових» книготоргівців дедалі частіше чути скарги про те, що вони не можуть задовольняти попит на українську художню й навчальну книжку через відсутність оної* (2005 газета «День»*).

Дуже обмежено аналізовані займенники фіксуємо в прислів'ях та приказках, зокрема: *Як би не тее, то було б онеє* (1864 Номис, № 5379, с. 257), а також у фразеологічних зворотах — *в час оний* 'колись у давнину' (1993 ФСУМ, с. 944), *во дні они, во время оно* 'давно' (1993 ФСУМ, с. 150). Такі фразеологізми поширені як у класичній українській літературі, так і в сучасній. Наприклад: *Старенька сестро Аполлона, Якби ви часом хоч на час Придибали-таки до нас Та, як бувало во дні они, Возвисили б свій божий глас До оди* (1963 Шевченко П, с. 90), *В оний день будеш зі мною в раю* (1955 Т. Драйзер «Американська трагедія»*).

У діалектах української мови, у творах фольклору, зокрема в історичних думах та піснях, форми вказівного займенника *оний, оная, оноє* невідомі. Не знає цих форм і національна українська мова.

Отже, вказівні займенники *оний, оная, оноє, онії* не стали надбанням живої (народної) української мови, хоча їх досить активно використовували в книжних стилях до кінця XVIII ст., а в новій і сучасній українській літературній мові функціонують як архаїчні елементи та мають яскраво виражене стилістичне забарвлення.

На відміну від української у південнослов'янських мовах праслов'янський займенник **опь* і його поширені / членні форми займають повноправне місце в системі вказівних займенників, указуючи на більше чи найбільше віддалення [Вониш 2020, с. 20]. Зокрема: серб. *онај, она, оно; они, оне, она* [Станојчић, Поповић 1992, с. 91]; босн. *опај, опа, опо; опі, опе, опа*, макед. *оној, онаа, она; оние*, словен. *опі, опа, опо; опі, опе, опа*, хорв. *опај, опа, опо; опі, опе, опа* [Вониш 2020, с. 20], болг. *оня, онзи; оная, онази; онова* [Мирчев 1978, с. 185] 'той, та, те, ті'. Водночас сучасні дослідження, зокрема Арно К. Воніша, вказують на те, що займенники з основою на *-н-* у всіх південнослов'янських мовах мають найнижчий рівень використання серед усіх вказівних займенників, а у словенській мові носять архаїчний характер [Вониш 2020, с. 25].

Обмежене використання мають і чеські вказівні займенники *опа, она, оно; ону* та похідний *онаку* [Osolsobě, Šimík 2017], що вжи-

ваються для вказівки на найвіддаленіший об'єкт. Як правило, вони використовуються в науковій і художній літературі, у розмовній мові їх заміняють займенники *tamten*, *tamhleten*. Згідно з даними чеського національного корпусу (Český národní korpus) кількість слововживань займенника *onen* за останні 20 років постійно зменшується, причому частіше його використовують люди старші 35 років (ČNK). Аналізована лексема в чеській мові має також територіальне обмеження: найчастіше її вживають мешканці чесько-моравського діалекту, менше — південночеського, східно- і середньоморавського, середньочеського діалектів, чеського прикордоння; фактично відсутня в мові жителів західночеського, північно-східночеського, сілезького діалектів та моравського прикордоння (ČNK).

Займенник *оный / оной* був широко представлений у книжно-літературних жанрах російської мови XVII ст. Унаслідок процесу синтезування двох писемних традицій (ділової та книжної) у XVIII ст. починається широке введення слов'янізмів у ділову мову, і займенник *оной* стає одним зі стилетворних прикмет канцелярського стилю [Майоров 2004, с. 233]. Однак, як зазначає А.П. Майоров, однозначної й послідовної заміни займенника *тотъ* на займенник *оной* не відбулося: упродовж першої половини XVIII ст. обидва похідні активно функціонували в різних жанрах ділової документації [Там само, с. 234]. Водночас уже до кінця цього століття субстантивна форма *оной / оный* повністю витісняє займенник *тотъ* у директивних документах. До кінця XVIII ст. займенник *оной* мав значення 'цей, близький у просторово-часовому відношенні, важливий для мовця предмет' [Там само, с. 237].

У період витворення літературної російської мови (XVIII ст.) сформувалася стилістична синонімія займенників *сей – этот, оный – тот*. Про стилістичну маркованість займенників *сей* та *оный* йшлося вже в перших граматичних творах російської мови XVIII ст., автори яких вважали названі займенники формами книжної, писемної мови, протиставляючи їм розмовні *тот* і *этот*. Російські лінгвісти XIX ст. почали активно обговорювати питання про статус займенни-

ків *сей* та *оний* у межах полеміки між архаїстами й новаторами. Прихильники церковнослов'янської мови (М.І. Греч, С.П. Шевирьов, слов'янофіли 30–40-х рр.) позитивно оцінювали слов'янізми у складі російської літературної мови і, відповідно, знаходили в ній місце для архаїчних займенників. Інші, які вважали церковнослов'янську мову чужою, «неросійською» («карамзиністи»)-новатори, О.І. Сенковський, М.І. Надеждин, В.Г. Белінський), негативно ставилися до архаїзмів-церковнослов'янізмів (зокрема, і займенників *сей*, *оний*) і виступали за вилучення їх із лексичного складу російської мови [Чапаева 2017, с. 347–364].

У сучасній російській мові така форма є книжною та застарілою (БТСРЯ, с. 714).

Займенники *оний*, *овий* не увійшли до складу національної білоруської мови [Стешкович 1979, с. 17], дійкитична система якої на сучасному етапі — двочленна та будується на протиставленні ближчого (*гэты, гэтакі*) і віддаленого (*той*) предмета чи особи [Арцёмава 2016, с. 153].

Уже в праслов'янській мові займенник **опъ* міг поєднуватися з іншими вказівними займенниками, утворюючи в такий спосіб нові лексеми: **опъ + *sьjъ > *опъ si / *опъ sьjъ* (ЕССЯ 32, с. 90): болг. *онзи, онази, онези* ‘той, більш далекий’, сербохорв. стар. *onzi, onъzi* (XIII ст.), ц.-сл. *онсий (оньсии)* ‘якийсь, деякий’; **опъ + *tь(jь) > *опъ tь(jь)* (ЕССЯ 32, с. 91): сербохорв. діал. займ. *отaj* ‘той’, словен. *ónti, ánti* присл. ‘саме так’, чеськ. діал. *vonatuj* ‘хороший’, ст.-слвц. *ont’* = *оп* вказує на вже вказану особу, рос. діал. *онтось, онтося* частка ‘нехай собі’. Наприклад: *онсии* ‘цей, той’ (СДРЯ VI, с. 132), *не тако о онсихъ реку суцю воююща и суца. ли ѿ нѣкоємъ друзѣмъ сановницѣ* (XII / XIV ФСт., 92 а).

У церковнослов'янських пам'ятках фіксуємо також займенник *онсица* ‘той, цей, якийсь’ (СДРЯ VI, с. 133) < псл. **опъsica* (ЕССЯ 32, с. 92) — похідне суфіксальне (*-ica*) утворення від **опъ sьjъ*. Наприклад: *нѣсть бо лъзѣ намъ рещи. оньсица правдѣнь. а оньсица грѣшьнь* (XII / XIII СБТр, 57), *отъкрыте ларѣ и покажѣте*

а члѣкоу оному чѣто юмоу хранать свѣтъ за юдинѣ свитоу зане помилова нагааго **онѣсицю** (Изб. 1076, 272). Пор. ще: ст.-сл. *онѣсица* ‘такий-то’, болг. *онсица, онцица* ‘такий-то’, макед. *онцица* ‘такий-то’, хорв. *onšica* ‘якийсь, деякий’ (ЕССЯ 32, с. 92). П. Беринда до «словенського» **онѣсица** ‘той’, ‘дехто’ подає як відповідник *оный і ононь* (1627 Бер. Лекс., с. 106). З останньою формою споріднені українські говіркові редульовані форми **нон, нона, ноно** [Верхратський 1902, с. 152; Пура 1958, I, с. 60; Онишкевич 1962, с. 131]. Такі похідні досить активно вживалися в рукописних учительних Євангеліях XVI–XVII ст. з карпатського регіону [Макович 2013, с. 11], зокрема: **ононы** *зацныи паната* (УЄ VIII, 30 б), *лазар(ь) оно(н)* (УЄ XIII, 166 а).

Праслов’янський займенник **опь* виступав складником прислівників, представлених у всіх слов’янських мовах, зокрема:

- ***опато**: ст.-сл. *онамо* ‘туди’, болг. *онамо* ‘там’, макед. *онаму* ‘ось там’, сербохорв. *òпато* ‘туди’, ст.-чеськ. *опато* ‘туди’, словц. *опат* ‘туди; в іншому місці’, полаб. *vanot* ‘туди’, ст.-польськ. *опат* ‘туди’, давньоукр. *онамо* ‘туди’, ‘там’, блр. діал. *гэнам* ‘он там’ (ЕССЯ 32, с. 85);

- ***опогьда / *опогьды**: ц.-сл. *оногда* ‘інколи’, сербохорв. стар., рідк. *onagda* = *onada, onda*, діал. *òndak*, ст.-чеськ. *onehda, onehdá, oneda, onehdy, onady, onudy, ondy* ‘недавно’, *onde* ‘там’, чеськ. *onehda* = *onehdy*, ст.-словц. *onehdy, onehda, onehdá* ‘недавно’, ст.-польськ. *onegda* ‘недавно, днями’, польськ. *onegdaj*, діал. *onegdy, onegda, unegda* ‘позавчора’, ‘днями’, давньоукр. *оногда* ‘колись; коли-небудь’, ‘недавно’, рос. діал. *онада́* ‘2–3 дні тому’, *оногда* ‘недавно, вчора, колись’, *оногдась* ‘коли’, *оногды* ‘недавно’, *оногдысь*, *оногдесь* ‘коли-небудь’, *оноды, онады* ‘недавно’ та ін., укр. *оногди* ‘недавно’, блр. *нагдай, нагдась* ‘напередодні’, *анагдась* ‘недавно’, діал. *анагды, аногды, аныгда, анегды, анадысь* (ЕССЯ 32, с. 85);

- ***онѣда / *онѣду / *онѣды / *онѣде**: ст.-сл. *онѣдоу*, сербохорв. стар. рідк. *onudi* ‘там’, *ònud, ònuda* ‘там, туди’, словн. *onôd* ‘туди, у тому напрямку’, чеськ. *onudy* ‘тим шляхом, туди’, польськ. стар.

onędy ‘там, у той бік’, давньоукр. *онуду*, *онюду* ‘звідти’, *онудъ* ‘там’ (ЕССЯ 32, с. 88);

• ****onъda***: ц.-сл. *онъда*, сербохорв. *onda* ‘тоді’, словн. *onda* ‘тоді’, чеськ. *onda*, *ondá* ‘недавно’, укр. діал. *ондо* ‘он там’ (ЕССЯ 32, с. 91);

• ****onъde***: ст.-сл. *онъде* ‘там’, болг. *ондѣ* ‘там’, макед. *онде* ‘там, он там’, сербохорв. *ondje*, *onde* ‘на тому місці’, словн. *ondi*, *ondej* ‘там, там само’, ст.-чеськ. *onde*, чеськ. *onde* ‘там’, ст.-словц. *onde* ‘там’, польськ. стар. *ondzie* ‘он там’, діал. *wondzie*, *ondzie*, давньоукр., ц.-сл. *ондѣ*, *онъдѣ*, *онъде* ‘там’, рос. діал. *вон-де* ‘ось де’, *вонде*, *воноде* ‘он там’, укр. *онде* ‘он там’, укр. діал. *ондо*, ст.-блр. *вонде*, *онде*, блр. діал. *онде*, *вондэ*, *вуньдзе*, *вуньдзя* (ЕССЯ 32, с. 91).

Така його активна участь у словотворенні стала однією з передумов формування української займенникової частки *он*, яка вказує на найвіддаленіший предмет чи особу.

Цікавими є випадки зрощення праслов’янських словосполучень, зокрема вказівного займенника ****онъ*** з іменником ****дънь***, у різних відмінках. Такі похідні збереглися не в усіх слов’янських мовах. Пор.: ****onogo dъne*** (ЕССЯ 32, с. 86) — рос. діал. *оногодни*, *онагодни* (курськ.) присл. ‘недавно’, *ононадни* (волог.) ‘недавно’; ****onotъ dъni*** (с. 87) — сербохорв. *onotádne* ‘позавчора’; ****онъ дънь*** (с. 90) — болг. діал. *он’а ден*, присл. ‘позавчора’, сербохорв. *òndan*, присл. ‘позавчора’, словен. *òndan*, присл. ‘недавно, на днях’.

Друга група вказівних займенників, що характеризувалася сонантом **w**, особливо яскраво представлена в д.-перськ., авест. *ava-* ‘той’ (ЕССЯ 39, с. 201). Праслов’янська мова зберегла її у формі ****ovъ(jъ)***. Із сучасних слов’янських мов тільки сербська (*ovaj*, *ова*, *ово*; *ови*, *ове*, *ова* [Станоїчич, Поповић 1992, с. 91]), хорватська (*ovaj*, *ова*, *ово*; *ови*, *ове*, *ова* [Hrvatska gramatika, с. 204]), боснійська (*ovaj*, *ова*, *ово*; *ови*, *ове*, *ова* [Вониш 2020, с. 20]), македонська (*овој*, *оваа*, *ова*; *овие* [Вониш 2020, с. 20]) та польська (*ów*, *owo*, *owa* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, с. 232]) зберігають його в самостійному вжитку. Причому південнослов’янські мови перетворили цей займе-

ник на вказівний близького об'єкту, замінивши ним *сь* [Мейє 2001, с. 353]. Давні займенники *овъ, ова, ово* залишилися тільки в діалектах болгарської мови, переважно в македонській області [Мирчев 1978, с. 185], літературна ж болгарська мова компенсує відсутність форм типу *овай* основами на *-г-* [Вониш 2020, с. 25]. У македонських і болгарських діалектах, суміжних із сербськими та хорватськими, у чистому вигляді *-в, -ва, -во* виступають у функції постпозитивного члена і вказують на ближній предмет. Пор. макед. *женава* 'жінка тут' і *жената* 'ця жінка' (ЕССЯ 39, с. 201). На ближній предмет вказував і старочеський займенник *ov = ova* (ЕССЯ 39, с. 201).

Давнє значення віддалення зберігає польський вказівний займенник *ów* 'той', пор. *owego czasu* 'у той час', *wówczas* 'потім', *owaki* 'інший' (ЕССЯ 39, с. 200). Водночас у діалектах зафіксовано лексеми і з протилежним значенням, пор. прислівники *ow, owtu* 'тут'.

У сучасних східнослов'янських мовах виявляються лише деякі залишки цього займенника. Зокрема: рос. діал. *ов, а, о* 'деякий' (арханг., СРНГ 22, с. 290), *овый, овъ* 'інший, деякий' (1880–1882 Даль II, с. 640), *овый* 'інший, який-небудь, один з' (Словарь Карелии 4, с. 133); укр. діал. *ово: Ни з того, ни з ового* 'ні з того ні з цього; без будь-якої причини' (Турчин, с. 207).

Розмитість семантики праслов'янського **овъ* пов'язують із перетворенням успадкованої з індоєвропейської мови системи займенників [Boryś 2005, с. 406] та її адаптації в кожній зі слов'янських мов.

У давньоукраїнській мові займенник *овъ, ово, ова* як самостійна лексема вживався нечасто й указував на те, що вже відомо або буде відомо з подальшого тексту: *Но възвратити ми са пакы на то же слово. ово оубо нероженю и роженю. и исходню* (XI / XIV ГБ, 127 в), або при протиставленні: *покоривъ подъ са окръжънаа страны. овы миромъ. а непокоривыа мечемъ* (1037–1050 Іл. Сл., 184 б).

Зазвичай, у субстантивованій формі він виступав складником зіставно-протиставних конструкцій типу *овъ...овъ, овъ...други,*

овъ...инъ, съ...овъ ‘цей...той, один...інший’: *твориши<ет>ь бо кумиры во имана мртвхъ члвкъ. овѣмъ бывшимъ црѣмъ. другомъ храбрымъ* (986 / 1377 ПСРЛ I, 30 зв.), *И бы(с) сѣча зла. и одва одолѣ к вечеру Ярославъ. и побѣдши Печенѣзи разнѣ. и не вѣдахуса камо бѣжати. [ови бежаще] тонаху въ Сѣтомли. инѣ же въ инѣхъ рѣкахъ...* (1036 / 1377 ПСРЛ I, 51), *ови сами са оумориша. ови же въ отъчяниѣхъ впадыше погыбоша* (Изб. 1076, 191 зв.), *творити ли оугодьнаа семоу. ли овомоу* (к. XII ЖФСт., 88), *Бжѣмъ гнѣвомъ гоними. ови ѿ зимы. друзии же гладомъ. ини же моромъ и судомъ Бжѣмъ* (1116 / 1377 ПВЛ, 55), *и приа власть Рюрикъ. и раздая мужемъ своимъ грады. овому Полотескъ. овому Ростовъ. другому Бѣлоозеро* (1116 / 1377 ПВЛ, 7 зв.) та ін. Приблизно те саме маємо в польській мові — *ten ... ów*, де *ów*, протиставлене *ten* ‘цей’, має тенденцію позначати віддалений предмет.

Поряд із короткими формами в давньоукраїнських пам’ятках зафіксовано й членні — *овии, овая, овое, овии*. Наприклад: *и вси людие ... не можяхоу стояти. овии падахоу ници. инии же трепетахоу* (1195 / 1425 ПСРЛ II, 238).

Отже, вказівний займенник *овъ / овии*, як і вказівно-анафоричний *и*, не входив до складу тричленної системи вказівних займенників, наближався до них семантично, однак мав у давньоукраїнській мові обмежену сферу використання [ДРГ, с. 363].

Аналізовані займенники засвідчено також у староукраїнській писемності. Однак їх використання здебільшого зумовлене вимогами високого стилю, бажанням авторів надати текстам пишноти чи певної вишуканості. Пор.: *сладкомовный Цицеро, ласкавый добродѣю, знаменитую цноту вдаячности улюбивши, и в оной роскохавшися, овии слова в одной с книг своих написал* (1631 Волк., 33), *А увѣряють тую короля его милости Стефана мову и волю овии листы, которыи писалъ до урядовъ мѣстицихъ* (1621–1622 Коп. Пал., 1147), *Овы еше хотъ пять лѣт досыть быхмо мѣли, Далей быхмо о твою ласку просить смѣли* (1620 Лямент) та ін.

Форми *овъ / овый, ова / оваа, ово / овоє* наведено як приклади вказівних займенників у паризькому рукописі «Граматики словенської» І. Ужевича (1643).

Зафіксовано їх у словнику П.П. Білецького-Носенка: *Овъ, овый, овая, овеє; овыи* (1843 Б.-Н., с. 256); у «Малорусько-німецькому словнику» Є.І. Желехівського та С.Г. Недільського, причому як у короткій, так і в повній формі: *овий, ова, ове (овая, овеє)* ‘той’ (1885–1886 Жел. І, с. 552). Інколи використовували їх у своїх творах західноукраїнські письменники кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад: *Білий був як полотно, брови мав зморщені мов у фізичнім болю, а уста були так сильно стулені, мов до дівчини ще недавно вимовив овоє* *последнє слово* (1909–1911 О. Кобилянська «Через кладку»*), *Там-то в наших «Минеях», «Тріодах», «Осьмогласниках» знаходиться овая краса, сила і обильність мови, которая високому степеневі душевного нашого колись образования вічний ставляє пам’ятник* (Річ, держана при запроводі товарищества Руського народного просвіщення Николаєм Устияновичем, парохом руським в Славську. У Львові дня 19, жовтня 1848*) та ін.

Давній займенник *овъ* зберігся у фразеологічному звороті *ні з того ні з ового* ‘без будь-якої причини’. Наприклад: *Ні з того, ні з ового прибігає відьма, говорить то одне, то друге, покрутилась та й пішла* (1894 Н. Кобринська «Судильниці»*), *Або навпаки: рухаєшся вперед вулицею і ні з того ні з ового впираєшся чолом у будинок* (2014 С. Андрухович «Фелікс Австрія»*).

Займенник *овий* не є надбанням ні літературної, ні народної української мови. Незважаючи на це, фіксуємо його у творах сучасних українських письменників, а також у перекладах новітньої світової літератури. Зокрема: *Хтось овий, не з наших, бо ані у паничів, ані у слуг немає чижм з такими тропами* (2013 В. Івченко «Химери дикого поля»*), *Той і овий знав його: скажімо, вахтмістр Слама, і купець Балабан, і присадкуватий Каптурак* (2010 Й. Рот «Вальшива вага»*), *Тії дощ лиють, тамтій вітер сіють, овії перунами мечуть* (2015 А. Сапковський «Останнє бажання»*).

Праслов'янський займенник **оvъ* брав участь у творенні прислівників: **ovato* (ЕССЯ 39, с. 190), **ovog(ъ)da/dy*, **ovъg(ъ)da/dy* (с. 191), **ovъdu* / **ovъdě* / **ovъda* (с. 197–198), **ovъde* / **ovъdě* (с. 198–199) та ін. Прислівники цього типу були властиві всім слов'янським мовам, однак збереглися не всюди й не в усіх варіантах. Пор.:

- **ovato*: ст.-сл., ц.-сл. *овамо*, болг. *овамо*, *овомъ* 'сюди', діал. *овам*, *овамо*, *вамо* 'сюди, у цей бік', макед. *ваму* 'сюди, тут', *ваму-таму* 'туди-сюди', сербохорв. *овамо*, *оват*, хорв. *òvâto* 'сюди', 'тут', словен. *ovât* 'туди', польск. діал. *owat* 'в іншому місці', д.-укр. *овамо* 'туди', рос. народ., церк. *овамо* 'там, ось там', 'туди, у той бік' (ЕССЯ 39, с. 190);

- **ovog(ъ)da/dy*, **ovъg(ъ)da/dy*: ст.-сл., ц.-сл. *овогда* 'деколи', польск. стар. *owegdy* 'інколи', рос. книжн. *овогда* 'інколи', рос. діал. *овогда* 'інколи' (ЕССЯ 39, с. 191);

- **ovъdu* / **ovъdě* / **ovъda*: ст.-сл., ц.-сл. *овъдоу* 'туди'; ц.-сл. *овждѣ*, сербохорв. *ovude* 'сюди'; сербохорв. *ovudi* 'сюди, тут', польск. заст. і діал. польск. заст. *owędy* 'тим шляхом, де-небудь'; сербохорв. *òvud*, *òvudâ*, *ovùdâ* 'сюди', 'тут' (з XVI ст.), *ovudaj* те саме, *овуд* те саме, словен. *ovôd* 'цим шляхом, тут', польск. *z owqd* 'з тих пір', *do owqd* 'до тих пір' (ЕССЯ 39, с. 197–198);

- **ovъde* / **ovъdě*: ст.-сл. *овѣде* 'там', ц.-сл. *овѣде* 'тут', болг. *овдѣ* 'тут, сюди', макед. *овде* 'тут, сюди', сербохорв. сх. *овде* 'тут', польск. *owdzie*, *ówdzie* 'в іншому місці, там', діал. *owdy* 'інколи, деколи, час від часу', заст. *owedy* 'тоді, у той час'. Із результатом на *-a*: сербохорв. *овда* 'інколи, зрідка', *ovdâ* 'тоді', 'тут' (ЕССЯ 39, с. 198–199).

Отже, історія праслов'янських вказівних займенників **онъ* та **оvъ* в українській мові має такі особливості:

1) у давньоукраїнській мові функціонували вказівні займенники *онъ* (< **онъ*) та *овъ* (< **оvъ*), а також їхні поширені / членні форми *оний* (< **онъ* + **jъ*) та *овии* (< **оvъ* + **jъ*);

2) найчастіше вони виступали складниками протиставних конструкцій *онъ ... онъ, онъ ... другыи, онъ ... инъ, онъ ... тъ, съ ... онъ, овъ...овъ, овъ...другыи, овъ...инъ, съ...овъ* ‘цей ... той; цей ... інший’;

3) у живій мові зникли приблизно в XIII–XIV ст.;

4) досить активно їх уживали в книжних стилях до кінця XVIII ст. Однак уже наприкінці XVII – XVIII ст. починають визначатися стилістичні умови їхнього використання;

5) у новій та сучасній українській літературній мові функціонують як архаїчні елементи та мають яскраво виражене стилістичне забарвлення;

6) на відміну від української, в інших слов’янських мовах праслов’янські займенники **онъ, *овъ* і їхні поширені / членні форми займають повноправне місце в системі вказівних займенників: а) рефлекси праслов’янського **онъ* указують на більше чи найбільше віддалення в сербській, хорватській, боснійській, македонській, словенській, болгарській і чеській мовах (хоча й мають найнижчий рівень використання серед усіх вказівних займенників); б) рефлекси праслов’янського **овъ* збереглися тільки в сербській, хорватській, боснійській, македонській і польській мовах. Причому давнє значення ‘віддалення’ зберігає тільки польська мова, у південнослов’янських мовах цей займенник перетворився на вказівний близького об’єкту, замінивши собою *съ*.

1. Арцёмава В.А. Семантика і прагматыка беларускіх ўказальных займеннікаў як сродкаў рэпрэзентацыі прасторава-тэмпаральнага дэйкіса. *Карповские научные чтения* / отв. ред. А.И. Головня. Вып. 10. Ч. 2. Минск: «ИВЦ Минфина», 2016. С. 153–157.

2. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998. 1534 с. (у тексті — **БТСРЯ**).

3. Верхратський І. Про говор галицьких лемків. Львів: Печат. НТШ, 1902. 489 с.

4. Вониш А. Неки аспекти деиктике у систему показних заменица у јужнословенским језицима. *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу* / за изд. С. Башчаревић. Број 14. Лепосавић, 2020. С. 15–28.
5. Древнерусская грамматика XII–XIII вв. / отв. ред. В.В. Иванов. Москва: Наука, 1995. 520 с. (у тексті — ДРГ).
6. Крижанівська О.І Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. Київ: Академія, 2010. 246 с.
7. Майоров А.П. Указательные местоимения *сей, тот, оной, этот* в деловом языке XVII–XVIII вв. *Русский язык в научном освещении*. 2004. № 2(8). С. 224–239.
8. Макович Х.Я. Діалектні риси мови українських рукописних Євангелій XVI–XVII ст.: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Львів, 2013. 15 с.
9. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков [пер. с франц. Д. Кудрявского] / под ред. Р. Шор. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 511 с.
10. Мейе А. Общеславянский язык [пер. с фр.] / общ. ред. С.Б. Бернштейна. Москва: Издательская группа «Прогресс», 2001. 500 с.
11. Мирчев К. Историческа граматика на българския език. 3-е изд. София: Наука и изкуство, 1978. 276 с.
12. Онишкевич М.М. Форми вказівного займенника *цей, ця, це і той, та, то* в західних говорах УРСР (семантична диференціація). *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. V. Київ, 1962. С. 126–134.
13. Пашов П. Българска граматика. Пловдив: Издателска къща Хермес, 1999. 455 с.
14. Пура Я.О. Говори Західної Дрогобиччини. Ч. I. Львів: ЛДПІ, 1958.
15. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 2: посібник. Київ: Вища школа, 1970. 190 с.
16. Станојичић Ж., Поповић Љ. Граматика српскога језика: уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе. 2-го, прерађено изд. Београд; Нови Сад, 1992. 400 с.
17. Стешкович Т.Ф. Местоимения в белорусском языке: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02 – белорусский язык. Минск, 1979. 48 с.
18. Чапаева Л.Г. Споры о местоимениях *сей* и *оный* как факт истории русской культуры и литературного языка XVIII–XIX вв. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2017. Т. 6. № 2. С. 347–364.

19. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wyd-wo literackie, 2005. 861 s.

20. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 580 s.

21. Hrvatska gramatika / E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Pe-ti, V. Zečević, M. Znika. 3, dopunjeno izd. Zagreb: Školska knjiga, 1995. 683 str.

22. Osolobě K., Šimík R. Ukazovací zájmeno. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2017. URL: https://www.czechency.org/slovník/ukazovací_zajmeno.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вст. ст. В.В. Німчука; відпов. ред. К.К. Цілуйко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.

ВГ — Волинські грамоти XVI ст. / упоряд.: В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.

Волк. — Розмышляне ѿ мѣцѣ хѣ спсителя нѣго... Вѣршами написаныи през многорішного Инока Іоаникія Волковича. Львів, 1631. (Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250).

ГБ — Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. / пер. Моск. дух. акад. Мнинск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. Т. 1. Слова. 832 с.

ГВЛ — Галицко-Волинський лѣтописный сводъ. *Полное собрание русских лѣтописей. Т. 2: Ипатьевская лѣтопись* / 2-е изд.; Императ. Археогр. комиссия. Санкт-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. Стлб. 715–736.

Гр. — Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.

Даль — Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / [сочинение] Владимира Даля. 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург; Москва: издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1880–1882.

Дн. Марк. — Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. Ал. Лазаревского. Київ. Ч. 1: 1717–1725. 1893; Ч. 2: 1726–1729. 1895; Ч. 3: 1730–1734. 1897.

ДНПС — Архів ранньомодерної Української держави. Т. 2: Документи Ніжинського полкового суду 1736–1747 (Серія: Документи полкових та сотенних судів і канцелярій) / упор. І. Синяк. Київ, 2019. 416 с.

Жел. — Малоруско-німецкий словарь: у 2 т. / уложили Є. Желеховский, С. Недільский. Львів, 1885–1886.

ЖФСт. — Житиє и жизнь прѣдбѣнаго ѿца нашего. и исповѣдника Ѧеодора. гоумена стѹдинскаго. *Выголексинский сборник* / изд. подгот. В.Ф. Дубровина, Р.В. Бактурина, В.С. Голышенко; под ред. С.И. Коткова. Москва: Наука, 1977. С. 134–407.

Изб. 1076 — Изборник 1076 года: Тексты и исследования / изд. подгот. В.С. Голышенко [и др.]; под ред. С.И. Коткова. Москва: Наука, 1965. 1091 с.

КЗК — Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л.В. Яшук; відп. ред. В.М. Мойсієнко, В.Д. Собчук. Кременець, 2018. 300 с.

Коп. Пал. — Копыстенский Захарія. Палинодія. *Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою Коммиссією*. Т. 4: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1878. С. 313–1200.

Котл. Ен. — Виргилева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским: в 6 ч. Харьков: В унив. тип., 1842. [426] с.

Кропивницький — Кропивницький М.Л. Твори: у 6 т. / вст. сл. І. Пільгук. Київ: Держлітвидав, 1958–1960.

ЛРК — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: зб. актових док. / підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило; відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1986. 221 с.

Лямент — Лямент у свѣта убогих на жалосное преставленіє святоблiвого ... отца Леонтія Карповича. Вільно: Братська друкарня, 1620.

Номис — Українські приказки, прислів'я и таке инше: збірники О.В. Марковича и других / спорудив М. Номис. С.-Петербург: В друкарнях Тиблена и комп. И. Куліша, 1864. VII, 304, XVII с.

ПВЛ — Повѣсть времяньныхъ лѣтъ. *Полное собрание русских летописей* / Постоянная Ист.-Археогр. Ком. АН СССР. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. 2-е изд. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926–1928. Стлб. 1–29.

ПСРЛ I — Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1: Лаврентьевская летопись / 2-е изд.; Постоянная Ист.-археогр. комісія АН СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. VIII с. 579 стлб.

ПСРЛ II — Ипатьевская лѣтопись. *Полное собраніе русскихъ лѣтописей*. Т. 2: Ипатьевская лѣтопись / 2-е изд.; Императ. Археогр. комиссия. Санкт-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.

СбТр — Сборник слов и поучений, в том числе апокрифических, к. XII–н. XIII в. ГБЛ, Тр.-Серг., № 12, 202 л.

СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улукханов, В.Б. Крысько. Москва: Русский язык – Азбуковник – Нестор-История, 1988–. Т. I–.

Словарь Карелии — Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей: в 5 вып. Вып.4: необратный – подузорник / гл. ред. А.С. Герд. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. 685 с.

СРНГ — Словарь русских народных говоров. Вып. 22: оббивень – одалбливать / гл. ред. Ф.П. Филин. Ленинград: Наука, 1987. 368 с.

Стельмах — Стельмах М.П. Твори: у 5 т. Київ: Держлітвидав, 1962–1963.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Турчин — Турчин Є.Д. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 384 с.

УЄ № 31 — Учительне євангеліє. З території Бойківщини, к. XVI ст. Зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України, ф. 1, N 31.

УЄ VIII — Учительне Євангеліє. Зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України, ф. 1 (НТШ), опис I, шифр 91.

УЄ XIII — Учительне Євангеліє. Зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України, ф. 7 (А.С. Петрушевича), опис I, шифр 32.

ФСУМ — Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993. 980 с.

ФСт — Огласительные поучения Феодора Студита. XIV. ГБЛ, МДА, ф. 172 (I), № 52, 230 л: 1 в – 230 б.

Шевченко — Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6 т. / редкол.: М.К. Гудзій (голова), С.Д. Зубков [та ін.]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963–1964.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–. Вып. 1–.

ЇНК — Český národní korpus. URL: <https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/onen>

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

REFLEXES OF THE PROTO-SLAVIC INDICATIVE PRONOUNS **ONŮ* AND **OVŮ* IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In the study, based on the data from written monuments of different periods, the time and spheres of functioning of the Proto-Slavic lexemes **onŮ* and **ovŮ* in the Ukrainian language were established and compared with the corresponding reflexes in other Slavic languages. In particular, it has been found that the demonstrative pronouns *онъ* (< **onŮ*) and *овъ* (< **ovŮ*), as well as their uncontracted forms *онии* (< **onŮ* + **jь*) and *овии* (< **ovŮ* + **jь*) were quite actively used in Old Ukrainian and mostly acted as components of the oppositional constructions *онъ ... онъ, онъ ... другъ, онъ ... инъ, онъ ... ть, съ ... онъ, овъ...овъ, овъ...другъ, овъ...инъ, съ...овъ* ‘this ... that; this ... other’. In the living language, these lexemes disappeared around the 13–14th centuries, although they were used quite actively in bookish styles until the end of the 18th century. In the new and modern Ukrainian literary language, the pronouns *оний* and *овий* function as archaic elements and have a pronounced stylistic colouring. It is substantiated that, unlike Ukrainian, in other Slavic languages, the Proto-Slavic pronouns **onŮ*, **ovŮ* and their uncontracted forms occupy a full-fledged place in the system of demonstrative pronouns.

Keywords: demonstrative pronouns, *онъ, овъ*, Old Ukrainian, Slavic languages.

**ФУНКЦІІ ПРИЙМЕННИКІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ
АТРИБУТИВНОЇ СЕМАНТИКИ В ПАМ'ЯТКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII–XVIII ст.**

Т.В. Сивокозова

*кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

Дослідження присвячено аналізу семантичних варіантів атрибутивних синтаксем у різних стилях пам'яток української мови XVII–XVIII ст. Зафіксовано, що у цей період в атрибутивній функції використовувалися такі різновиди прийменниково-субстантивних комплексів: локативно-атрибутивні, темпорально-атрибутивні, об'єктно-атрибутивні, причиново-атрибутивні, кількісно-атрибутивні та прийменниково-субстантивні комплекси мети й призначення з атрибутивним відтінком. Охарактеризовано роль староукраїнських прийменників у реалізації категорійного значення атрибутивності та встановлено, що здатність прийменниково-субстантивних комплексів набувати атрибутивного значення зазвичай зумовлена не типовою синтаксичною позицією в реченні — власне присубстантивною або придієприкметниковою. Така особливість їхнього вживання є відображенням процесу синтаксичної деривації та демонструє розвиток колокаційних властивостей поєднаних слів.

Ключові слова: атрибутивність, атрибутивні синтаксеми, прийменниково-субстантивні комплекси, прийменник, староукраїнська мова.

Актуальним питанням сучасних українознавчих досліджень є характеристика категорії атрибутивності й визначення її ядерної й периферійної зон. В україністиці є кілька підходів до кваліфікації цієї категорії. М.В. Мірченко в класифікації синтаксичних категорій речення виокремлює підкатегорію атрибутивності, яка підпорядкована надкатегорії предикатності й охоплює грамеми власне атрибутивності та невласне атрибутивності. Грамема власне атрибутивності вказує на якісну ознаку предмета і його властивості, може бути

реалізована в реченні прикметниковими присудками в підрядній частині складнопідрядного речення та прикметниковими означеннями в простому неелементарному реченні. У простому неелементарному реченні до грамеми невластне атрибутивності вчений зараховує атрибутивні синтаксеми, що мають супровідні значеннєві відтінки посесивності, місця, часу, процесуальності тощо й виражені відмінковими, прийменниково-відмінковими, прислівниковими, інфінітивними й іншими формами [Мірченко 2002, с. 16].

Л.С. Островська кваліфікує атрибутивність як функціонально-семантичну категорію, яка «формується різними засобами, об'єднаними функцією вираження атрибутивних відношень між предметом і ознакою» [Островська 2006, с. 4]. Уявлення про власне-ознаку як внутрішню властивість предмета є результатом усвідомлювання мовцем зв'язків між предметами зовнішнього світу та їхніми ознаками. До ядерних атрибутивних форм учена зараховує якісні прикметники, до атрибутивних форм, формально співвідносних із ядерними, — відносні й ступеньовані прикметники, діеприкметники, числівники та займенники прикметникової форми. Периферійну зону атрибутивності становлять конструкції з синкретичним атрибутивним значенням, зокрема, інфінітиви, прислівники, присубстантивні безприйменникові та прийменникові відмінкові форми, які потенційно не призначені виражати атрибутивну семантику, проте можуть виконувати атрибутивну функцію [Островська 2006, с. 3–6; Островська 2014, с. 68].

Дослідження системи засобів вербалізації атрибутивних відношень неможливе без урахування розвитку мови, а також аналізу «перехідних утворень, що репрезентують сполучні ланки як діяхронного, так і синхронного характеру» [Щитик 2009, с. 132]. Аналіз мовних процесів і явищ у динаміці дає змогу простежити функціонально-семантичне зближення структурно нетотожних засобів [Островська 2006, с. 6]. Поява та поширення в мовній практиці атрибутивних сполук є наслідком конденсації чи згортання синтаксич-

них конструкцій і словосполучень, у результаті чого збільшується інформативність речення та спрощується його структура.

За слушним спостереженням Г.О. Козачук, «граматична будова і семантика словосполучень не дають підстав ототожнювати синтаксис членів речення і синтаксис словосполучень, які в реченнях можуть зазнавати змін, піддаватися різним перетворенням, вступати в нові граматичні зв'язки і синтаксичні відношення» [Козачук 2011, с. 88]. Тому досить часто в межах речення простежуємо синкретичні утворення, що характеризуються синтезом диференційних ознак одиниць вищого й нижчого ярусів мови [Щитик 2015, с. 467]. Похідність між синтаксичними одиницями різного рангу К.Г. Городенська пояснює «здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу» [Городенська 1991, с. 179].

Похідною від предиката вихідного елементарного простого речення є атрибутивна вторинна предикатна синтаксема, яка виступає у присубстантивній позиції простого неелементарного речення, указує на ознаку чи властивість предмета [Межов 2011, с. 215]. Морфологічні варіанти атрибутивної вторинної предикатної синтаксеми як репрезентантів категорії атрибутивності в семантико-синтаксичній структурі речення реалізовані прикметниками, безприйменниковими та прийменниковими відмінковими формами іменників, числівниками, прислівниками, дієприкметниками й ін. засобами [Грозян 2020, с. 216; Кульбабська 2009, с. 16–24; Межов 2011, с. 215]. Тож прийменниково-субстантивні комплекси належать до периферійних засобів вираження атрибутивної ознаки. Атрибутивні синтаксеми, реалізовані прийменниками із субстантивами, переважно поєднують первинне значення вихідних структур зі значенням атрибутивності й виражають складні синкретичні відношення, які постають у результаті синтезу диференційних компонентів і пов'язані явищами транспозиції [Островська 2014, с. 68].

У вираженні атрибутивних відношень доволі важливу роль виконують сполуки з прийменниками. Вивченню ролі прийменників

у вираженні атрибутивної семантики присвячено чимало праць учених [Межов 2011; Костусяк 2014; Кульбабська 2009; Островська 2011; Островська 2014; Чернишова 2003], однак вони виконані на матеріалі сучасної української літературної мови. При цьому діахронних досліджень щодо засобів реалізації атрибутивної семантики в реченнєвій структурі чи екскурсів-коментарів з історії мови вкрай мало.

Питанню розвитку прийменників української мови було присвячено цілу низку наукових досліджень Василя Васильовича Німчука. Важливими є його дослідження прийменникової системи, подані в окремих розділах «Історії української мови. Морфологія» й «Історії української мови. Синтаксис» [Німчук 1978; Німчук 1983], у яких на ілюстративному матеріалі пам'яток ще з XI ст. до сьогодення докладно описано українські прийменники за походженням, схарактеризовано особливості їхньої сполучуваності й функції в реченні. Під час ґрунтовного аналізу мови кожної окремої пам'ятки вчений особливу увагу зосереджував на прийменниках, зокрема їх фонетико-графічному варіюванні та вираженні семантико-синтаксичних відношень. В історичному аспекті надзвичайно цінними є узагальнення В.В. Німчука про динамічні процеси в граматичній системі української мови, зокрема в прийменниковій, а також про діалектну специфіку прийменникового вживання.

Варто зауважити, що пам'ятки XVII–XVIII ст. мають особливу синтаксичну організацію, що відрізняється від сучасної усталеної синтаксичної системи. Деякі прийменниково-субстантивні комплекси з адвербіальним значенням, виявлені під час дослідження семантико-синтаксичних відношень у реченні, у присубстантивній позиції набувають додаткового атрибутивного навантаження. В аналізованих текстах з атрибутивним значенням засвідчено часте паралельне використання навіть в межах одного речення синтаксем, виражених дієприкметниковими зворотами, до складу яких входять адвербіальні прийменниково-субстантивні комплекси, та власне адвербіальними та об'єктними прийменниково-субстантивними комплек-

сами, ужитими при субстантиві в атрибутивній функції, зокрема: *иж прислана до разсуждения нашего гетманского и духовного суда з Києва спорная справа межи законниками монастыра Братского Киевского и межи законниками монастыра Межигорского об кгрунта, именно от озера в Великовом островѣ, и сѣнокосы, около ных лежащие, в границях Вышгородских будущие, дѣючаяся, которая в Киевѣ перед судом духовным консисторским не могла быти успокоена* (1702 УПП, с. 525). У цьому реченні виділяємо синтаксеми, у яких атрибутивне значення виражено дієприкметниковими зворотами, що характеризують ознаку позначуваного предмета через поєднання дієприкметника й залежного локативного прийменниково-субстантивного комплексу (*сѣнокосы, около ных лежащие, в границях Вышгородских будущие*), а також сполуки з атрибутивними компонентами, що мають синкретичне локативно-атрибутивне (*кгрунта, от озера в Великовом островѣ*), об'єктно-атрибутивне (*спорная справа межи законниками монастыра Братского Киевского и межи законниками монастыра Межигорского*) й причиново-атрибутивне значення (*спорная справа об кгрунта*).

Усталеним у староукраїнській мові цього періоду є також паралельне використання сполук термінологійного характеру, у яких субстантив поширюється атрибутивними компонентами, вираженими власне локативними прийменниково-субстантивними комплексами та дієприкметниками із залежними локативними прийменниково-субстантивними комплексами: *Жила по(д) мали(мъ) пальцемъ в(ъ) обоиѣхъ рука(х)*, звана салвателля, *о(т)творена [!]* бива на жолтячку, на розне боль селезе(н)ки, на фебри, особливе ква(р)тани, на гипок(н)дрію, на матичне боль, на нирекъ ехулсерауе и з[а]паленіе в боле(з)ни меля(н)холѣчней. (XVIII Лік. Госп., с. 19); *3 жиль, зостаючи(х) по(д) языко(мъ)*, которіе називаю(т)ся vene рамне, кровь пуццана бива на боль зубовъ и ясень, на катаргъ голови, на вредъ въ уста(х), на запаленіе и вре(ж)деніе горла, на жабу по(д) языкомъ (XVIII Лік. Госп., с. 19); *3 жили, ідучой пре(з) посродекъ чола,*

кровъ пуцана бива на запаленіє очи(й) и плинєніє з ни(х), на боль голови, на шалєнство и на тру(д) по твари (XVIII Лік. Госп., с. 19).

Як бачимо, одним із факторів, що впливають на вибір атрибутивного компонента при конкретному денотаті, є характер фактологічної інформації та напрямки досягнення конкретизації інформації, оскільки приєднувані атрибутивні компоненти репрезентують властивості субстантива й поглиблюють наявну фактологічну інформацію про об'єкт через власну семантику [Чернишова 2003, с. 7].

За нашими спостереженнями, у пам'ятках XVII–XVIII ст. доволі поширеними є прийменниково-субстантивні комплекси із синкретичним локативно-атрибутивним значенням. Зокрема, прийменник *на* із субстантивом у формі місцевого відмінка (модель *на*+S_{loc}) указує на ознаку об'єкта за розташуванням у певному просторі: *ле(д)гую ей, женѣ моей, во вѣчное владѣніе дворъ на по(д)варку веригинскомъ зъ хатою<, > зъ садомъ<, > зъ огородомъ<, > и з овиною* (1704 ДНRM, с. 29). Проте якщо субстантивний компонент виражений гідронімом, то прийменниково-субстантивний комплекс указує на ознаку об'єкта за розташуванням на певному відрізку вказаного водного об'єкта або на місцевості біля чи навколо нього: *онѣ обернувшись, далѣ имѣ битву, на рѣцѣ названной Старецѣ* (1638 ЧЛ, с. 77); *Въ волнихъ засѣ на Днепрѣ озерахъ цале людемъ всякимъ аби безпечное и незборонное нѣ от кого было ловлене рыбѣ, того варуемъ зъособна* (1688 УМ, с. 82); *ями на той же рѣцѣ Сулѣ... будучіє* (1689 УМ, с. 110); *выдаемъ ему сей нашѣ унѣверсалѣ на мѣстечко Любеч, з перевозомъ на Днѣпрѣ Любецкимъ и Лоевскимъ* (1708 УПП, с. 377).

Прийменник *в* (*въ, во, у*) із субстантивом у формі місцевого відмінка (модель *у* (*в, въ, во*)+S_{loc}) характеризує об'єкт за ознакою локалізації в межах просторового об'єкта: *мы выслужавшы обѣхъ контроверсій обѣхъ сторонъ, и углядевши тоє, наказали есмо, абы двадцатъ гроший далъ за зелѣза, косу, по полуосмачка муки пшеничной, серповѣ два, а въ засѣвку озимомъ третья частъ, его два работника мають бути, не еден* (1655 АБ, с. 51); *А мѣстце комо(р)ное*

в городѣ Глуховѣ, межи крамни(м) рядомъ будучое, той же дочери моей з Агрипиною Дяконихою, з се(с)трою моею, по половинѣ, на которомъ з(ъ) приготовленого дерева комору мѣю(т) устрои(ти) (1704 ДНРМ, с. 30).

В активих книгах атрибутивного відтінку набувають локативні прийменниково-субстантивні комплекси моделей $\text{в} + \text{S}_{\text{acc}}$, $\text{в} + \text{S}_{\text{loc}}$ та $\text{о} (\text{обѣ}, \text{обѣ}) + \text{S}_{\text{acc}}$, якщо вони характеризують просторовий об'єкт за ознакою межового, дотичного розташування поруч із ними інших об'єктів: *продал двурѣ свой з огородомъ об межу Пархома и об межу резника Никити (1644 АБ, с. 39); продал ниву из цѣлиною в меже Михалевой пану Турукалу Трохиму (1655 АБ, с. 52); ставши очевисто Ганна Давидиха Шолудченкова из Романихою ятровкою своею, мѣвши межи собою турбацию (о) огородъ в межѣ Гапонихи и Щербинихи (1663 АБ, с. 68).*

У присубстантивній позиції прийменник *по* із субстантивом у формі знахідного відмінка (модель $\text{по} + \text{S}_{\text{acc}}$) характеризує об'єкт за територією, володіння якою обмежено локативним орієнтиром (географічним об'єктом чи спорудою): *продалъ власную свою часть отцевскую пляца огородного, суксессиве ему по родичах спалую, нѣкому ни в чомъ непенную и незаведенную, по границу барканную до другое части того жѣ огорода, уже през Тимофѣя Давидовича купленую (1693 АС, с. 33); винница зас по пуню и по токѣ при нем, Фомѣ маєт вѣчне зоставати (1693 АС, с. 60).*

Прийменник *под* (*подѣ*) із субстантивом у формі орудного відмінка, до складу якого входять назви населених пунктів або географічних об'єктів (модель $\text{по} + \text{S}_{\text{ins}}$), визначає ознаку предмета за його близьким, але не дотичним розташуванням щодо локативного орієнтира в горизонтальній площині, збоку його нижньої частини: *Дан в таборѣ под Переяславлемъ, юлия дня 24, 1663 года, Иванъ Бруховецкий звишменованый гетманъ (1663 АБ, с. 71); Агрипинѣ, сестри моей, прозиваемой Дяконисѣ, зве(р)хъ означеного<> половинно(и) ча(с)ти <> комо(р)ного мѣстца, ледую сѣножа(т) по(д) Ловрею, на(д) Рочинкою лежащя, и фляшу цѣновую (1704 ДНРМ, с. 30).*

Прийменник *при* із субстантивом у формі місцевого відмінка (модель *при*+S_{loc}) характеризують об'єкт за ознакою розташування неподалік від локативного орієнтира, який називає субстантивний компонент: *Для чего з великим прилежаниемъ договоруетеся у насъ того, щобъ тоє село **при городѣ Острѣ** непрѣнно было заховано* (1693 ГМО, с. 117); *з рыбными ловлями **при реки Пслѣ*** (1690 УМ, с. 118).

Первинний прийменник *у* та похідні прийменники *близъ* (близ), *близко*, *поблизу* із субстантивом у формі родового відмінка (моделі *у*+S_{gen}; *близъ* (близ)+S_{gen}, *близко*+S_{gen}, *поблизу*+S_{gen}) характеризують об'єкт за ознакою відносно близького, але не суміжного (межового) розташування щодо локативного орієнтира. Синтаксема, виражена цими прийменниково-субстантивними комплексами, може займати присубстантивну позицію й набувати локативно-атрибутивної семантики (*точилася справа Семену Несыну з Левком Хромым, о ниву **у Груздова гумна*** (1614 АБ, с. 6); *чрезъ сублику свою просиль стверженья купленнаго имъ хутора **близъ рѣчки Снови** съ населенными имъ четирма двориками людей* (1694 УМ, с. 177)) або входити до складу дієприкметникового звороту з відповідним значенням: *на поля и сѣножати, **поблизу Макошина** лежащие* (1672 УПП, с. 606); *з дворцем **близко млына** на самомъ краю от мѣстечка **при рѣцѣ Росі** лежачимъ* (1701 УМ, с. 285).

Як бачимо, прийменниково-субстантивні комплекси із семантикою статичної локалізації в присубстантивній позиції зберігають своє первинне значення та набувають атрибутивного відтінку, тобто прийменниково-субстантивні комплекси змінюють у реченні свою позицію із локативної в присубстантивну через «усунення локативного дієслова з предикативного комплексу» [Межов 2011, с. 218], що спричинює спрощення структури речення та збільшення його інформативності.

Проте пам'ятки відображають випадки, коли вжиті в атрибутивній функції прийменниково-субстантивні комплекси із первинною вказівкою на динамічну локалізацію зазнають часткової ней-

тралізації свого значення та набувають нових відтінків. Зокрема, прийменниково-субстантивні комплекси з первинними прийменниками *съ* (*с*, *зъ*, *з*, *изъ*, *из*, *исъ*, *ис*), складеним прийменником *из-за* (*з-за*) й генітивом при предикатах руху зазвичай указують на напрям руху з початкового пункту та напрям руху з протилежного боку локативного орієнтира відповідно, проте в присубстантивній позиції мають інші значення:

– прийменниково-субстантивний комплекс моделі *съ* (*с*, *зъ*, *з*, *изъ*, *из*, *исъ*, *ис*)+ S_{gen} характеризує особу за місцем її проживання, походження чи місцем, звідки вона прийшла: *жаловал урожоный Миколай Водвинский з Барышова, на пана Себастиана Ядловского* (1615 АБ, с. 8); *пан Максимъ Таратута бурмистръ, ускаргался на Тишка, козака з Березны, о украдене жупана з млина господина отца Бакума, священника свято-пречиского* (1662 АБ, с. 65); *абы никто з тутейших малороссийских жителей з сеей стороны Днѣпра, з Богом хранымой его великого государя державы, на там-шюю сторону в заграничный край на жите не бил пропуцанъ* (1702 УПП, с. 527); *Иеромонахъ Авимелехъ зъ гори Синайской бувъ у мене и обѣдавъ* (1725 ДМ1, с. 186);

– прийменниково-субстантивний комплекс моделі *из-за* (*з-за*)+ S_{gen} позначає ознаку особи за її походженням, місцем переміщення: *Тако(ж) слуша(в) пи(с)ме(н)ного свѣдите(л)ства... о приниманій прихожи(х) и(з)-за границы по(л)ской тамо(ш)ни(х) обывателей з(ъ) жєнами, и дѣтми* (1734 ПЛ, с. 69–70); *прихожихъ по(л)ски(х) з-за рубежа людей, якіє в полку Стародубовско(мъ) жить повелѣваю(т)... записавъ имя* (1735 ПЛ, с. 73).

Зазвичай при дієсловах цілеспрямованого руху прийменниково-субстантивний комплекс моделі *подъ*+ S_{acc} має первинне директивне значення: указує на напрям руху нижче локативного орієнтира у вертикальній площині або загальний напрямок наближення до місця, що знаходиться поблизу локативного орієнтира в горизонтальній площині без проникнення в його межі. Проте в пам'ятках натрапляємо на випадки вживання цього прийменниково-субстантивного

комплексу в складі дієприкметникового звороту, у якому дієприкметник виражає ознаку статичного розташування у просторі, тому прийменниково-субстантивний комплекс моделі *подъ*+ S_{acc} вказує на ознаку об'єкта за близьким, але не дотичним розташуванням від локативного орієнтира в горизонтальній площині: *огород из трома нивами **подъ Лебединъ** лежащими, продал реченому Алексѣви Скорикови за первую суму, зазолотих тринадцать и за шест грошей монетою готовою доброю* (1688 АБ, с. 102).

Окрім локативно-атрибутивного, у пам'ятках XVII–XVIII ст. зафіксовано прийменниково-субстантивні комплекси з іншими синкретичними відтінками значення. Зокрема, первинний прийменник *о* із субстантивом у формі знахідного відмінка, вираженим віддієслівним іменником (модель *о*+ S_{acc}), у присубстантивній позиції набуває причиново-атрибутивного значення: *становишы очевисто Феско Меселій, челядник пана Пекунацакого, поведал перед нами справу свою, которую мѣл з Юскомъ Рижом, **о побитя** сына его на ймя Омелки* (1656 АБ, с. 53); *Мы, врад мѣста Гоголева, чиним вѣдомо сим нашимъ урадовнымъ писаням, тепер и напотом будучим паном врадом якого колвекъ стану, так свѣцкого, яко и духовного, аже притрафился был злий казус на Микиту Барышполчака от Грицка Сиварского пасынка, **о поволаня злодейства*** (1660 АБ, с. 56).

Доволі продуктивними в пам'ятках є прийменниково-субстантивні комплекси з прийменником *о* та субстантивом у формі знахідного чи місцевого відмінків (моделі *о*+ S_{acc} , *о*+ S_{loc}), які у присубстантивній позиції набувають об'єктно-атрибутивного значення: *жебы на(с) на(й)ме(н)шая николи ска(р)га **о том** не доходила* (1658 УВС, с. 71); *въ магистратѣ Нѣжинскомъ опредѣлено въ засвидетелствование **о вышеписанном** сію выпись монастырю Блоговѣщенскому Нѣжинскому за подписом присутствующих и печати магистратовой выдать* (1660 УВС, с. 152); *Копіе листу полковника чернѣговского и гетмана наказного, присланого до пана Корецкого, полковника наказного, **о ченцу**, котрого расколники постригали* (1722 УПП, с. 70); *Копия унѣверсалу **о извѣщении** гетмана наказного*

пана Павла Полуботка, полковника чернігівського, року 1722, августа 18 (1722 УПП, с. 84); *А въ сенатѣ другую подали такую жъ, слово въ слово, челобитную, зъ особными пунктами о доходахъ гетманскихъ, зъ чого збирались и куда розиходились, о заплатѣ войску комонному и пѣхотному, о канцеляріи, о слугахъ войсковыхъ и полковыхъ, то есть, трембачахъ и армашахъ, о полковыхъ канцеляріяхъ, о покуховномъ, о станціи войска драгунского, якъ много коштуеть, и о прочіихъ всѣхъ нуждахъ* (1723 ЧЛ, с. 101–102).

Прийменниково-субстантивні комплекси з темпорально-атрибутивним значенням утворюються внаслідок «згортання речень з предикатами, що означають існування, перебіг у часі» [Островська 2011, с. 198]. Проте такі одиниці є малопродуктивними у пам'ятках XVII–XVIII ст., зокрема прийменниково-субстантивний комплекс моделі *о+S_{loc}*: *будучи на я(р)марку в Коронѣ о стѣой Трѣ(о)ци* (1706 ДНРМ, с. 31). У нетиповій присубстантивній позиції атрибутивний відтінок має також прийменниково-субстантивний комплекс моделі *на+S_{acc}* із первинним квантитативно-темпоральним значенням, у якому субстантивний компонент ускладнений кількісним числівником або імпліцитно пов'язаний із числівником *один*. У такій позиції цей прийменниково-субстантивний комплекс виражає ознаку предмета через вказівку на точну кількісну характеристику тривалості в часі: *припасу кормового на тиждень, якъ для себе, такъ и для коней взять* (1723 УПП, с. 327); *провианту на три мѣсяцѣ [аби] припаслисмо* (1723 УПП, с. 343).

Рідковживаними в атрибутивній функції є прийменниково-субстантивні комплекси моделей *на+S_{acc}*, *для+S_{gen}* із первинною семантикою мети та призначення: *въ которо(м) лѣсѣ купи(л) дерева на вирубъ пнѣ Андреи, ситници(и) зя(т)* (1706 ДНРМ, с. 31); *повинна старшина городовая и сѣлская, а особливе въ вистачаню подводъ для зложеня меду, всякую чинити ему помощь, приказуемъ* (1722 УПП, с. 103); *Книжиця для господарства оуказующа такъ ратовати въ хоробахъ* (1788 Кн. Госп., с. 9).

Уживані в атрибутивній функції прийменниково-субстантивні комплекси демонструють синкретичну семантику, що поєднує кілька первинних відтінків значення: *давши ключ от коморы, до рукъ Лавръну, товаришови своему* (1693 АС, с. 8). Зокрема, у словосполученні *ключ от коморы* атрибутивний компонент (прийменниково-субстантивний комплекс моделі *от+S_{gen}*) поєднує первинне значення знаряддя дії та відтінок призначення — *ключ, яким відкривають комору і ключ, призначений відкривати комору*.

У сучасній українській мові О.Г. Межов указує на поширеність атрибутивної синтаксеми, вираженої прийменником з і субстантивом у формі родового відмінка, яка може займати присубстантивну позицію внаслідок «нейтралізації предикатів дії» (зокрема, *зробити, виготовити, скласти, зібрати, сконструювати, приготувати, змурувати, зліпити* тощо) та виражати «ознаку позначуваного предмета за матеріалом, з якого він виготовлений» [Межов 2011, с. 217]. Проте в пам'ятках із вказівкою на ознаку предмета за матеріалом зафіксовано два прийменниково-субстантивні комплекси з прийменниками *под* і *з* (*зъ, з^і, с*) (моделі *под+S_{ins}*, *з (зъ, з^і, с)+S_{gen}*), хоч у незначній кількості: *Шабля до(б)рая по(д) сръбломъ* (1704 ДНРМ, с. 30); *Всади застръганъ лѣскъ з^і дерева якого сирого на палець грѣбѣю, въ обѣ ноздры* (1788 Кн. Госп., с. 17); *Возми чемерицѣ чорной корень въ аптицѣ, алѣбо ѡ(т) кѣнцѡвъ, намочи чрез^і ночь въ горѣлцѣ, и оумочивши часто з^і гѣсачого с крила перо, воткни въ обѣ ноздры, щобъ виприхнѣвъ* (1788 Кн. Госп., с. 12–13). Іноді це значення посилено додатковою імпліцитною вказівкою на «внутрішньоякісну характеристику предмета за джерелом виготовлення / походження» [Чернишова 2003, с. 11]: *Когда завчасъ кто постережеть, можна кона оулѣчити, даючи ємъ пшевыцю тарѣ з^і колосамъ вареню въ водѣ з^і дощѣ или з^і снѣгѣ за покормъ чрез^і днѣ девать и болшей* (1788 Кн. Госп., с. 10).

На поглибленій ад'ективації присубстантивної сполуки прийменника з і субстантива у формі орудного відмінка, що утворилася від «детермінантного орудного прийменникового з семантикою со-

ціативного посесивного об'єкта», наголошує І.Р. Вихованець [Вихованець 1980, с. 180]. В аналізованих текстах зафіксовано відповідно прийменниково-субстантивний комплекс моделі з (зъ, z, с, съ, zo, ze, ис, из, изъ) + S_{ins} з кількома відтінками атрибутивної семантики:

– на позначення предмета чи об'єкта за ознакою «невід'ємної належності одного предмета іншому» [Вихованець 1980, с. 180]: *продал ниву из цѣлиною в меже Михалеовой пану Турукалу Трохиму* (1655 АБ, с. 52); *прето вѣдомо чиню, же ея дом ис полем, що до того дому належит* (1658 АБ, с. 55); *и ж продадем домъ власный не пенъный и нѣкому нѣ в чом не заведеный зе всѣмъ будинком, як ся в собѣ маєт, за певную и готовую суму за золотыхъ пятдесят и пившеста, пану Ивану Андрѣйченку* (1663 АБ, с. 68); *в томъ числѣ една нива з(ъ) засѣвомъ* (1704 ДНРМ, с. 29); *Дочери моей Еленѣ из зятельмъ моймъ, а ей мужемъ, Радіономъ<, > ледую во вѣчное владѣние дворъ в городъ Глуховѣ, в(ъ) которомъ я самъ жилъ, з хороннимъ строеніемъ и зо всѣмъ* (1704 ДНРМ, с. 30); *ледую ей, женѣ моей... Коня гнѣдого з упряжю, з будкою <, > и санки дощатіе* (1704 ДНРМ, с. 30);

– для характеристики предмета «з його невід'ємною частиною» [Вихованець 1980, с. 180]: *манѣсто коралове, крижиковъ сребныхъ два; червовый золотый; перстенковъ два: еден щирозлотный, а другой сръбный; другое манѣсто копѣйковое из кришталямя, локот чотыри и четверть; манѣсто третое коляровое изъ кристалями* (1663 АБ, с. 66);

– для характеристики за «вмістом, складом чогось» [Вихованець 1980, с. 181]: *келѣхъ цѣновый един (с) сакараментом, оставилисмо у отца Есифа* (1663 АБ, с. 66–67); *Шафа съ шуфлядами смолова* (1734 РДП, с. 51); *Когда са конь охватить збожемъ, на той часъ падаетъ ѿ землю, и надметъ смѣ боки, на тое взати горчицѣ, междѣ три палцѣ, трошка оливы, пива квасного зѣ дрожжами, и тое змѣшавши, влати въ горло* (1788 Кн. Госп., с. 15);

– для уточнення якісних ознак предмета [Чернишова 2003, с. 11]: *келѣхъ оловяный з позлотою малярскою* (1663 АБ, с. 66–67);

– для позначення сукупності істот за ознакою їхньої родової спорідненості: *ледгую ей, женѣ моей... Корову е(д)ну с **теля(мъ)** <, > свиню едну с **поросятами*** (1704 ДНРМ, с. 30).

Прийменник *на* із субстантивом у формі знахідного відмінка (модель *на*+S_{acc}) набуває кількісно-атрибутивного значення, оскільки:

– указує на ознаку предмета за його вартістю: *крану **на килка сотъ золотихъ**, який под часъ пожару бжѣимъ допущеніе(мъ) у коморѣ погорѣлъ* (1704 ДНРМ, с. 29);

– характеризує предмет через кількісну вказівку на його розмір і величину [Кульбабська 2009, с. 20]. Цей відтінок атрибутивної семантики додатково може уточнюватися прикметником із відповідним значенням: *зроби заразъ кнотъ довгѣй **на долонь** з^с коноплей твердо, и насмарѣй его козловымъ лоемъ, вложи въ ранѣ* (1788 Кн. Госп., с. 12);

– передає квалітативно-квантативну ознаку предмета чи особи через вказівку на поширення певної якісної характеристики лише на частину означуваного об'єкта, що відрізняє його від інших. До складу субстантивного компонента прийменниково-субстантивного комплексу входить прикметник, який визначає власне специфічну ознаку об'єкта, та числівник з іменником, що характеризують кількісний вияв або міру вияву, поширення цієї ознаки: *я Кирил вишменованый меняем коня вороного **на три ноги белокопытого**, лѣтомъ осмим добежлого, на молочня, за которим еще взялем додатку копъ десят личбы литовских и грошей литовських* (1661 АБ, с. 63).

Отже, прийменники експлікують своє значення у складі прийменниково-субстантивних комплексів і належать до периферійних засобів реалізації атрибутивної семантики. Здатність прийменниково-субстантивних комплексів набувати атрибутивного значення зазвичай зумовлена нетиповою синтаксичною позицією в реченні — власне присубстантивною або придієприкметниковою. Така особливість використання прийменниково-субстантивних комплексів є відображенням процесу синтаксичної деривації та демонструє розвиток колокаційних властивостей поєднаних слів. У пам'ятках

XVII–XVIII ст. в атрибутивній функції зафіксовано такі різновиди прийменниково-субстантивних комплексів: локативно-атрибутивні, темпорально-атрибутивні, об'єктно-атрибутивні, причиново-атрибутивні, кількісно-атрибутивні та прийменниково-субстантивні комплекси мети й призначення з атрибутивним відтінком. Дослідження мови пам'яток важливі для простеження закономірностей розвитку прийменникової системи й структури речення української мови.

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 286 с.
2. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ: Наукова думка, 1991. 192 с.
3. Грозян Н.Ф. Категорія другорядних членів речення на тлі формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури речення: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2020. 471 с.
4. Козачук Г.О. Словосполучення у функції обставин місця в українській мові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ, 2011. Вип. 8. С. 87–91.
5. Костусяк Н.М. Синтаксична прикметникова транспозиція прийменниково-відмінкових форм іменника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2014. Вип. 44. С. 141–145.
6. Кульбабська О. Атрибутивна синтаксема в лінгвістичному трактуванні Н.В. Гуйванюк. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 16–24.
7. Межов О.Г. Функціональні особливості атрибутивної мінімальної синтаксичної одиниці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 215–220.
8. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 30 с.
9. Німчук В.В. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін.* Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

10. Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 131–231 с.
11. Островська Л.С. Категорія атрибутивності в структурі простого українського речення: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2006. 19 с.
12. Островська Л. Реалізація місцевим відмінком атрибутивних відношень. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 196–201.
13. Островська Л. Вираження темпоральної семантики атрибутивними конструкціями. *Лінгвістичні студії*. 2014. Вип. 29. С. 68–73.
14. Поляк І.П. Атрибутивне вираження неозначеної семантики в сучасній українській літературній мові. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 5. Т. 2. С. 17–22.
15. Чернишова Л.І. Закономірності якісної кваліфікації предметних імен у структурі сучасного наукового стилю: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
16. Шитик Л.В. Феномен синкретизму в проєкції на мовні рівні. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки»*. 2009. Вип. 169. С. 132–146.
17. Шитик Л. Різноманітність синхронна перехідність синтаксичних одиниць. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. 2015. Т. 8. Ч. II. С. 466–473.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АБ — Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 гг. с предисловієм А.В. Стороженка. Київ: Изданіе журнала «Кіевская Старина»; Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская ул., домъ № 4, 1892. 112 с.

АС — Актъ книга Стародубскаго городского уряда 1693 года / под ред. В.Л. Модзалевскаго. Чернигов: Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. 136 с.

ГМО — Гетманъ Мазепа и Остерскія общія земли (изъ исторіи землевладѣнія въ лѣво-бережной Украинѣ) И. Луцицкаго. *Кіевская старина*. Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, д. № 4, 1892. Томъ XXXVI, январь. С. 110–118.

ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: (матеріали сотен-

них канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до вид. В.А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1976. 416 с.

Кн. Госп. — Ленкевич І. Книжиця для господарства. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1788. 111 с.

Лік. Госп. — Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / відповід. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1984. 128 с.

ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / уклад. В.А. Передрієнко; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. 171 с.

РДП — О родѣ дворян Полуботокъ. Київ: Въ тип. И. и А. Давиденко, аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, 1870. 65 с.

УВС — Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1087 с.

УПП — Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію / упоряд. В. Ринсевич. Київ: НТШ, 2008. 721 с.

ЧЛ — Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) / [предисл. Ал. Лазаревського]. *Материалы по истории, литературѣ и этнографіи Южной Россіи*. Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, домъ № 4, 1890. С. 70–110.

Tetiana Syvokozova, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

FUNCTIONS OF PREPOSITIONS IN REALIZING ATTRIBUTIVE SEMANTICS IN THE WRITTEN RECORDS OF UKRAINIAN LANGUAGE OF 17–18TH CENTURIES

The research is devoted to analyzing the semantic variants of attributive syntaxemes in different styles of the written records of the Ukrainian language of this period. The author described the role of Old Ukrainian prepositions in realizing the categorical meaning of

attributivity. Prepositions represent their meaning as part of prepositional substantival complexes and belong to the peripheral means of implementing attributive semantics. Prepositional substantival complexes were used with such meaning rare in Old Ukrainian Language than in the modern language. Locative-attributive prepositional substantival complexes were quite productive, but temporal-attributive, instrumental-attributive, objective-attributive, causal-attributive prepositional substantival complexes were used more infrequently. Studies of the language of the written records are important for researching the patterns of development of the prepositional system and sentence structure.

Keywords: attributivity, attributive syntaxems, prepositional substantival complexes, preposition, Old Ukrainian Language.

3.2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОНІМНОЇ ЛЕКСИКИ

ЛІТОПИСНИЙ ОЙКОНІМ *ТЕРЕБОВЛЯ*: ПРОБЛЕМИ ЕТИМОЛОГІЗУВАННЯ

С.О. Вербич

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу історії української мови та
ономастики Інституту української мови НАН України*

У статті запропоновано докладний критичний аналіз відомих версій етимологічної інтерпретації ойконіма *Теребовля* (історично *Теребовль*) на Тернопільщині: 1) від д.-рус. *теребити* ‘розчищати’ на позначення ‘витеребленого, розчищеного від лісу, заростей місця’; 2) від апелятива *теребовати* (< **tereovati*) ‘приносити жертву’; 3) від топонімооснови *Теребов-* < *тереб* < д.-рус. *теребити* ‘розчищати’ з пізнішим оформленням присвійним суфіксом *-*їь*; 4) від слов’янського антропоніма *Теребовъ*, оформленого присвійним суфіксом *-*їь*; 5) від локально-етнічної назви *теребовляни* ‘мешканці витеребленого, очищеного від дерев і кушів місця’. Підтверджено й доповнено новим матеріалом відантропонімну версію походження літописного ойконіма *Теребовль*.

Ключові слова: антропонім, гіпокористик, літописний топонім, локально-етнічна назва, ойконім.

Належність того чи того топоніма до літописних переконливо свідчить як про давність назви певного географічного об’єкта, так і про старожитність відповідного поселення, адже рання фіксація ойконіма в історичних джерелах зазвичай не вказує на появу населеного пункту — міста, містечка, села в цей період, однак поглиблює його хронологію принаймні на кілька століть. З-поміж так званих літописних власних географічних назв, тобто таких, що згадані в ранніх історичних пам’ятках — літописах, більшість має однозначне

тлумачення, наприклад: укр. ойконіми *Глухів* < *Глуховъ* (перша письмова згадка — 1152 р.), *Дубно* < *Дубень* (перша письмова згадка — 1100 р.), *Ізяслав* < *Изславль* (перша письмова згадка — 1240 р.), *Кременець* < *Креманыць* (перша письмова згадка — 1226 р.), *Микулин* < *Микулинъ* (перша письмова згадка — 1096 р.), *Турійськ* < *Туршискъ* (перша письмова згадка — 1150 р.) (ЕСЛГНПР, с. 42, 53, 64, 73, 88; Нерознак 1983, с. 59, 69–70, 81, 98, 107, 176) та ін., проте наявні й такі, етимологія яких і досі викликає дискусії в колі мовознавців, які неоднозначні щодо пояснення твірних основ цих топонімів. Ідеться, зокрема, про такі українські назви, як *Бакота* (тепер не існує), *Галич*, *Ромни* < іст. *Ромень*. Серед них і ойконім *Теребовля* — історично *Теребовль*, що на Тернопільщині. Уперше цю назву згадано на сторінках «Повісті минулих літ» під 1097 р.: «и имже роздалъ Всеволодь города Дѣду Володимерь, Ростиславичема Перемышль. Володареви Теребовль Василкови» (ЕСЛГНПР, с. 157; Нерознак 1983, с. 168). Історія цього поселення, а отже, і його назви значно давніша. Згідно з археологічними дослідженнями, на території сучасного міста виявлено рештки пам'яток різноетнічної черняхівської культури (III – початок V ст. н. е.; ЕІУ 10, с. 529–530). Безпосереднім попередником нинішньої *Теребовлі* історики вважають поселення 2-ї пол. IX ст., що було розташоване на Замковій горі [Миська 2008, с. 292]. Рання історія цього міста сягає тих середньовічних часів, коли воно було центром окремої волості, яка належала князеві Василькові Ростиславичу, згодом *Теребовля* — важливий адміністративний центр Галицької землі. В останній чверті XI ст. — столиця однойменного князівства, політично-територіального утворення на порубіжжі Галицької і Київської земель [Миська 2011, с. 186]. З кінця XII ст. входила до Галицько-Волинської держави. За твердженням Р. Миськи, «економічний та соціальний розвиток Теребовлі продовжується аж до татаро-монгольської навали, вона й надалі залишається важливим адміністративним, військовим, торговим та ремісничим центром» [Миська 2011, с. 206].

З огляду на давню історію міста *Теребовлі* природно, що його назва викликала і досі викликає інтерес дослідників. Розглянемо всі відомі версії етимологічного тлумачення цього ойконіма.

1. Назва *Теребовля* (< *Теребовль*) походить від д.-рус. *теребити* ‘розчищати’ на позначення ‘витеребленого, розчищеного від лісу, заростей місця’ (ЕСЛГНПР, с. 157).

2. Ойконім *Теребовля* (< *Теребовль*) пов’язаний із дієсловом *теребовати* (< **tereovati*) ‘приносити жертву’ < д.-рус. *тереба* (*tereba*) ‘жертва’ (ЕСЛГНПР, с. 157).

3. В основі назви *Теребовль* — топонімооснова *Теребов-* < *тереб* < д.-рус. *теребити* ‘розчищати’ з пізнішим оформленням присвійним суфіксом *-**їь** [Нерознак 1983, с. 169].

4. Ойконім *Теребовля* (< *Теребовль*) — дериват із присвійним суфіксом *-**їь** від слов’янського антропоніма *Теребовь* [Haliczer 1933, s. 153; Rudnicki 1937, s. 140; Худаш 1995, с. 206; Лучик 2014, с. 468; Бучко 2017, с. 266; Шульгач 2015, с. 212–213].

5. Ойконім *Теребовля* (< *Теребовль*) мотивований етнімом *теребовляни* (хорватське плем’я) ‘мешканці витеребленого, очищеного від дерев і кущів місця’ [Редька 2013, с. 73]. Зазначена гіпотеза спирається на припущення українського історика Л.В. Войтовича, що етнічна назва *требовани*, згадана в Празькому привілеї 1086 р. (*Trebouane*), тобто *требов’яни*, пізніше *теребовляни* — це хорватське плем’я, що мешкало в районі нинішньої *Теребовлі* [Войтович 2010, с. 34]. Кожна із цих версій потребує докладнішого коментаря, щоб з’ясувати справжню, об’єктивну, етимологію ойконіма *Теребовля*.

Зв’язок назви *Теребовля* з дієсловом *теребіти* ‘очищати поле від кущів, дерев’ (ЕСУМ 5, с. 549) видається, на перший погляд, найбільш мотивованим. Його начебто посилює й апелятивний відповідник укр. діал. *теребівля* ‘місце, очищене від кущів’ (ЕСУМ 5, с. 549; пор. також поділ. *теребівля* ‘луціння’; (МСПГ, с. 389). Це, очевидно, й дало підстави російському дослідникові В.П. Нерознаку безапеляційно стверджувати, що назва *Теребовля* (*Теребовль*) «безперечно

пов'язана з попередньою побудовою міста розкорчовуванням, вирубанням на вибраному для цієї мети місці» [Нерозник 1983, с. 168]. На підтвердження такої думки Володимир Петрович наводить навіть цитату з Іпатіївського літопису, датовану 1277 р.: «се же изнашедь мѣсто таково... и оулюби мѣсто то над берегом рѣки Лысны, и ѿтереби е, и потомъ сруби на немъ городъ» [Нерозник 1983, с. 169]. Однак ця цитата не стосується західноподільського ойконіма *Теребовля*, оскільки відповідне місто розташоване на березі р. Гнізна, а не над «берегом рѣки Лысны». Не менш промовисті й лінгвістичні аргументи, які не узгоджуються із цією версією. Від дієслова *теребити* 'очищати (землю від лісу)' чи від співвідносного іменника *тереб* (пор. рос. діал. *тереб* 'розчищена від чагарнику під ниву земля'; ЕСЛГНПР, с. 157) закономірно очікувати дериват *Теребля*, а не *Теребовля*, що, до речі, демонструє ойконім *Теребля* на Закарпатті й відповідний йому гідронім. Ці назви правильно пояснюють як вторинні до аналогічного топоніма, мотивованого апелятивом **теребля*, що, своєю чергою, є фонетичним варіантом до *тереба* / *тереб* 'ділянка, очищена від лісу' < *теребити* 'корчувати' [Лучик 2014, с. 468]. Щодо згаданого вище укр. народного географічного терміна *теребілля* 'місце, очищене від кущів', то його формальна структура унеможливорює словотвірний зв'язок із дієсловом *теребити* 'корчувати'. Важливо зазначити, що *теребілля* — це фонетично вторинна форма від *теребовля*, на що свого часу звернув увагу Ю.В. Шевельов, наголосивши, що іменники жін. роду на *-овля* > *-івля* історично містили у своєму складі етимологічний *о*, який і зберігся в ойконімі *Теребовля* [Шевельов 2002, с. 773]. Відповідно лексему *теребовля* із семантикою 'місце, очищене від кущів' треба пов'язувати з дієсловом *теребовати*, так як згадане **теребля* з *теребити*. Пор. у цьому контексті типологічно споріднені утворення: *готівля* < *готовля* < *готовати*, *купівля* < *куповля* < *куповати*, *торгівля* < *торговля* < *торговати*. Дієслово **теребовати* східнослов'янські лексикографічні джерела начебто не фіксують. Проте на його наявність у минулому безпосередньо вказує співвідносне д-

рус. *тереба* ‘жертвоприношення’ (Фасмер IV, с. 45). Пор. відповідно етимологічний зв’язок генетично споріднених ст.-сл. **трѣба** ‘жертва’ і **трѣбовати** ‘жертвувати, приносити в жертву’ (Белей, с. 278). Однак значення ‘жертва’, ‘жертвувати’ для апелятивів псл. **terba* [Трубачев 2003, с. 422] і **terbovati* вторинні. Як аргументовано довів О.М. Трубачов, сема ‘жертва’ розвинулася з первинного значення ‘гостра потреба, справа’ [Трубачев 2003, с. 422]. Відповідно сема ‘жертвувати’ < ‘знищувати (чимось гострим)’ — ‘різати’. Своєю чергою, на основі семантики ‘різати’, очевидно, розвинулися значення ‘чистити’, ‘розчищати’, ‘корчувати’. Отже, укр. *теребілля* ‘місце, очищене від кущів’ < **теребовля* < **теребовати* < псл. **terbovati* ‘чистити, розчищати, корчувати’. Псл. **terbovati* ‘чистити, розчищати, корчувати’ співвідносне з псл. **terbiti* зі спорідненою семантикою так, як, наприклад, псл. **kupiti* з **kupovati* (ЕССЯ 13, с. 110–114). Словенський мовознавець М. Сной відновлює праслов’янську форму **terbovyl’a* < **terbiti* ‘корчувати, теребити, чистити’ [Snoj 2009, s. 434]. З огляду на це виникає питання щодо праслов’янської архаїки цієї праформи, оскільки, за словами Ю.В. Шевельова, іменники на **-овля** > **-івля** «являють собою інновацію, датовану XIV ст.» [Шевельов 2002, с. 773]. І справді, в історичних словниках лексеми на **-овля** відзначені лише із XIV ст. Пор., наприклад, найранішу фіксацію для апелятива *торгівля* < *торговля*: д.-р. *търговля* ‘купівля-продаж’, 1351 р. (Срезневский III, с. 1052), ст.-укр. *торгувла*, 1378 р. [ІУМ, с. 74] й хронологічно пізніші: ст.-укр. *будовля* ‘будова, споруда’, XVI–XVII ст. (СУМ XVI–XVII 3, с. 88), *зимовля* ‘зимування’, кін. XVII – поч. XVIII ст. (Тимченко I, с. 32). Прикметно також, що в «Етимологічному словнику слов’янських мов» не реконструйовано жодної праформи з формантом **-овля**.

У контексті викладеного видаються малоюмовірними як припущення укладачів «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» про ймовірне походження ойконіма *Теребовля* від дієслова **теребовати* ‘жертвувати’ з огляду на обґрунтований словотвірно-семантичний зв’язок апелятива *теребовля*

‘місце, очищене від кущів’ з дієсловом **теребовати* < псл. **terbovati* ‘чистити, розчищати, корчувати’, так і гіпотеза В.П. Нерознака, який уважав нормальним оформлення топонімооснови *Теребов-* присвійним суфіксом **-їь* при тому, що цей афікс оформлював не топонімі, а антропонімі основи.

Версія про походження ойконіма *Теребовля* (< *Теребовль*) від локально-етнічної назви *требовляни* ‘мешканці витеребленого, очищеного від дерев і кущів місця’ < **terbovl’ane* ‘жителі спостережних, розчищених під посіви територій’ [Редька 2013, с. 73–74] лінгвістично безпідставна. По-перше, як уже йшлося, назву *требовляни* саме в такій її формі документально не зафіксовано. В історичних джерелах відзначено форму *требовани* (див. вище). Припущення про тотожність форм *требовани* і *требовляни* та зв’язок їх із ойконімом *Теребовля* висловив історик Л.В. Войтович [Войтович 2010, с. 34; Войтович 2013, с. 298]. По-друге, гіпотетична локально-етнічна назва **требовляни* демонструє неповноголосну форму праслов’янської основи **terb-*, що вказує на її виникнення в несхіднослов’янському мовному середовищі. Пор. натомість східнослов’янську локальну назву **теребляне* ‘мешканці витеребленого місця’ на Новгородщині, яку В.Л. Васильєв зводить до праформи **terběne* [Васильєв 2012, с. 606]. По-третє, і найважливіше, від згаданого **требовляни* > **теребовляни* неможливе утворення ойконіма *Теребовля*, оскільки від локально-етнічних назв топоніми не утворювали способом усичення. Такі ойконіми поставали зазвичай способом онімізації відповідних загальних назв, наприклад: *Ляхи, Чехи* < *ляхи, чехи*. Можливою була й суфіксальна модель, коли від локально-етнічних назв із формантами *-ane*, *-ěne* назви місцевостей утворювали за допомогою суфікса *-ьскъ*, наприклад: **pol’ane* > **polьskъ*, **smol’ane* > **smolьskъ* [Трубачев 1992, с. 142]; пор. відповідно пол. топоніми *Smolsko*, **Smolsk* [Куркина 1998, с. 394], історичний рос. топонім **Дѣбрянскъ* < локальної назви *дѣбряне* [Трубачев 1992, с. 142].

З-поміж наведених версій тлумачення ойконіма *Теребовля* наявна і відантропонімна, яку, до речі, підтримувала більшість дослід-

ників (див. вище). Щоправда, Я.П. Редьква із цього приводу зазначає, що «у випадку Теребовлі... посесивна відантропонімна версія не працює хоча б із тих причин, що перша згадка (!) про місто датована кінцем XI століття, а, як відомо, назви поселень виникали переважно двома століттями пізніше. З іншого ж боку, мала би бути хоч якась згадка про, очевидно, легендарну чи історичну особу (вождь, князь) на ім'я **Тереб*, яка б була гідна бути удостоєною в історії» [Редьква 2013, с. 72]. Думка цього дослідника, однак, не спростовує відантропонічного походження ойконіма *Теребовля* < *Теребовль*. По-перше, зауважимо, що фіксація тієї чи тієї назви поселення в історичних джерелах — це не вказівка на її виникнення (заснування) в цей період. Поселення з такою назвою могло мати вже кількасотлітню історію, а на сторінки документа потрапити лише у зв'язку з певними подіями, які відбувалися поряд або в довколишній місцевості. По-друге, особові назви *Тереб* відзначені в східнослов'янському іменникові, пор., наприклад, ст.-укр. антропонім *Тереб*, 1785 р., відантропонічний ст.-рос. ойконім *Теребово* (XV ст.) на Новгородщині [Шульгач 2015, с. 208]. І твердження про те, що таке ім'я повинен був би мати якийсь легендарний вождь або визначний історичний діяч, як потенційний засновник поселення, не має аргументованих підстав, адже часто літописні ойконіми тієї самої дериваційної моделі пов'язані, наскільки відомо, не з іменами якихось знаменитих осіб. Пор., наприклад, назви поселень *Любомль* на Волині, *Путивль* на Сумщині < антропонімів **Любомь* і **Путивь* відповідно.

Як уже було зазначено, на відантропонічне походження ойконіма *Теребовля* вказували Й. Галічер, Я. Рудницький, М.Л. Худаш, В.В. Лучик, Д.Г. Бучко, В.П. Шульгач. Однак певну розбіжність серед дослідників викликає визначення твірної основи для історичної назви *Теребовль*. Так, Й. Галічер виводив її від посесива *Теребов* на позначення сина *Тереба* [Haliczer 1933, s. 153]. Я. Рудницький убачав в основі цього ойконіма особову назву *Тереб*, оформлену присвійним суфіксом **-ов**, що, своєю чергою, похідна від композита на зразок **Теребослав* [Rudnicki 1937, s. 199]. Інші ж дослідники пов'язували

цю назву безпосередньо з антропонімом **Теребовъ* [Худаш 1995, с. 206; Лучик 2014, с. 468; Бучко 2017, с. 266; Шульгач 2015, с. 212–213], який засвідчують ст.-рос. особова назва *Теребов*, 1545 р. (Веселовский, 316), ст.-пол. патронім *Trzebouicz*, 1425 р. (SSNO VII, s. 268), похідні відантропонімі ойконіми: укр. *Теребовичі* на Волині, серб. *Требовић* [Шульгач 2015, с. 212–213]. Таке пояснення набуває ширшої підтримки в колі інослов'янських топонімічних паралелей, як-от ойконіми — чеськ. *Třebovle* (1337 р. — *Trzebovel*, 1396 р. — *Trzebowel*) < антропоніма *Třebova* (Profous IV, s. 367), слвн. *Trbovlje* (1220–1230 рр. — *Trefeul*). Щоправда, словенський ойконім мовознавець М. Сной пов'язує безпосередньо з гіпокористиком **Trěbo* / **Trěba* / **Treब्* [Snoj 2009, s. 434]. До наведеного переліку треба додати також і назву нп *Trebovje* в Македонії (Im.m., s. 440). Для того щоб остаточно впевнитись у відантропонімічному походженні історичного ойконіма *Теребовль*, треба розглянути цю назву в системі формально споріднених утворень, представлених, зокрема, ойконімами: укр. *Радовель* на Житомирщині — історично *Радовль* (*Radowl*; SG IX, s. 445–446), пол. *Lubowla Stara*, відомого в XIII ст. (SG V, s. 450–451) тощо. Наведені назви утворені за допомогою індивідуально-присвійного суфікса *-**јь** від антропонімів **Радовъ* [Железняк 1969, с. 107], *Lubow* (пор. ст.-пол. ім'я *Lubow*, 1425 р.; Rymut II, s. 26) відповідно. З огляду на це укр. ойконім *Теребовль* (суч. *Теребовля*) — це, безперечно, дериват зі згаданим формантом *-**јь** від особової назви *Теребовъ* із закономірною фонетичною зміною -**вј**- > -**вл**'. Постає, проте, питання щодо дериваційної природи твірного антропоніма *Теребовъ*. З одного боку, його можна трактувати як посесивну форму від особової назви *Тереб* (див. вище) < псл. **Terब्* [Шульгач 2015, с. 208], а з іншого — як гіпокористик від слов'янського композита *Теребовитъ*, на що, до речі, свого часу вказував і М.Л. Худаш [Худаш 1995, с. 206], або від **Теребовидъ*. Обидва такі імені відображені в слов'янському оніміконі, пор., наприклад, антропоніми — ст.-пол. *Trebouith*, 1419 р. (SSNO V, s. 480), чеськ. *Třebovít* [Шульгач 2015, с. 214], похідний ойконім

ст.-рос. *Теребовижа* (XVI ст.) на Новгородщині < *Теребовидь* [Шульгач 2015, с. 214].

Докладний критичний аналіз відомих версій етимологічної інтерпретації ойконіма *Теребовля* дає підстави для таких висновків:

1. Доведено неможливість етимологічного зв'язку історичної форми *Теребовль* із народним географічним терміном *теребілля* 'місце, очищене від кущів', первинною формою якого є *теребовля*.

2. Обґрунтовано дериваційний зв'язок апелятива **теребовля* з дієсловом **теребовати* 'чистити, розчищати; корчувати' (а не *теребити!*), псл. **terbovati* з **terbiti*.

3. Спростовано версію про походження ойконіма *Теребовля* < *Теребовль* від гіпотетичної локально-етнічної назви **требовляни* / **теребовляни* з огляду на нереальність такої словотвірної моделі.

4. Підтверджено й доповнено новим матеріалом відантропоніму версію походження літописного ойконіма *Теребовль*.

5. Висловлено думку про неоднозначність дериваційної природи твірного для ойконіма *Теребовль* антропоніма *Теребовь*, що однаковою мірою можна пояснювати як посесив із суфіксом **-ов** від особової назви *Теребь* або як гіпокористик від слов'янського імені-композита *Теребовить* чи **Теребовидь*.

1. Бучко Д., Котович В. Походження назв населених пунктів Тернопільщини. Дрогобич: Півсвіт, 2017. 316 с.

2. Васильев В.Л. Славянские топонимические древности Новгородской земли. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. 816 с.

3. Войтович В. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. Вип. 45. С. 13–54.

4. Войтович В. Житичі і стадиці: загадкові племена Дністровського лівобережжя. *Наукові студії: Збірник наук. праць*. Львів; Винники: ЛА «Піраміда», 2013. Вип. 6. С. 291–306.

5. Железняк И.М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. Киев: Наукова думка, 1969. 130 с.

6. Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін.; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с. (у тексті — **ІУМ**).
7. Куркина Л.В. К реконструкции древних форм земледелия у славян (На материале лексики подсечно-огневого земледелия). *Славянское языкознание. Международный съезд славистов* (Краков, 1998 г.). Доклады рос. делегации / отв. ред. О.Н. Трубачев. Москва: Наука, 1998. С. 381–397.
8. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
9. Миська Р. Долітописний Теребовль. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. № 12. С. 292–303.
10. Миська Р. Теребовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2011. № 15. С. 186–289.
11. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. Москва: Наука, 1983. 208 с.
12. Редька Я. Теребовля етнічно-антропогенна vs. Теребовлі антропо-німічної та «жертвовної». *GISAP. Philological sciences*. 2013. № 1. С. 70–76.
13. Трубачев О.Н. В поисках единства. Москва: Наука, 1992. 186 с.
14. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. 2-е изд., дополн. Москва: Наука, 2003. 495 с.
15. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпонитних скорочених особових власних імен). Київ: Наукова думка, 1995. 360 с.
16. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / перекл. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
17. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Ч. II. Київ: [б. в.], 2015. 504 с.
18. Haliczzer J. Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych. Tarnopol: Nakładem Podolskiego towarzystwa turystyczno-krajoznawczego, 1933. 171 s.
19. Rudnicki J. O nazwe miejscowej Trembowla. *Język polski*. 1937. XXII. S. 134–140.
20. Snoj M. Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Ljubljana: Založba Modrijan, 2009. 603 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Белей — Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо. 2001. 317, [11] с.: табл.

Веселовский — Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. 382 с.

ЕІУ — Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003–2019.

ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О.С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985. 252 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Срезневский — Срезневский И.И. Материалы к словарю древнерусского языка. [Репринт. изд.]. Москва: Книга, 1989. Т. I–III.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1994–. Вип. 1–.

Тимченко — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003. Кн. 1–2.

Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / перев. с нем. и дополн. О.Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964–1973. Т. I–IV.

Im.m. — Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta v Jugoslaviji. Beograd: Izd. Služebnog lista FNRJ, 1956. 499 s.

Profous — Profous A., Svoboda J. Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny. D. I–IV. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1947–1957.

Rymut — Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999–2001. Т. I–II.

SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880–1902. Т. I–XV.

SSNO — Słownik staropolskich nazw osobowych / red. W. Taszycki. Wrocław: Wyd-wo PAN, 1965–1985. Т. I–VII.

Sviatoslav Verbych, Doctor of Philology, Senior Researcher, Leading Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE CHRONOLOGICAL NAME OF *TEREBOVLIA*: PROBLEMS OF ETYMOLOGY

The article analyzes the known versions of the etymology of the historical oikonym *Terebovlia* — historically *Terebovl* (the name was first mentioned on the pages of «Tales of Bygone Years» in 1097) in the Ternopil region. The main versions of etymology: 1) from d.-rus. *terebyty* ‘to clear’ to denote ‘a place that has been cleared of forest and thickets’; 2) from the appellative *terebovaty* (< **terbovati*) ‘to make a sacrifice’; 3) from the toponym base *Terebov-* < *tereb* < d.-rus. *terebyty* ‘to clear’ with a later design with the possessive suffix *-*jb*; 4) from the Slavic anthroponym *Terebovъ*, formed with the possessive suffix *-*jb*; 5) from the local-ethnic name *terebovliany* (Croatian tribe) ‘inhabitants of a cleared place, cleared of trees and bushes’. The author refuted the etymological connection of the historical form *Terebovl* with the folk geographical term *terebivlia*, ‘a place cleared of bushes’, the primary form of which is **terebovlia*. It has been proven that the appellative **terebovlia* is derivationally connected not with the verb *terebyty*, but with the verb **terebovaty*. The version about the origin of the oikonym *Terebovlia* < *Terebovlъ* from the hypothetical local-ethnic name **trebovliany* / **terebovliany* has been refuted, because such a word-forming model is unrealistic. The anthroponymic version of the origin of the chronicle oikonym *Terebovlъ* (it was analyzed by researchers Y. Galicher, Y. Rudnytskyi, M.L. Khudash, V.V. Luchyk, D.G. Buchko, and V.P. Shulgach) was confirmed and supplemented with new material. The author expresses an opinion about the ambiguity of the derivational connection between the oikonym *Terebovl* and the anthroponym *Terebov*. This can be explained as a possessive with the suffix *-ov* from the personal name

Tereb or as a hypocoristic from the Slavic composite name *Terebovytŭ* or **Terebovydŭ*.

Keywords: anthroponym, hypocoristic, historical toponym, local-ethnic name, oikonym.

ФРАГМЕНТИ З ОЙКОНІМІЇ ЖИТОМИРЩИНИ

О.П. Карпенко

*доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

За допомогою залучених історичних джерел наводимо приклади становлення окремих ойконімів Житомирської області з поясненням етимології первинних форм, мотивів номінації та простежуємо динаміку онімів. Особливу увагу приділено процесам перейменувань, зокрема позитивним і негативним наслідкам зміни назв поселень для мовних процесів, а також причинам виникнення штучних онімів.

Ключові слова: ойконім, апелятив, антропонім, етимологія, словотворча модель.

Українські ономасти тривалий час працюють над великим проєктом вивчення ойконімікону України в загальному історико-етимологічному плані. Становлення кожного регіонального ойконімікону, особливо старожитнього, до якого за історичними параметрами по праву належить територія Житомирської області, відображає як лінгвістичні, так і міграційні процеси цього терену. Хоча для нього не було й нині немає незмінності (закостеніння), його фондове наповнення зберігає свою самобутність, яка подекуди сягає часів праслов'янства, діалектної специфіки різних рівнів, культурної традиції, продовжує переживати динамічні процеси перейменувань унаслідок різних соціальних перетворень.

Мета дослідження полягає у правильному визначенні вихідної форми (із точністю до доступної на сьогодні джерельної бази) кожного оніма, а також у поясненні мотивів його номінації та структури. На підставі історичних джерел пропонуємо приклади становлення окремих ойконімів Житомирської області, етимології вихідних форм і мотиви номінацій, відстежуємо динамічні зміни онімів. Спеціальну

увагу звертаємо на перейменування, зокрема, на позитивні та негативні наслідки перейменувань для лінгвістичних процесів, а також на причини виникнення штучних утворень. Кожна назва — це окрема лінгвоісторія регіону.

Ойконім *Черемуха* — Бердичівського р-ну засвідчується з початку XVII ст. як «мєсте(ч)ко и замочокъ *Черемушки*», 1611 р. (АКЖГУ, с. 40). Вірогідніше за все містечко виникло при замкові, що може свідчити про раніше заснування останнього. У часі існування найменування трансформується: з 1765 р. — *Черемошна*, з 1843 р. до 1864 р. — х. *Прилипки* або *Черемошное*, II пол. XIX ст. х. *Чернечі*, 1926 р. *Черемуха* (*Чернечі*) (СНП БО, с. 102), з 1941 р. *Черемуха* (АТУЖ, с. 490) і лише 1960 р. включено до облікових даних с. *Черемуха* Голубівськ. с/р Ружинськ. р-ну (Рішення ЖОВК № 960).

Первинна назва — форма мн. від апелятива **черемушка*, пов'язаного з *черемха* 'роsl. *Prunus fadus* L.'.

Варіант *Черемошна* (-оє) вторинний, мотивований субстантивованим прикметником *черемóшний* (-а, -є).

Хутір *Прилипки* — мн. від антропоніма *Прилипка*, пор. укр. прізвище *Приліпко* — м. Київ (власний запис). Назва *Черничі* або *Чернечий* хутір вказує на належність хутора ченцям Білилівського монастиря.

Сучасна назва пов'язана з апелятивом *черéмуха* бот. 'Radus Mill.' (ЕСУМ 6, 302), проте укр. мові та її говорам для називання цієї ботанічної рослини властиве слово *черéмха* < псл. **ĉertъха*.

У численному розмаїтті ойконімного простору часом навіть досить пізні за хронологією виникнення ойконіми потребують детального дослідження. Проілюструємо це твердження на прикладі двох онімів, засвідчених у Житомирському р-ні — с. *В'язовець* та с. *Грузливець*, на перший погляд, структурно близькі з огляду на фінальне -ець. Перший з них документально засвідчується наприкінці XIX ст. як німецька колонія, що, звісно, не суперечить можливості його більш раннього виникнення. Крім житомирського *В'язовця*, за матеріалами М. Фасмера, на території східних слов'ян відзначено ще

17 ідентичних назв населених пунктів (RGN II, с. 274). Однозначно відповісти на питання, чи всі вони пов'язані із 'заростями в'язу' і мотивуються апелятивами на зразок *березовець* 'березовий ліс', *вільховець* 'вільховий ліс', *дубовець* 'дубовий ліс', складно. Тим більше, що з огляду на поширеність *в'яза* в Україні — здебільшого це степова та лісостепова зони — за відсутності його у північних районах Київщини, а також на болотяних ґрунтах Житомирщини та Чернігівсько-Сумського Полісся така мотивація онімів у цих регіонах сумнівна. Це й спонукало шукати інше можливе пояснення назви, яка досліджується.

На нашу думку, її можна співвідносити з болотяним географічним терміном *в'язовець*, пор., наприклад, рос. діал. *вязовец* 'болото, трясовина на дорозі, де зазвичай в'язнуть підводи' (СРНГ 6, с. 76). Існування укр. діал. лексем (поліськ.) *в'язь* 'мокра, заболочена низовина' (Черепанова, с. 54), пв.-зх. укр. *в'язь* 'грузьке болото' (Шийка, с. 27) (~ **vęznoti*) дають підстави для вірогідного припущення про існування лексеми *в'язовець* у минулому. У такому разі в основі ойконіма *В'язовець* міг закріпитися апелятив *в'язовець* < *в'яз-ов-ець*, не засвідчений відомими українськими словниками поміж народних географічних термінів.

Другий ойконім — *Грузливець* (*Грузливець*), засвідчений під 1888 р. (Теодорович I, с. 200), який автори «Словника гідронімів України» співвіднесли з гідронімом *Грузливець* — р. п. Шийки л. Тетерева п. Дніпра; Житомирська обл. (СГУ, с. 157). Вірогідно, що збіг наведених назв лише формальний. Справа в тому, що р. *Грузливець* не протікає повз с. *Грузливець*. У досліджуваному населеному пункті простежується гідронім *Грузлівка* — л. Тні п. Случі п. Горині п. Прип'яті; Баранівський і Пулинський р-ни Житомирської обл. Останній, до речі, відсутній у реєстрі СГУ (див.), проте ойконім *Грузливець* та гідронім *Грузлівка*, незважаючи на уявну подібність основи, структурно різняться. Ойконім — дериват із суф. **-ець** від прикметника *грузливий* 'грузький, багnistий, тванистий', тоді як гідронім становить похідне утворення на **-ів-ка** від апелятива *грузля*,

пор. укр діал. *гру́з'л'я* ‘грузьке болото, де трясеться, колишеться земля’ (Никончук с. 52). Принцип гідронімної (або ойконімної) трансонімізації в цьому випадку не працює.

Як правило, для більшості населених пунктів області відсутня інформація про засновника поселення, проте для поодиноких назв засвідчено власника. Так, за джерелами відомо, що перша фіксація *Бейзимівки* — с. Чуднівського р-ну — простежується в люстраціях під 1731 р. *Bezytówkę lustrował* (ТПП, с. 182), тоді як повідомлення про його власника отримуємо кількома роками пізніше: «*Bezytówka Pana Bezytoma*», 1734 р. (ТПП, с. 257). Ця досить повна інформація про досліджуване поселення достатня для пояснення його назви похідним утворенням із суф. **-ов (>ів)-к-а** від антропоніма *Бейзим*.

Значна кількість колоній — характерна особливість Житомирщини. Переселенці з Німеччини, Польщі, Чехії, навіть Голландії та ін. країн у кінці XVIII початку XIX ст. активно переселялися в Україну з метою покращити своє матеріальне становище. Саме в цей період тут було засновано чимало нових поселень, назви окремих із них після ліквідації колоній дійшли до сьогодні. Два села *Видумка*, засновані німецькими колоністами в XIX ст. (Костриця 1, с. 57), нині фіксуються в Житомирському та Коростишівському р-нах. Зрозуміло, що переселенці на новому місці сподівалися на краще життя, проте не завжди так траплялося, часто сподівання були примарними. Назва згаданих поселень пов’язана з апелятивом *відумка* ‘здібність, здатність видумувати’, ‘те, що вигадане, придумане, що не відповідає дійсності’ (СУМ I, с. 393).

Відзначимо, що переважна більшість колоній проіснувала до 1939 р., проте їх назви, утворені за місцевими традиціями, які зберігали тісний зв’язок з уже існуючими місцевими назвами поселень, продовжили своє існування після їхніх ліквідацій і не зазнали перейменувань. Складена назва колонії *Радецьке Будище*, заснованої в XIX ст., продовжує нині фіксуватися в адміністративних довідниках: його перший компонент — похідне з суфіксом **-ськ-** від контактних

ойконімів *Радичі* (*Радич*) колишнього Хорошівського р-ну (нині — Житомирський р-н) або *Радичі* колишнього Ємільчинського р-ну (тепер Звягельський р-н; див.), другий мотивований апелятивом *будище* ‘місце, де був поташний завод’ (Грінченко 1, с. 106).

Згадані сс. *Радичі*, до речі, також колишні німецькі колонії, одна з них (Житомирський р-н) виникла наприкінці XVIII ст.: «*Радичская* нѣмецкая школа», 1881 р. (ПККУО, с. 149), друга (Звягельський р-н) фіксується досить пізно (початок XX ст.). За формальними показниками обидві назви — мн. від антропоніма *Радичь*, пор. ст.-укр. Самойло *Радичь*, 1672 р. (Тупиков, с. 719), пол. *Radzicz* (Rymut II, с. 331). Етнічне походження носіїв антропонімів, на жаль, невідоме. Можливо, що колонія виникла не на пустому місці, а там, де вже був хутір під такою назвою.

У складеному варіанті *Радичі Марьяновка* (Житомирський р-н) другий компонент — похідне з суф. **-ов(>-ів)-к-а** від особового імені *Мар'ян(а)*.

Поміж новітніх ойконімів згадаємо *Ходачки* — с. Коростенського р-ну, утворене не раніше 1950-х рр. минулого століття, а введене до облікових даних Рішенням ЖОВК лише в 1960 р. Його назву формально можна пов'язувати з поширеним в Україні (у нашій картотеці нараховано 128 носіїв цього прізвища) антропонімом *Ходачок*. Утім, топонімний контекст підказує інше пояснення. Найімовірніше, ойконім доцільно вважати демінутивним утворенням від назви контактного с. *Ходаки* (відомого з 1552 р.), яке належить до давнього складу місцевого ойконімікону та становить множинну форму від антропоніма *Ходак*, пов'язаного з апелятивом *ходак* ‘ходок’ (~ дієслова *ходити* < **xoditi*). Антропонім *Ходак* та його виразні похідні — *Ходачок*, *Ходаківський* та *Ходаковський* (за власними записами) активно функціонують у сучасному антропоніміконі українців, які народилися на Житомирщині.

Одне із завдань «Історико-етимологічного словника ойконімів України» передбачало простеження ланцюгової динаміки назв. При цьому слід мати на увазі, що лакуни тут неминучі: вони передбачені

як для ранніх назв, так і для назв пізнього утворення. Пов'язано це з браком джерельної бази. Взагалі, закінчити укладання словника можна лише умовно, оскільки процес його поповнення безкінечний. Спробую обмежитися одним прикладом пізнього виникнення, оскільки втрати проміжних найменувань тут мінімальні або просто відсутні. Звичайно, таке положення правомірне за умови правильно визначеного первинного ойконіма. *Ясногірка* — с. Житомирського р-ну. Уперше воно фіксується під назвою *Каролина*, 1888 р. (Теодорович I, с. 80), яка залишається діючою до 1946 р. В її основі — жіноче особове ім'я *Кароліна* (без деривації). Протягом існування поселення під такою назвою спостерігаються лише незначні варіативні відхилення фіналі – *Каролины*, *Каролинка*, 1923 р. (Матеріали, с. 147).

Під час найбільшої кампанії з перейменувань населених пунктів 1946 р. ойконім, мотивований західноєвропейським ім'ям *Кароліна*, було перейменовано на *Дібровка*. Назва походить від географічного терміна *дібрóвка*, пор., наприклад, укр. діал. *дібрóвка* 'дубовий ліс' (Громко, с. 70). Проіснувала вона недовго, 1963 р. с. *Дібровка* Рішенням ЖОВК було перейменовано на *Ясногірка*. Назва постала у результаті лексикалізації словосполучення *Ясна Гірка*. Під такою назвою міг існувати контактний мікротопонім, проте не виключено, що найменування штучне. Такого висновку доходимо на підставі існування аналогічного ойконіма *Ясногірка* — с. Чуднівського р-ну, яке мало історичну назву *Цецилевка*, 1888 р. (Теодорович I, с. 149). Під словоформою *Цицелівка* ойконім проіснував до 1961 р. Найменування оформлене за аналогією до похідних на **-ев() -ів)-к(а)** від жіночого імені *Цецілія*. Пізній варіант *Цицелівка* (1946–1961 рр.) пов'язаний з розм. ім'ям *Цицеля* < *Цецілія* (Трійняк, с. 405). Ця фонетична форма уникла перейменування 1946 р., але в 1961 р. Рішенням ЖОВК поселення було перейменоване на *Ясногірка*. Благозвучний композит сподобався, його не оминули, а стали застосовувати щодо інших перейменувань. Так швидше за все постав ойконім у Чуднівському р-ні. Складається таке враження, що населені пункти отримували назви не за традиційними лінгвістичними законами, які

обов'язково враховували природний ресурс, історичні фактори, на-вколишній топонімний контекст, а заради приємного звучання, що, в свою чергу, призводило до штучних утворень. Їх підхоплювали, поширювали далі, що позбавляло ойконімікон регіону індивідуальності, природної особливості, реальної історії.

У прагненні швидких перейменувань нівелювалися традиційні для досліджуваної території лінгвістичні моделі. Для Житомирщини здавна була частотною композитна модель із другим складовим компонентом **-поль**, згодом **-пілья** — модель переоформлена за аналогією до збірних імен на **-ьї-**. У препозиції, як правило, фігурувало ім'я власника (власниці) поселення: *Антопіль*, *Ганнопіль*, *Іванопіль*, *Ігнатпіль*, *Янушпіль*, *Ясопіль* та ін., та чи та характеристика поля: *Вишпіль*, *Вільнопіль*, а згодом *Вільнопілья*, *Краснопіль*, *Новопіль*, *Олешипіль* тощо. Значну частину таких назв, які доносили інформацію про іменник власників, їх етнічне походження, про природні умови, місце розташування сіл, було перейменовано. Так, скажімо, сучасне *Ясна Поляна* — с. Житомирського р-ну історично мало назву *Вацлавпіль*, відоме під 1834 р. Під цим же роком у джерелі згадується ще одна його назва — *Рудня-Кабрівка* (СР, с. 81). Оскільки вона трапляється лише в одному джерелі, на жаль, досі не вдалося з'ясувати чи мав цей ойконім офіційний статус, чи це неофіційний варіант. Природно вважати історичною назвою *Вацлавпіль* / *Вацлавполь*, 1888 р. (Теодорович 1, с. 89) — композитне утворення, де перший компонент виник на базі особового імені *Вацлав*-, пор. пол., чес. ім'я *Vaclav*. Вважається, що цей складник пов'язаний з ім'ям *Вацлава* Ганського, якому тоді належало поселення [Герасимчук 2002, с. 116]. Другий компонент **-піль** вжитий у значенні 'поле'.

Варіант *Рудня-Кабрівка* — складений: перший компонент прозорий за походженням, походить від апелятива *рудня* 'місце добування залізної руди', 'рудник; металургійний завод' (ЕСУМ 5, с. 134), в основі другого — антропонім *Кабро*, пор. сучасне укр. прізвище *Кабро́* (Горпинич, с. 93).

Переименовання становить двокомпонентне утворення мотивоване прикметником *ясний* (-а) та географічним терміном *поляна*, пор. укр. діал. *поляна* ‘невелика рівнина серед лісу’ (Черепанова, с. 176). Така назва можлива за умови існування контактного мікротопоніма. Відсутність його нашо́вхує на штучний характер переименовання.

Інша справа, коли еволюція назви відбувається природним шляхом, частіше за все унаслідок занепаду одного зі складників ойконіма, що, як правило, зумовлено зникненням з певних причин найменованого об’єкта. Для досліджуваного регіону властива значна кількість складених назв з компонентом *Рудня*, який вказував на розвинений місцевий промисел — ‘розробку болотяних руд’, на ‘місця добування залізних руд’ та виникнення ‘залізоплавильних заводів’. Поміж таких численних утворень згадаємо ойконім *Кропивенка* — с. Хорошівського р-ну (нині Житомирський р-н), відомого з 1731 р. як *Rudnia Kropiwienska* (ТПП, с. 191), 1888 р. *Рудня-Кропивинка* (Тедорович 1, с. 83). Походження першого компонента очевидне, а другий — похідне з суфіксом **-ськ-** від місцевого ойконіма, пор. с. *Кропивня* (істор. *Кропивна*, відомого за джерелами ще з другої пол. XIV ст.) у цьому ж р-ні, або від іншого однойменного топоніма. У варіантах *Рудня-Кропивинка* / *Рудня Кропивенка* другий компонент — утворення з суфіксом **-к-** від контактного ойконіма *Кропивна* / *Кропивня* — м’який варіант на **-н’а** досить пізній, пов’язаний з *Кропивна*. Відапелятивний компонент *Рудня* в ряді таких назв виходить з ужитку з середини 20-х рр. Такий шлях пройшли ойконіми *Рудня-Крупчатка* > *Крупчатка*, *Рудня-Мощаниця* > *Мощаниця*, *Рудня-Папірня* > *Папірня*, *Рудня-Сичівська* > *Сичівка* та ін. Пов’язано це зовсім не з припиненням місцевого промислу, навіть не з переходом до розбудови стаціонарної переробки руди на заводах, а швидше за все із затуханням (втратою актуальності) рудного виробництва в конкретних населених пунктах. Принаймні, збереження складника *Рудня* в інших назвах: *Рудня-Вороб’ївська*, *Рудня-Замисловицька*,

Рудня-Кам'янка та ряду ін. аж ніяк не можуть бути свідченням відмови від нього. Більше того, в частині обласних ойконімів спостерігаємо зворотний процес: зникнення не першого складника *Рудня*, а навпаки, другого. Наприклад, засвідчене у фонетично спотвореному варіанті історичної форми колишнє с. *Рудня-Мечная*, 1888 р. (Теодорович 1, с. 317), (за власною картотекою) *rudnia Meszna*, XVI ст., нині фіксується як с. *Рудня* Овруцького р-ну. У назві збережено апелятив на позначення виробничого промислу житомирців, але, на жаль, перейменування призвело до втрати другого компонента *Мечная* із *Meszna*, а також його мотиватора — однойменного гідроніма-полонізма *Meszna* зі ст.-пол. прикметника *meszny* ‘те, що стосується моху, вкритий мохом, багатий на мох’, що сягає псл. **тъѣньъ* (*jb*) (ЭССЯ 21, с. 18). Втрата локального гідроніма болюча не лише для гідронімікону України, правильного пояснення ойконімного компонента *Мечна*, але й для подовження його існування, а, можливо, і започаткування в середовищі східних слов'ян. Такі онімні втрати, які відповідно призводили до втрат лексичних, далеко не поодинокі. Ще раз наголошуємо на необхідності дуже обережного ставлення до перейменувань онімів, без зайвого поспіху, з урахуванням історії кожної назви.

1. Герасимчук В.М. Яснополянська школа на Червоноармійщині: сторінки історії. *Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь»*. Т. 25. Ч. 1. Житомир: ПП Косенко М. Г., 2002. С. 116–118.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АКЖГУ — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підг. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко; відп. ред. В.В. Німчук. Житомир: [б. в.], 2002. 392 с.

Розділ 3. Дослідження структурних рівнів української мови в діяхронії

АТУЖ — Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795–2006 роки. Довідник. Офіційне видання / упоряд.: Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолюк, Б.Ш. Табачник. Житомир: ПП Видавництво «Волинь», 2007. 619 с.

Горпинич — Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (Словник). Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 269 с.

Грінченко — Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.

Громко — Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. 224 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Костриця — Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини: у 3 т. Житомир: М.Г. Косенко, 2002. Т. 1. 128 с.

Матеріали — Матеріали по адміністративно-територіальному делению Волынской губернии 1923 года / Волынская губернская административно-территориальная комиссия. Житомир, 1923. 190 с

Никончук — Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). Київ: Наукова думка, 1979. 313 с.

ПККУО — Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. III. Волынская Губерния (с приложением карты учебн. заведений М. Н. П. Волынской губ.) / сост. А.А. Луцкевич. Киев: Тип. М.В. Кульженко, 1889. 143 с.

Рішення ЖОВК № 960 — Рішення ЖОВК № 960 «Про уточнення обліку населених пунктів області» від 16 вересня 1960 р. — Ф. р-1150, оп. 4, спр. 930, арк. 304–306.

СГУ — Словник гідронімів України / ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1979. 780 с.

СНП БО — Список населених пунктів Бердичівської округи (Попередні дані Всесоюзного перепису населення 17-ХІІ 1926 р.). Бердичів: Бердичівське округове статистичне бюро, 1927. 224 с.

СР — Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: 36. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1986. 504 с.

СРНГ — Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург, 1965—. Вып. 1—.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Теодорович — Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев: тип. Почаево-Успен. лавры, 1888. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. 432 с.

ТПП — Тарифи подимного податку, сеймикові лауди і люстрації Київського воєводства першої половини XVIII століття. Біла церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 410 с.

Трійняк — Трійняк І.І. Словник українських імен / відп. ред. І.М. Железняк. Київ: Довіра, 2005. 508 с.

Тупиков — Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. *Записки Отделения русской и славянской археологии имп. Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, 1903. Т. 6. С. 86–914.

Черепанова — Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Методические рекомендации к изучению курсов «Русская диалектология», «Украинская диалектология»; Материалы для спецкурса «Микротопонимия родного края». Сумы, 1984. 274 с.

Шийка — Шийка С.В. Словник народних географічних термінів Ровенщини. Тернопіль: Астон, 2016. 116 с.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974—. Вып. 1—.

RGN – Russisches geographisches Namenbuch / begr. von M. Vasmer. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1962–1980. Bd I–X; 1988. Bd XI (Ergänzungen und Nachträge).

Rymut — Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999–2001. Т. I–II.

Olha Karpenko, Doctor of Philology, Leading Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

FRAGMENTS FROM THE OIKONYMY OF ZHYTOMYR REGION

The research traces the formation of certain oikonyms of the Zhytomyr region (*Cheremukha, Vyazovets, Hruzlyvets, Khodachky*, etc.) on the basis of historical sources and proves that each name is a separate linguistic history of the region. The researcher explains the etymologies of the primary forms, the motives of nomination and traces the dynamics of the homonyms. Particular attention is paid to the processes of renaming, in particular, to the positive and negative consequences of changing the names of settlements for linguistic processes, as well as to the causes of artificial onymes. It is shown that in the pursuit of rapid renaming, traditional linguistic models for the studied territory are levelled out.

Thus, it is necessary to be very careful when renaming onymes, without undue haste, taking into account the history of each name.

Keywords: oikonym, appellative, anthroponym, etymology, word-formation model.

ДЕРИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩЕВИХ НАЗВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Л.А. Москаленко

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

У статті простежено дериваційні особливості українських прізвищевих назв, засвідчених однією з найцінніших пам'яток української ділової мови козацької доби — «Актами Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.). У ній зафіксовано понад 2300 онімів з великою кількістю словотвірних варіантів та лексичних відповідників, багато з яких стали спадковими власними назвами осіб. Аналіз цих прізвищевих назв показав, що для їх творення використано лексико-семантичний, морфологічний (суфіксальний), морфолого-синтаксичний і лексико-синтаксичний способи словотворення. Частина прізвищевих назв утворена при взаємодії двох способів словотворення. Продуктивність використання способів словотворення суттєво різниться: лексико-семантичним способом утворено 64 % прізвищевих назв, морфологічним — 35 %, лексико-синтаксичним — лише 1 %. Окремі способи словотворення при творенні досліджуваних онімів взаємодіють: при взаємодії конверсії (морфолого-синтаксичного способу) з лексико-семантичним способом утворено близько 3 %, а при взаємодії морфологічного способу словотворення (основоскладання) з лексико-семантичним способом — близько 2 % прізвищевих назв.

Ключові слова: антропонім, прізвищева назва, деривація, словотвірна модель, мотивація.

Питання українського, зокрема й староукраїнського, антропонімікону мовознавці досліджують доволі активно: простежено особливості його формування, з'ясовано головні риси структурної та лексико-семантичної організації [Бучко 1986; Карпенко 1994; Керста 1984; Литвинчук 2005; Сухомлин 1975; Торчинський 2005; Ху-

даш 1977; Чучка 1983 та ін.]. Однак дериваційний аналіз наймолодшого класу антропонімів — українських прізвищевих назв, які тільки на межі XVIII–XIX ст. стали обов'язковими спадковими власними назвами осіб [Чучка 2000, с. 494], — залишається актуальним.

Особливу евристичну значущість при цьому має достовірний ономастичний матеріал, збережений різножанровими пам'ятками української писемності. У них, крім інших власних назв, засвідчено й прізвищеві назви, які перебували в процесі формування. Багатогранно відбиває процес становлення українського антопонімікону, безперечно, й онімний матеріал, який містить одна з найцінніших пам'яток української ділової мови козацької доби — «Акти Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) (далі — Акти) (Акти). У ній засвідчено понад 2300 онімів із великою кількістю словотвірних варіантів і лексичних відповідників, багато з яких стали або спадковими власними назвами осіб, що із 1683 по 1750 рік у тій чи іншій ролі брали участь у судових справах, або послужили для творення спадкових власних назв їхніх нащадків.

Аналіз цих прізвищевих назв показав, що для їх творення використано лексико-семантичний, морфологічний (суфіксальний), морфолого-синтаксичний і лексико-синтаксичний способи словотворення. Частина прізвищевих назв утворена при взаємодії двох способів словотворення.

Продуктивність використання способів словотворення суттєво різниться: лексико-семантичним способом утворено 64 % прізвищевих назв, морфологічним — 35 %, лексико-синтаксичним — лише 1 %. Окремі способи словотворення при творенні досліджуваних онімів взаємодіють: при взаємодії конверсії (морфолого-синтаксичного способу) з лексико-семантичним способом утворено близько 3 %, а при взаємодії морфологічного способу словотворення (основоскладання) з лексико-семантичним способом — близько 2 % прізвищевих назв.

Джерела творення досліджуваних онімів мають також різну продуктивність: 97 % прізвищевих назв, утворених лексико-семан-

тичним способом, постали через семантичне переосмислення особових і неособових апелятивів і лише 3 % — через переосмислення особових і неособових онімів.

Через переосмислення прізвищевими назвами стали:

1) особові апелятиви, що прямо називають осіб за:

а) родом діяльності, занять (докладніше про семантику й походження прізвищ див. [Москаленко 2009]), напр.: *Богомазь* (К), *Броварь* (Р), *Воскоб'їльник*¹ (П), *Вынникъ* (НС), *Вудховый* (Км), *Добышь* (П), *Догтяр* (П), *Жорновий* (П), *Козачок* (ВБ), *Колод'їй* (Пш), *Коломиєць* (І), *Крамарь* (П); *Кушинъръ* (Ів), *Лобурь* (Кв), *Мидникъ* (П), *Неводъничий* (Р), *Некрут* (Мч), *Панамарь* (НМ), *Решетникъ* (К), *Римар* (П), *Рѣзник* (К), *Салдатъ* (НМ), *Сердюкъ* (Р), *Стрѣдникъ* (Р), *Ткачъ* (Д, І), *Торяник* (П), *Чернець* (П), *Шапочникъ* (НС);

б) належністю до певного етносу, напр.: *Грек* (З), *Литвин* (НМ), *Мазур* (Сп), *Русинъ* (СС), *Угринъ* (ВБ);

в) належністю до певної організації, напр.: *Братчикъ* (Д);

г) зовнішніми чи внутрішніми ознаками, напр.: *Брехало* (І) ‘який часто бреше’, *Мазепа* (П) ‘неохайна, грубувата чи нерозумна людина’ (польське ‘плаксій, розтелепа; нечупара, замазура’) (ЕСУМ 3, с. 358), *Гладир* (І) ‘дуже гладкий’, *Мовчан* (Д) ‘мовчазний’, *Щербина* (П), *Щербань* (І) ‘щербатий, який має вищерблені чи надщерблені зуби’. Атрибутивні суфікси, що визначаються в таких антропонімах, приєднувалися до основ апелятивів різної семантики на перехідному етапі творення прізвищевих назв — етапі опредмечення наявних у людини ознак шляхом додавання іменникових суфіксів (-ан, -ин(а), -ан(ь), -єнь, -єп(а), -л(о), -ух, -ир) до прикметникових або дієслівних основ, наприклад: *гладкий* – *гладир*; *брехати* – *брехало*;

2) особові апелятиви, що метонімічно опосередковано передають ознаки осіб за:

¹ Підкресленням в ілюстративному матеріалі позначаємо виносні літери та літерні сполуки.

а) родинними зв'язками, напр.: *Безкоровайний* (Д) < *безкоровайний* 'позашлюбний, який народився без весільного коро́ва';

б) типом належності до певного релігійного напрямку, напр.: *Перехриста* (П) 'вихрест, перехрещений в іншу віру' (Тимченко П, с. 102);

3) неособові апелятиви, що метафорично опосередковано (через асоціативне порівняння з предметами неживої або живої природи) передають зовнішні чи внутрішні ознаки осіб похідними від назв:

а) рослин або їх частин, напр.: *Боровикъ* (Бл), *Дубъ* (П), *Кабакъ* (НМ) діал. 'гарбуз', *Очеретъ* (П), *Кущъ* (П);

б) продуктів харчування, напр.: *Баланда* (Бл), *Бубликъ* (НМ), *Галушка* (І), *Ковбаса* (К), *Кулѣшъ* (Р), *Опара* (Р), *Сметана* (СС);

в) тварин, напр.: *Бикъ* (К), *Буйво́лъ* (СС), *Жукъ* (І, П), *Гурѣд* (П), *Гуробе́ц* / *Воробе́ц* (ВБ), *Попелу́х* (НМ), *Пугачъ* (ВБ);

г) предметів побуту, знарядь праці, напр.: *Вѣде́рко* (Р), *Гужва* (К), *Кочерга* (П), *Макогунъ* (Мн), *Радни́нька* (П);

г) одягу, взуття чи їх частин, напр.: *Портя́нка* (П), *Холя́вка* (Кр);

д) частин тіла, напр.: *Носъ* (Кр), *Шийка* (П);

е) предметів або явищ природи, напр.: *Іскра* (П), *Суховѣ́й* (П);

є) чисел, наприклад: *Нулик* (П);

4) особові оніми (теоніми, імена особові), напр.: *Бог* (НС), *Се́веринъ* (К) 'Северин, чоловіче ім'я' (ЕСУМ 5, с. 201), *Се́менъ-ко* (Р) 'Семенко, зменш. від Семен', *Собѣ́ко* (Сп) 'Собко, зменш. від Севастян' (ЕСУМ 5, с. 201);

5) неособові оніми, напр.: *Гѣтченашѣ́* (Р) 'прізвищева назва вихреста, перехрещений в православну віру' < отченаш (через зрощення) < «Отче наш» 'назва православної молитви'.

Морфологічний спосіб словотворення представлений у прізвищевих назвах афіксальним (суфіксальним) способом (82 %), конверсією (16 %) й основоскладанням (2 %).

Абсолютна більшість вторинних чоловічих прізвищевих назв, які утворені морфологічним (суфіксальним) способом, мають патронімічне походження (99 %) і тільки 1 % — матронімічне.

Для творення суфіксальних прізвищевих назв найпродуктивніше використано первісно демінутивний суфікс **-єнк(о)** (76 % від загальної кількості суфіксальних дериватів) та первісно патронімічні суфікси **-ич**, **-ович**, **-євич** (16 %). Значно меншу продуктивність мали атрибутивні й демінутивні суфікси **-к(о)**, **-ак**, **-ик**, **-ник**, **-ук**, **-ур**, **-аш** (разом 4 %) та суфікси індивідуальної чи колективної належності **-ов**, **-ин**, **-ут(а)**, **-ськ**, **-цьк** (разом 4 %).

Суфікс **-єнк(о)**, майже повністю втративши демінутивність і передаючи фактично лише патронімічні відношення, приєднувався до основи:

1) апелятивної або прізвищевої назви батька, що мотивована агентивною чи атрибутивною ознакою, яку передано прямо (36 %), напр.: *Боньдарєнко* (НМ) < *Боньдар* / *бондар*, *Бражничєнко* (П) < *Бражник* / *бражник*, *Бурмистренко* (Кб) < *Бурмистр* / *бурмистр*, *Кгоцшарєнко* 'Гончаренко' (НМ) < *Кгоцшар* / *кгоцшар*, *Жорновєнко* (П) < *Жорновий* / *жорновий*, *Литвинєнко* (Км, НМ) < *Литвин* / *литвин*, *Мазурєнко* (Ів) < *Мазур* / *мазур*, *Угринєнко* (Вб) < *Угрин* / *угрин*, *Цьлюричєнко* (Мч) < *Цьлюрик* / *цьлюрик*, *Льснячєнко* (Р) < *Льсняк* / *льсняк*, *Бєзьрусчєнко* (НМ) < *Бєзьрук* / *бєзьрук*, *Гнилозубєнко* (П) < *Гнилозуб* чи *Гнилозубий* / *гнилозубий*, *Рудєнко* (І, НС) < *Рудий* / *рудий*, *Чернєнко* (Р) < *Чорний* / *чорний*, *Слицчєнко* (Ів) < *Слинко* / *слинко* 'слинько';

2) прізвищевої назви (прізвиська) батька, мотивованої атрибутивною ознакою, яку передано метафорично опосередковано (18 %), напр.: *Дубєнко* (П) < *Дуб*, *Бугаєнко* (Д) < *Бугай*, *Жучєнко* (П) < *Жук*, *Маслачєнко* (Пш) < *Маслак*, *Мякохлѣбєнко* (П) < *Мякохлѣб*. Прізвищеві назви цих двох груп становлять 54 % від загальної кількості утворених за допомогою суфікса **-єнк(о)**;

3) офіційного (повного) імені батька (24 %), напр.: *Александрєнко* (П) < *Александр*, *Андрѣєнко* (П) < *Андрѣй*, *Василєн-*

ко (Р) < *Василь/Василь, Захарченко* (ВБ) < *Захар, Логвиненко* (Мч) < *Логвин, Марченко* (П) < *Марко, Назаренко* (П) < *Назар, Сидоренко* (П) < *Сидор, Степаненко* (Бл) < *Степан, Тарасенко* (Д) < *Тарас, Яковенко* (Р) < *Яков*;

4) неофіційного (скороченого) імені батька (22 %), напр.: *Артюшенко* (НМ) < *Артюх* ‘зменш. від Артем’, *Даценко* (І) < *Дацко* ‘зменш. від Данило’, *Демченко* (І) < *Демко* ‘зменш. від Дем’ян’, *Матяшенко* (П) < *Матяш* ‘зменш. від Матвій’, *Мисченко* (ВБ) < *Миско* ‘зменш. від Михайло’, *Олежнюком* (С) < *Олежа* ‘зменш. від Олексій’, *Проценко* (Кш) < *Процик* ‘зменш. від Прокіп’, *Хведченко* (Мч, П) < *Хведко* ‘зменш. від Федір’, *Яреценко* (П) < *Яреско* ‘зменш. від Ярош’, *Юсченко* (Сп) < *Юско* ‘зменш. від Йосип’.

За допомогою суфікса **-енк(о)** творилися українські прізвищеві назви представників різних соціально-майнових верств населення, напр.: *Павло Олежнюко, сотник* (С), *Василь Микитенко, войть* (ВБ), *Хвеско Дубыненко, прибышь* (П), *Івань Юрченко, овчар* (П).

Одвічно патронімічні суфікси **-ич, -ович, -євич**, майже повністю втративши демінутивність, приєднувалися до основи:

1) офіційного (повного) імені батька (95 %), напр.: *Василиевич* (П) < *Василий, Дмитрович* (П) < *Дмитро, Дорошевич* (К) < *Дорош, Івановичь* (К, Кш, НС, П) < *Іван, Карпович* (П) < *Карпо* чи *Карпъ, Маркович* (Р) < *Марко, Павловичь* (З) < *Павель* чи *Павло, Семенович* (НС, П) < *Семень*;

2) неофіційного (скороченого) імені батька (1 %), напр.: *Сидкевич* (Р) < *Силка* ‘зменш. від Сила’;

3) апелятивної чи прізвищевої назви (прізвиська) батька, мотивованої агентивною ознакою, яку передано прямо (1 %), напр.: *Поповичь* (Р) < *Попъ/попъ*;

4) прізвищевої назви (прізвиська) батька, мотивованої атрибутивною ознакою (фізичною чи психічною особливістю), яку передано метафорично опосередковано (3 %), напр.: *Выдричь* (П) <

Видра. Переважно такі прізвищеві назви, входячи до складу дво-членних антропоформул (ім'я + прізвищева назва), належали особам вищого й середнього соціального стану, головним чином державним і військовим службовцям, наприклад: *Гаврило Прокопович*, *бурмистр* (П), *Гаврило Яковлевич*, *купец наш* *подтавський* (П), *Григор Іванович*, *сотник* *наказний* *новосанджаровський* (НС), *Григорій Маркович*, *писарь наш* *городовий* (Р), *Мина Павлович*, *войт* (П), *Дорош Дмитрович*, *асаул подковий* (П).

На думку П.П. Чучки, антропоніми на **-ич**, **-ович**, **-євич** — це давні імена по батькові, які перейшли до розряду прізвищ лексико-семантичним способом [Чучка 2000, с. 495]. Однак матеріали Актів переконливо свідчать про те, що словотворчі форманти **-ич**, **-ович**, **-євич** здавна мали аналогічний до форманта **-єнк(о)** словотвірно-семантичний діапазон. Ці форманти, як і формант **-єнк(о)**, приєднувалися не тільки до основ власних імен батьків, а й до основ їхніх прізвищевих назв, напр.: *Горєвич* (П) ‘син Ігоря’; *Григорієвич* (Кр) ‘син Григорія’, *Прокопович* (П) ‘син Прокопа’ і *Красноперич* (П) ‘син Краснопера’, *Шийкевич* (Ст) ‘син Шийки’. Отже, антропоніми, утворені формантами **-ич**, **-ович**, **-євич**, могли виконувати роль прізвищевих назв, які пізніше стали прізвищами. Вони, як і прізвищеві назви на **-єнк(о)**, входили до складу двочленних антропонімів, поєднуючись із іменами особовими. Ці антропоніми (або, щонайменше, значна їх частина) в Актах утворені морфологічним, а не лексико-семантичним способом і належать до прізвищевих назв. Про це свідчить паралельне використання для ідентифікації тієї самої особи двох прізвищевих назв, які утворені від однієї твірної основи (офіційного (повного) чоловічого імені) різними суфіксами (**-єнк(о)** і **-ович**), напр.: *Пилип Єстапович* = *Пилип Єстапєнко* (Р). За аналогією, можна було б твердити, що окремі антропоніми, утворені додаванням суфікса **-єнк(о)** до офіційного чоловічого імені (імені батька чи давнішого предка по батьківській лінії), були давніми іменами по батькові, які — на етапі творення тричленних особових антропонімів — перейшли до розряду прізвищ внаслідок

лексико-семантичного переосмислення, напр.: *Іван Мартиненко Бражниченко* (П) ‘Іван, син *Мартина Бражника*’ = ‘Іван Мартинович Бражниченко’. Отже, питання про належність прізвищевих назв із формантами **-ич**, **-ович**, **-євич** до колишніх імен по батькові чи прізвищевих назв не вважаємо остаточно розв’язаним.

Суфікси **-к(о)**, **-ак**, **-ик**, **-ник**, **-ук**, **-аш** приєднувалися до основ:

1) апелятивних чи прізвищевих назв батьків чи осіб, яким давали прізвищеву назву, мотивовану атрибутивними ознаками, які передано прямо чи метафорично (метонімічно) опосередковано (99 %), напр.: *Борзяк* (Б) < *Борзий/борзий*, *Бородаш* (НС) < *Борода/борода* ‘чоловік, який має бороду’ чи *Бородатий / бородатий*, *Красняк* (П) < *Красний/красний*, *Сивак* (І) < *Сивий / сивий*, *Черняк* (П) < *Чорний/чорний*, *Шолудко* (П) < *Шолудивий / шолудивий*, *Шрамко* (Мч) < *Шрам / шрам*;

2) апелятивних або прізвищевих назв (прізвиस्क) батьків, мотивованих агентивними ознаками (1 %), напр.: *Ковальчик*, *Ковальчук* (П) < *Коваль/коваль*. Якщо такі суфікси додавалися до апелятивної чи прізвищевої назви (прізвиська) іншої особи чоловічої статі (не батька), з якою особа, що іменується, пов’язана іншим типом стосунків (не родинними), то формування прізвищевої назви відбувалося через проміжний етап творення загальної назви (наприклад, назви учня за професією майстра) — морфологічний (суфіксальний) спосіб словотворення, а потім — уже лексико-семантичним способом — ця апелятивна назва переходила до розряду антропонімів — ставала прізвищевою назвою, а згодом — прізвищем.

Суфікси індивідуальної чи колективної належності **-ов**, **-ин**, **-ут(а)**, **-ськ**, **-цьк** додавалися до основ:

1) прізвищевих назв (прізвиस्क) батьків, напр.: *Козинський* < *Козинь* (І), *Перехристовъ* (П) < *Перехриста*;

2) офіційного (повного) імені матері, напр.: *Палагута* (П) < *Палагна* ‘Пелагія’ (ЕСУМ 4, с. 258, 330).

Більшість суфіксів, задіяних при морфологічному творенні прізвищевих назв, із часом спеціалізувалися на вираженні патронімічності [Чучка 2000].

Лексико-синтаксичним способом утворено прізвищеві назви, що передають атрибутивні ознаки іменованих осіб (переважно експресивно забарвлені), напр.: *Паливода* (П) ‘буян, розбишака’ (Тимченко П, с. 81), *Убыйсобака* (Р) ‘надзвичайно жорстокий’, *Липодуша* (НМ) < Липова Душа ‘такий, що має добру, м’яку вдачу; чуйний, м’якосердий’, *Майборода* (П) ‘бородатий’.

Окремі прізвищеві назви утворено, очевидно, при взаємодії двох способів словотворення:

1) морфологічного способу словотворення (конверсії, а саме — субстантивації), що полягає в переході прикметника, який називає певну фізичну чи психічну рису людини або характеризує її за локативною ознакою (місцем проживання, походження тощо), до розряду іменників, і лексико-семантичного способу словотворення, що полягає в переході апелятива до розряду власних назв, напр.: *Бѣлий* (Д) < *бѣлий*, *Рудий* (Д) < *рудий*, *Червоний* (М) < *червоний*, *Косый* (К) < *косый*, *Лисий* (І) < *лисий*, *Старий* (Р) < *старий*, *Злий* (Р) < *злий*. Можливо, субстантивації прикметників, які передавали локативну ознаку іменованої особи, передувала компресія звичних при ідентифікації осіб в Актах словосполучень локативної семантики зі стрижневим компонентом *житель*, напр.: *Опошлянскый* (Зч) < *опошлянскый* < *опошлянскый житель* (с. Опішня, Зінківський р-н, Полтавська обл.). Такі прізвищеві назви належали особам середнього соціального й майнового стану, зокрема купцям, міщанам тощо, наприклад: *Ярема Краснокутский*, *купец подтавский* (П), *Іван Суботовский*, *с пнов мещанов* (П);

2) морфологічного способу словотворення (основоскладання) і лексико-семантичного способу словотворення, напр.: *Довгополий* (І) < *довгополий* ‘людина, що носить одяг з довгими полами’ < ‘одяг із довгими полами’.

Прізвищеві назви, які функціонують в Актах як антропонімні ідентифікатори особи, свідчать про незавершеність процесу їх формування. Це виявляється в:

1) морфологічному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Жорновий* = *Жорновенько* (П); *Воскобуйник* = *Воскобойниченко* (П); *Гаврило Сало* = *Гаврило Саленко* (перші прізвищеві назви в цих парах паралельних назв перейняті синами від батьків без змін, другі — похідні від прізвищевих назв (прізвиськ) батьків, утворені додаванням суфікса **-єнк(о)** (морфологічний (суфіксальний) спосіб) словотворення; *Козинь* = *Козицький* (І) (перша прізвищева назва утворена від основи прізвищевої назви (прізвиська) батька (*Коза*)) додаванням суфікса **-ин**, друга — утворена додаванням суфікса **-ськ-** до першої прізвищевої назви тієї самої особи (*Козинь*);

2) лексичному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Яков Отченаш* = *Яков Перехриста* (Сп) ‘прізвищева назва вихрещеного єврея’ (різна лексична реалізація ознаки); *Хведорь Савченько* = *Хведорь Дугтяренько* (П) ‘син *Савки Дугтяра* / *дугтяра*’ (дві прізвищеві назви утворені одночасно додаванням того самого словотворчого форманта (суфікса **-єнк(о)**) до різних твірних основ: апелятивної чи прізвищевої назви (*Дугтяр* / *дугтяр*) і неофіційного (скороченого) імені (*Савка* < *Савелій*) батька;

3) варіюванні словотворчих формантів паралельних прізвищевих назв тієї самої особи, напр.: *Михайло Ковальчик* = *Михайло Ковальчук* (П);

4) фонетичному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Єробоєц* = *Воробоєц* (ВБ);

5) морфологічних відмінностях прізвищевих назв осіб, що належать до однієї родини, напр.: *Тимко Палагута* – батько *Васидя Палагутенка*, *Іван Дуб* – батько *Мартина Дубенка* (П); *Клим Травень* – батько *Галактина Травненка*.

Розглянуті прізвищеві назви функціонують в Актах як одночленні антропоніми, поєднуються з іменами у складі двочленних антропонімів, іменами й іменами по батькові — у складі тричленних.

Одночленні та двочленні антропоніми (ім'я + прізвищева назва / прізвисько) ідентифікували переважно селян, міщан, ремісників і дрібних службовців. Тричленні антропоніми, що склалися з імені, імені по батькові та прізвищевої назви, яку вже, очевидно, можна кваліфікувати як прізвище, іменували людей вищого соціального стану, що підтверджують ідентифікатори, які дають особі агентивну характеристику, напр.: *Феодор Іванович Жученко, подковник войска их црського прсвтого влчства* (П).

Сподіваємося, що визначення дериваційних особливостей за-свідчених в Актах прізвищевих назв допоможе з'ясувати шляхи й способи постання сучасних українських прізвищ.

Список скорочень назв населених пунктів

Б	<i>Брусѣя</i>	с. Михайлівка, Диканський р-н, Полтавська обл.
Бл	<i>Бѣлики</i>	смт. Білики, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
ВБ	<i>Великі Будища</i> (<i>Бѣдища Великиє</i>)	с. Великі Будища, Гадяцький р-н, Полтавська обл.
Д	<i>Диканѣка</i>	смт. Диканька, Диканський р-н, Полтавська обл.
Зч	<i>Заїчинци</i>	с. Заїчинці, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
З	<i>Зѣнков (Зѣнув)</i>	м. Зіньків, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
І	<i>Івончинцѣ</i>	с. Івончинці, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Ів	<i>Івашківка</i>	с. Івашківка, Диканський р-н, Полтавська обл.
Км	<i>Камянка</i>	с. Кам'янка, Диканський р-н, Полтавська обл.

Розділ 3. Дослідження структурних рівнів української мови в діяхронії

К	<i>Келеберда</i>	с. Келеберда, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
Кш	<i>Киш ьнка</i>	с. Кишеньки, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Кб	<i>Кобеляки</i>	м. Кобеляки, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Кв	<i>Комарувка</i>	с. Комарівка, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Кр	<i>Креме^нчук</i>	м. Кременчук, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
Мн	<i>Маньковка</i>	с. Маньківка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
Мч	<i>Мачохи</i>	с. Мачухи, Полтавський р-н, Полтавська обл.
М	<i>Маячка</i>	с. Маячка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
НМ	<i>Нижні Млины</i>	с. Нижні Млини, Полтавський р-н, Полтавська обл.
НС	<i>Новый Санджаров</i>	смт. Нові Санжари, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
П	<i>Полтава</i>	м. Полтава
Пш	<i>Пушкарувка</i>	с. Пушкарівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Р	<i>Решетил^овка</i>	с. Решетилівка, Решетилівський р-н, Полтавська обл.
С	<i>Сокодня</i>	с. Соколівщина, Диканський р-н, Полтавська обл.
СС	<i>Старий Санджаров</i>	с. Старі Санжари, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
Сп	<i>Супруно^вка</i>	с. Супрунівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Т	<i>Тахтауловка</i>	с. Тахтаулове, Полтавський р-н, Полтавська обл.

1. Бучко А.Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1986. 20 с.
2. Карпенко Ю.О. Реєстр Війська Запорізького і проблема постановня українських прізвищ. *Питання історичної ономастики України*. Київ, 1994. С. 182–201.
3. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. Київ: Наукова думка, 1984. 152 с.
4. Литвинчук Л.В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.»). *Актуальні питання антропоніміки: зб. матеріалів наук. читань пам'яті Юліана Костянтиновича Редька* / відп. ред. І.В. Єфименко. Київ: НАНУ, 2005. С. 138–146.
5. Москаленко Л.А. Прізвищеві назви в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. Вип. 18. Київ, 2009. С. 325–330.
6. Сухомлин І.Д. Питання антропоніміки в українській мові. Дніпропетровськ, 1975. 110 с.
7. Торчинський М. Структурні та семантичні особливості прізвищевих назв козаків уманського полку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. Вип. 14. Київ, 2005. С. 316–320.
8. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.
9. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. С. 592–620.
10. Чучка П.П. Прізвище. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 494–495.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Акти — Акти (протоколи) Полтавського полкового суду. Т. 39.2. — Актові книги Полтавського полкового суду (2 частина) з архіву Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ (І 55257. Акти (протоколи) Полтавського полкового суду. Т. 39.2. 3-29049 – Ш). С. 19–275

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Тимченко — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003. Кн. 1–2.

Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / перев. с нем. и дополн. О.Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964–1973. Т. I–IV.

Liliia Moskalenko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

DERIVATION OF UKRAINIAN SURNAME NAMES OF THE COSSACK ERA

The article traces the derivational features of Ukrainian surname names attested by one of the most valuable monuments of the Ukrainian business language of the Cossack era — “Acts of the Poltava Regimental Court” (1683–1750). It contains more than 2300 onyms with a large number of word-formation variants and lexical equivalents, many of which have become hereditary proper names of persons. The analysis of these surname names has shown that lexical-semantic, morphological (suffix), morphological-syntactic and lexical-syntactic methods of word formation were used for their creation. Some surname names are formed by the interaction of two ways of word formation.

The productivity of the use of word formation methods varies significantly: 64 % of surname names are formed by the lexical-semantic method, 35 % by the morphological method, and only 1 % by the lexical-syntactic method. The individual ways of word formation interact in the creation of the studied onymes: about 3 % of the surname names are formed in the interaction of conversion (morphological-syntactic way) with the lexical-semantic way, and about 2 % of the surname names are

formed in the interaction of the morphological way of word formation (stem formation) with the lexical-semantic way.

Keywords: anthroponym, surname, derivation, word-formation model, motivation.

**ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНА МІКРОСИСТЕМА З КОРЕНЕМ
*ŽED- (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ)**

В.П. Шульгач

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України*

Статтю присвячено реконструкції лексико-словотвірної мікросистеми з коренем *Žed- (на матеріалі антропонімії). Автор відновлює 26 потенційних праслов'янських архетипів (*Žeda, *Žedъ, *Žedь, *Žedoba, *Žedajь, *Žedьko, *Žedakъ, *Žedunъ, *Žedьnъ(ь) та ін.), з-поміж яких 4 рідкісних праантропоніми типу composita (*L'ubožeda, *Žedimirъ, *Žedomirъ, *Žedislavъ).

Ключові слова: антропонім, антропонімія, етимологія, праслов'янський архетип.

Первісні, афіксально не ускладнені, псл. *Žeda, *Žedъ, *Žedь можна відновити на основі: ст.-укр. *Жад[ъ]* — антропонім, закарбований на прясельці, датованому XI ст. [Гиппиус 2020, с. 11], а також укр. *Жадове Перше, Жадове Друге* — відантропонімі назви поселень (1946 р.) на Чернігівщині, ст.-рос. (похідне) *Жадина Лука*, XVI ст. — ойконім в історичній Новгородщині (НПК IV, с. 347), рос. *Жадов* (ЖПТ), (похідні) *Жадина, Жадов, Жадово, Жадовка* (5 фіксацій) — ойконіми в різних регіонах (RGN III, с. 258), блр. (похідні) *Жады* — ойконім на Вітебщині (Рап. Віц., с. 138), *Жадов Колодезь* — у колишній Мінській губ. (RGN III, с. 258), хорв. *Žeda* (Leksik, с. 758), пол. *Zenda, Zięda, Zięnda, Żqd, Żqda, Żedź, Żęda, Żenda* (SN X, с. 481, 507, 573, 576, 583, 587). Пор. ще мікротопонім *Жадовъ Верхъ*, згаданий в (ДМА I, с. 401) ~ рос. діал. *жад, жада* 'скупий' (СРНГ 9, с. 57), болг. діал. *жад, жьд, жьбда* 'спрага' (БЕР I, с. 522) та ін.

**Nežedь*: рос. *Нежадово* — відантропонімічний ойконім у Плюсському р-ні Псковської обл.

Суфіксальні деривати:

***Žedoba**: ст.-рос. *Жадоба*, XVI ст. (Чечулин, с. 81), Останя *Жадобин*, Томило *Жядобин*, 1614 р. (ПСЭИ I, с. 249), (похідне) *Жадобино*, XVI ст. — ойконім в історичній Новгородщині (НПК VI, с. 515), рос. *Жадобин* (ЖПТ), (похідні) *Жадобино* — ойконіми в колишніх Петербурзькій і Псковській губ. (RGN III, с. 258) ~ укр. *жадо́ба* ‘спрага’, ‘бажання’, ‘жадібність’ (Грінченко I, с. 471), рос. діал. *жадо́ба* ‘жадібна, скупа людина’, ‘зажерливий, ненаситний’ (СРНГ 9, с. 58), блр. діал. *жадо́ба* ‘скупа людина’ (МАСМ 1, с. 31) та ін.

***Žedajъ**: рос. *Жадаев* (ЖПТ).

***Žedějъ**: слов’ян. *Жадѣй* Поториичъ, 1506 р. (Тупиков, с. 144), рос. *Жадеев* (ЖПТ), блр. (похідні) *Жадзейкі* (3) — ойконіми в Гродненській обл. (Рап. Гр., с. 91–92).

***Žedakъ**: хорв. *Žedak* (Leksik, с. 758), пол. *Zendak* (SN X, с. 481), н.-луж. *Žadak* (Wenzel, с. 441) ~ укр. діал. *жада́к* ‘жадібний’ (ЕСУМ 2, с. 184).

***Žedikъ**: укр. *Жадик* (Глуховцева 1, с. 259), рос. *Жадик*, *Жадиков* (м. Москва), пол. *Żedzik* (SN X, с. 576).

***Žedъka**, ***Žedъko**, ***Žedъkъ**: ст.-укр. *Жадко* Пожого, 1552 р. (Тупиков, с. 144), *Zadko*, XVI ст. (Жерела III, с. 61), укр. *Жадко*, 1776 р. (ПЛ, с. 137), (похідні) *Жадковъ мостъ*, 1765 р. — назва урочища в колишній Полтавській губ., на р. Ворскла (МІР, с. 86), *Жадки* — ойконім (1946 р.) на Житомирщині, ст.-рос. *Жадок*, XII ст., зафіксоване в новгородській берестяній грамоті № 239 (Подольская, с. 215), *Жадка* Новиковъ, 1605 р. (Тупиков, с. 144), (похідне) *Жадково*, XVI ст. — ойконім в історичній Новгородщині (НПК III, с. 355), рос. *Жадко*, *Жадков* (Московськ. обл.), *Жадкин* (м. Москва), пол. *Ządek*, *Ządka*, *Zendek*, *Zędek*, *Żądka*, *Żendek*, *Żondek* (SN X, с. 452, 481, 486, 573, 583, 595).

***Žedilo**: ст.-рос. (похідне) *Жадилова*, XV–XVI ст. — ойконім у Білозер’ї [Копанев 1951, с. 216], воно ж *Жадилово*, XVI ст. (НПК VI, с. 848), рос. *Жадилов* (м. Москва), болг. *Жедилово* — відантропонімний ойконім у Кюстенділско (БЕР 1, с. 522).

Є підстави для реконструкції дієприкметників пасивного стану, мотивованих дієсловами **žadti*, **žaděti*. Пор., наприклад, ст.-слов'ян. *жадѣти*, д.-руськ. *жадѣти* 'бажати, прагнути' (СДРЯ ІІІ, с. 327, 328), ст.-укр. *жадати*, *жедати*, *жодати* 'жадати, бажати', 'прагнути' (СУМ XVI–XVII 9, с. 113), укр. діал. *жадіти* 'прагнути' (Онишкевич 1, с. 248), рос. діал. *жадѣть* 'жадібно, нетерпеливо бажати, хотіти; очікувати' (СРНГ 9, с. 58) та ін.

**Žeđimъ*, **Žeđomъ*: укр. (похідне) *Жа́димля* — назва урочища на Ровенщині (Анк.), історично *Жа́домль*, 1855 р., рос. (похідне) *Жа́демль*, 1382 р. — топонім у Рязанській землі (ДДГ, с. 29), болг. *Же́дом* (Заимов, с. 104) ~ блр. діал. *жадомы* 'бажаний' (НЛГ, с. 50).

Іносуфіксальні деривати:

**Žeđanъ(jъ)*: ст.-укр. *Sadan*, 1420 р., *Zadan*, 1428 р. (Чучка 2005, с. 223), *Жаданъ*, 1565 р. (Тупиков, с. 144), *Жадан* Трохим Дубоносич, 1654 р. (РПП, с. 60), укр. *Жаданъ*, 1718 р. (ДП І, с. 76), *Жадан* — сучасне прізвище (Новикова, с. 294), (похідні) *Жадани* (3), *Жаданівка* (2) — ойконіми в різних регіонах, *Жаданова Балка*, *Жаданова Слобода* — назви поселень у колишніх Полтавській і Чернігівській губ. (RGN ІІІ, с. 257), рос. *Жадан*, *Жаданов* (Московськ. обл.), ст.-пол. *Żeđan*, XIII ст. (Taszycki, с. 135) ~ ст.-укр. *жаданъ*, *жаданий* 'бажаний' (Тимченко 1, с. 246), укр. *жада́ний* 'бажаний' (Грінченко 1, с. 470), словц. *žiadaný* 'очікуваний' (Kálal, с. 898) та ін.

**Žeđinъ*: рос. (вторинне) *Жа́динец* (ЖПТ), (похідні) *Жадиново*, *Жадины* — відантропонімі ойконіми в колишній Новгородській губ. (RGN ІІІ, с. 258).

**Žeđenъ*, **Žeďenъ*: д.-руськ. *Жадѣнь*, 1125 р. — писар Мстиславового Євангелія (Тупиков, с. 144), ст.-укр. *Saden*, 1220 р. (Чучка 2011, с. 181), *Жаденъ* Милуковъ, 1608 р. (Тупиков, с. 144), укр. *Жаден* (СП, с. 140), ст.-рос. *Жадѣнь*, зафіксоване в берестяній грамоті № 36 із Старої Русси (НГБ, с. 152), *Жаден* Григорьев, 1545 р. (Веселовский, с. 110), Микита *Жаденовъ*, 1658 р. (Тупиков, с. 545), (похідне) *Жаденово*, 1551–54 рр. — ойконім у колишньому Тверсь-

кому пов. (ПМТ, с. 204), рос. *Жаденов* (ЖПТ), *Жаденово* — відантропонімний ойконім у колишній Ярославській губ. (RGN III, с. 257), ст.-блр. *Жадень* Олишковичь, 1541 р. (Усціновіч, с. 24), блр. (похідні) *Жадзены* — ойконім на Берестейщині (Рап. Бр., с. 51), *Жаденово* — у колишній Могильовській губ. (RGN III, с. 257) ~ ст.-слов'ян. *жадѣнь* ‘бажаний’ (ССл., с. 222), *жадєнь* ‘спраглий, жадібний’ (СУМ XVI–XVII 9, с. 114), блр. діал. *жадзѣн*, *жа́дзін* ‘охочий до чого-н., потребує чого-н.’ (СБГ 2, с. 133), *жадзэны* ‘довгоочікуваний’ (ТС 2, с. 56) та ін.

**Žeđenь*, **Žeďнь*: рос. *Жаденев* (ЖПТ), *Жаденево*, *Жаднева* — відантропонімні ойконіми в колишній Ярославській губ. (RGN III, с. 257, 258), блр. (похідне) *Жаднева* — назва поселення в колишній Могильовській губ. (RGN III, с. 258) ~ рос. діал. *жа́день*, -дня ‘скупий, ненажерливий’ (СРНГ 9, с. 57).

**Žeďнь(жъ)*: укр. (похідне) *Жадень* — ойконім на Ровенщині, який ідентифікують з літописним *Жадень*: ко граду *Жадну*, 1240 р. (ЕСЛГНПР, с. 59), ст.-рос. *Жадной*, 1573 р. [Кучкин 1969, с. 310], *Жадный* Ермолаев, 1605 р. (Веселовский, с. 110), (похідне) *Жадново*, XVI ст. — назва пустища в історичній Новгородщині (НПК VI, с. 475), рос. *Жадный* (Московськ. обл.), ст.-чеськ. *Žadný*, 1641 р. (Moldanová, с. 225), чеськ. *Žadný* (ЧП) ~ д.-руськ. *жадьный* ‘хто відчуває спрагу’ (СДРЯ III, с. 328), ст.-укр. *жадный* ‘хто чогось прагне, бажає’ (Тимченко I, с. 246), укр. діал. *жа́дний* ‘скупий, ненаситний’ (СБук.Г, с. 108), *жадні́й* ‘жадібний’, ‘жадний’, ‘голодний’ (Онишкевич 1, с. 248), *жа́дний* ‘жадібний; зажерливий; заздрісний’, *жадні́й* ‘спраглий’ (Сабадош, с. 83), *же́дний* ‘жадний; ненаситний’ (Гавука, с. 114), *жі́дний* ‘який дуже багато чогось прагне; охочий до чогось’ (Негрич, с. 70), рос. діал. *жа́дний* ‘люб’язний, милий’ (СРНГ 9, с. 58), ст.-блр. *жадный* ‘хто відчуває спрагу; хто прагне, бажає чого-н.’ (ГСБМ 9, с. 247) та ін.

**Žeďunь*: рос. *Жадунов* (м. Москва), блр. (похідні) *Жадунь* (2) — ойконіми на Гродненщині (Рап. Гр., с. 92).

Праантропоніми-композиції:

***Žedimīrь**, ***Žedomīrь**: рос. *Жадомиров* (Воронезьк. обл.), (похідне) *Жадимирово* — назва поселення в колишній Ярославській губ. (RGN III, с. 258), болг. *Жедимир*, *Жедомир* (Заимов, с. 104).

***Žedislavь**: ст.-рос. *Жадиславъ*, 1333–1342 pp. [Корецький 1969, с. 285].

***L'ubožeda**: укр. (похідне) *Либожада* — гідронім у бас. Уборті п. Прип'яті п. Дніпра (СГУ, с. 313) — форма з делабіалізацією **Лю-* > **Ли-* (*Ли-*).

1. Гиппиус А. «Чепура пыта, Пыпна рекла»: надпись XI в. на пряслице из Вышгорода. *Ruthenica*. 2020. Т. XVI. С. 7–15.

2. Копанев А.И. История землевладения Белозерского края. XV–XVI вв. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1951. 254 с.

3. Корецький В.И. Вновь открытые новгородские и псковские грамоты XIV–XV вв. *Археографический ежегодник за 1967 год*. Москва, 1969. С. 275–290.

4. Кучкин В.А. Материалы для истории русского города XVI в. (Выпись из писцовых книг г. Муром 1566 г. и Муромская сотная 1573/74 г.). *Археографический ежегодник за 1967 г.* Москва, 1969. С. 291–316.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Анк. — Анкета Інституту української мови НАН України для збору ономастичних матеріалів.

БЕР — Български етимологичен речник / съст.: В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. София, 1971–. Т. 1–.

Веселовский — Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. 382 с

Гавука — Гавука П.Д. Тлумачний словник гуцульських говірок. Косів: Писаний Камінь, 2017. 296 с.

Глуховцева — Глуховцева К.Д, Глуховцева І.Я. Лєснова В.В. Словник прізвищ жителів Луганщини. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2011. Т. 1–2.

Грінченко — Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад.: Т.І. Блізнюк, Р.С. Гамзовіч, А.П. Груца і інш.; рэд. А.М. Булыка. Мінск: Беларуская навука, 1982–2017. Вып. 1–37.

ДДГ — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / подг. к печати Л.В. Черепнин. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 586 с.

ДП — Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. I: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / упоряд., підг. до друку, вступна ст. В.О. Мокляка. Полтава: АСМІ, 2007. 400 с.

ДМА — Документы Московского архива Министерства юстиции. Москва, 1877. Т. I.

ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О.С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985. 252 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–. Т. 1–.

Жерела — Жерела до історії України-Руси. Львів, 1900. Т. III.

ЖПТ — Жертвы политического террора в СССР. URL: <http://www.lists.mono.ru>.

Заимов — Заимов Й. Български именник. София: БАН, 1988. 311 с.

МАСМ — Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. Вып. 1 / укл.: М.В. Абабурка, Л.І. Аляксеенка, М.П. Бузук і ін. Мінск: Навука і тэхніка, 1981. 128 с.

МПР — Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. Київ: Наш час, 2012. 576 с.

НГБ — Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). Москва: Русские словари, 2004. Т. XI. 288 с.

Негрич — Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 221 с.

НЛГ — Народная лексика Гомельщины ў фальклору і мастацкай літаратуры: Слоўнік / пад рэд. У.В. Анічэнкі. Мінск: Выд-ва БДУ, 1983. 176 с.

Новикова — Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеїчини. Донеїк: Вебер, 2007. 996 с.

НПК — Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссией. Санкт-Петербург; Петроград, 1859–1910. Т. 1–6 и указатель.

Онишкевич — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.

ПЛ — Приватні листи XVIII ст. / уклад. В.А. Передрієнко; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. 171 с.

ПМТ — Писцовые материалы Тверского уезда XVI века / сост. А.В. Антонов. Москва: Древлехранилище, 2005. 758 с.

Подольская — Подольская Н.В. Антропонимикон берестяных грамот. *Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования* / отв. ред. А.В. Суперанская. Москва: Наука, 1979. С. 201–242.

ПСЭИ — Памятники социально-экономической истории Московского государства XIV–XVI вв. / под ред. С.Б. Веселовского и А.И. Яковлева. Москва: Изд. Централхива РСФСР, 1929. Т. 1. 397 с.

Рап. Бр. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці / ред. П.П. Шуба. Мінск: Навука і тэхніка, 1980. 176 с.

Рап. Віц. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці. Мінск: Навука і тэхніка, 1977. 104 с.

Рап. Гр. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. Мінск: Навука і тэхніка, 1986. 240 с.

РПП — Реестры Полтавського полку 1654 р. / упоряд.: О. Алфьоров, О. Монькін; відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2017. 266 с.

Сабадош — Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокириниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 478 с.

СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. Т. 1–5.

СБук. Г — Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 687 с.

СГУ — Словник гідронімів України / уклад.: І.М. Желєзняк, А.П. Корєпанова, Л.Т. Масєнко та ін. Київ: Наукова думка, 1979. 782 с.

СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов, В.Б. Крысько. Москва: Русский язык – Азбуковник – Нестор-История, 1988–. Т. I–.

СП — Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) / уклад.: Н.Д. Бабич, Н.С. Колесник, К.М. Лук'янюк (гол. ред.) та ін. Чернівці: Букрек, 2002. 424 с.

СРНГ — Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург, 1965–. Вып. 1–.

ССл. — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / сост.: Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. 2-е изд., стереотипн. Москва: Русский язык, 1999. 842 с.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1994–. Вип. 1–.

Тимченко — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003. Кн. 1–2.

ТС — Тураўскі слоўнік / рэд. А.А. Крывіцкі. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. Т. 1–5.

Тупиков — Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. *Записки Отделения русской и славянской археологии имп. Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, 1903. Т. 6. С. 86–914.

Усціновіч — Усціновіч А.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII стст.). Мінск, 1975. 174 с.

Чечулин — Чечулин Н. Личные имена в писцовых книгах XVI века, не встречающиеся в православных святцах. *Библиограф*. СПб., 1890. № 7–8. С. 80–84.

ЧП — Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки за даними Міністерства внутрішніх справ ЧР станом на 1.04.2004. URL: <http://www.mvcr.cz>.

Чучка 2005 — Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / наук. ред. В.В. Німчук. Львів: Світ, 2005. XLVIII, 701, [1] с.

Чучка 2011 — Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.

Káľal — Káľal M. Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, 1923. 1012 s.

Leksik — Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb, 1976. 772 s.

Moldanová — Moldanová D. Naše příjmení. Praha, 2004. 229 s.

RGN — Russisches geographisches Namenbuch / begr. von M. Vasmer. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1962–1980. Bd I–X; 1988. Bd XI (Ergänzungen und Nachträge).

SN — Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / wyd. K. Rymut. Kraków, 1992–1994. T. I–X.

Taszycki — Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne. I: Onomastyka. Wrocław; Kraków, 1958. 337 s.

Wenzel — Wenzel W. Niedersorbische Personennamen aus Kirchenbüchern des 16. bis 18. Jahrhunderts. Bautzen, 2004. 519 s.

Viktor Shulhach, Doctor of Philology, the Head of the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

LEXICAL AND WORD FORMATION MICROSYSTEM WITH THE ROOT *ŽĚD- (ON THE MATERIAL OF ANTHROPONYMY)

In the article, based on actual material from Slavic languages, a significant fragment of the Proto-Slavic dictionary is restored the lexical and word formation microsystem of onomastic (pre-anthroponymic) and occasionally appealing vocabulary with the root *Žěd-. The author reconstructs 26 potential Proto-Slavic archetypes (*Žěda, *Žědъ, *Žědь, *Žědoba, *Žědajь, *Žědъko, *Žědakъ, *Žědunъ, *Žědъnъ(jъ) etc.), including 4 rare prǣanthronyms of the composita type (*Lubožěda, *Žědimirъ, *Žědomirъ, *Žědislavъ).

Keywords: anthroponym, anthroponymy, etymology, Proto-Slavic archetype.

МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ВИРОБЛЕННІ СУЧАСНОГО ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

РЕЛІГІЙНИЙ СТИЛЬ У СИСТЕМІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ РІЗНОВИДІВ МОВИ: ВІД ІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ

Т.А. Коць

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу культури мови, стилістики
та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України*

У дослідженні запропоновано аналіз історіографії релігійного стилю сучасної української літературної мови, визначено його основні комунікативно-прагматичні ознаки і функції, що уможливлюють високий архаїчно-піднесений виклад у церковній сфері функціонування мови, утримують тяглість символізації подій духовного світу, оцінність ядерних понять християнства. Звернено увагу на доробок В.В. Німчука як теоретика вивчення релігійного стилю, мовознавця, який у 90-ті роки XX ст. обґрунтував його повноцінний статус і глибинну історію у загальнослов'янському контексті. Сьогодні цей різновид мови представлений трьома основними жанрами: мовою Святого Письма, богослужбовою мовою та мовою проповіді, ключовою категорією яких є сакральність. Динамічними різновидами є мова

проповіді, релігійно-публіцистичні тексти, які відкриті до взаємодії з іншими функціональними стилями і засвідчують розвиток лексико-семантичного і стилістичного потенціалу літературної мови.

Ключові слова: релігійний стиль, сакральність, оцінність, лексико-семантичні процеси, міжстильова взаємодія.

Релігійний стиль, незважаючи на складні й тривалі суспільно-історичні умови, утиски радянської тоталітарної системи, в ХХІ ст. є одним із розвинених функціональних різновидів української літературної мови. Категорія стилю в контексті типології мовомислення передбачає встановлення підпорядкованих йому понять, утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, що тісно пов'язані з філософією культури, розвитком національної свідомості. Поняттєва парадигма релігійного стилю побудована на гіперо-гіпонімії зв'язках і передбачає висвітлення історіографії стилю в українському мовознавстві, обґрунтування статусу понять, установлення їхніх диференційних ознак.

Історіографія релігійного стилю в українському мовознавстві

Українська мова впродовж свого історичного розвитку не мала можливості реалізуватися повною мірою в церковно-релігійному житті, що зумовлено, насамперед, екстралінгвальними чинниками — вилученням стилю з контексту української літературної мови в Україні від середини 30-х рр. ХХ ст. — на Сході та від середини 40-х рр. — на Заході і до 90-х рр. ХХ ст.

Становлення релігійного стилю відбувалося в середині ХІІ — кінці ХІІІ ст. у Київській Русі з появою українського різновиду східнослов'янської редакції старослов'янської мови, яку з ХІІІ ст. почали називати церковнослов'янською мовою. Згодом за нею закріпився статус апостольської (профетичної, посланницької, пророчої), сакральної, богослужбової мови.

З 60-х рр. XIX ст. церковна сфера поступово переходить на українську мову, передусім у конфесійних відправах. Постає питання про вироблення власне української церковної термінології, тобто з'являються перші мовознавчі доробки про лексичний рівень релігійного стилю української мови, які започатковують найбільш оформлену й виразно окреслену тенденцію всього XX ст. — орієнтацію на ресурси церковнослов'янської мови [Дзерович 1911; Щепанюк 1911]. Її історична першість і тривалість розвитку стає домінуючим елементом у формуванні стилю в Українській греко-католицькій церкві.

У Центральній Україні ідею наслідування церковнослов'янської мови підтримували відомі філологи П.Г. Житецький, Я.Ф. Головацький та ін.

У кінці XIX – на початку XX ст. з'являються переклади українською мовою богослужбових текстів і Святого Письма. У 1871 р. вийшло перше видання Євангелія в перекладі П. Куліша та І. Пулюя, у 1903 р. у Відні опубліковано повний переклад Біблії П. Куліша – І. Пулюя – І. Нечуя-Левицького (мало п'ять перевидань), у 1909 р. побачив світ переклад Нового Завіту О. Бачинського.

Живу українську літературну мову на новий релігійний рівень вивела Українська автокефальна православна церква, яка в 1919 році відправила першу Службу Божу українською мовою. Ця конфесія і стала власне рушієм у створенні релігійного стилю української мови і започаткувала тенденцію максимальної орієнтації на внутрішньомовні (власне українські) ресурси.

У 1919 р. І. Огієнко (митрополит Іларіон), будучи міністром віросповідань Української Народної Республіки, підписав наказ про читання українською мовою Євангелія у церквах, а в 1927 р. опублікував «Методологію перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову», де конкретно обґрунтував необхідність орієнтації релігійного стилю на закони української літературної мови, максимальне використання її лексичного запасу і фонетичних особливостей [Огієнко 1921, с. 20]. Отже, вже на початку XX ст. цей

різновид літературної мови повноцінно входить у систему української мови, функціонує в писемному (переклади Біблії та іншої релігійної літератури) і в усному (Служби Божі в Українській автокефальній православній церкві) різновидах.

З 30-х і до 90-х рр. XX ст. церковно-релігійна сфера в Україні була під забороною, теоретичні питання стилю вивчали мовознавці діаспори. Історичний аспект стилістики молитовних текстів XIV ст. розробляє П.К. Ковалів, джерела походження церковно-музичної термінології, мову перекладів Біблії вивчає О. Горбач, тематичні підгрупи української церковної лексики стають об'єктом вивчення М. Юрковського, Я. Рудницького, М. Лесіва [Ковалів 1960; Горбач 1991].

З 90-х рр. XX ст. відроджується вивчення релігійного стилю й у межах України. Мовознавці продовжують розробляти започатковані ще в кінці XIX ст. два напрями вивчення стилю: 1) орієнтацію на церковнослов'янську спадщину і 2) на внутрішньомовні (власне-українські) ресурси.

К.С. Симонова в колективній монографії «Жанри і стилі в історії української літературної мови» визначає основні характеристики українського стилістичного синтаксису «Четї» 1489 р. і розширює метамову стилю поняттями *книжна мова, народнорозмовна мова, ритмомелодика, мовностилістичні засоби, мовна експресія, метафора, порівняння, стійкі фразеологічні сполуки* [Симонова 1989].

Історія становлення релігійного стилю в Україні (від українського різновиду східнослов'янської редакції старослов'янської (церковнослов'янської) мови і до сучасності), переклади Біблії І. Пулюя, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, П. Морачевського, М. Лободовського є об'єктом дослідження В.В. Німчука. Дослідник послуговується термінами *сакральний стиль, сакральна мова* [Німчук 1993].

Н.Я. Дзюбишина-Мельник вивчає мову перекладів Святого письма і оперує терміном *конфесійний стиль*, визначаючи його основні характеристики, які були успадковані з церковнослов'янської мови: а) апостольської (профетичної, пророчої, посланницької;

б) сакральної; в) культової (богослужбової): архаїчність, урочистість, стандартність (консервативність)) [Дзюбишина-Мельник 1999].

На необхідності збереження у сучасному релігійному стилі церковнослов'янських елементів з метою увиразнення його сакрального змісту, урочистого характеру наголошують Н.Д. Бабиш (послуговується терміном *богословський стиль*), О.Я. Мирончук, Л.І. Звонська-Денисюк, Л.М. Петрович, О.О. Кислюк, М.І. Ярмолюк та ін.

Стилістичні засоби перекладів Біблії вивчають О. Федорук, С. Лісняк, Л.М. Полюга, І. Павлова, Т. Тимошик, С.К. Богдан, взаємодію стилю з іншими функціональними різновидами, структурне й семіотичне моделювання ядерних понять аналізують М.І. Крупа, М.В. Скаб, Н.М. Сологуб, Н.В. Гуйванюк, В.Д. Шинкарук, П.В. Мацьків, О.Г. Тодор. Проблемам історії формування стилю, його словникової бази присвячені дослідження Н.В. Пуряєвої.

Релігійний стиль сьогодні — це одне з узагальнювальних понять лінгвостилістики, функціональний різновид літературної мови, який обслуговує церковно-релігійну сферу життя суспільства і виконує сугестивну функцію з метою утвердження релігійних істин у повсякденному житті людини.

Комунікативно-прагматичні ознаки і функції релігійного стилю

Основні комунікативно-прагматичні ознаки стилю: високий архаїчно-піднесений виклад, символізація подій духовного світу, оцінність ядерних понять християнства.

Висока архаїчно-піднесена тональність релігійних текстів досягається вживанням усталених структурно неоднорідних церковнослов'янізмів як сакральних знаків християнської культури (*Отець вседержитель; Отче наш, нашого ради спасіння; Син Божий єдинородний; пречиста Діва Марія; воплотився із Святого духа*). Високий стиль релігійних текстів створюють: уживання складних церковнослов'янізмів (*милосердя, благодіяння, чоловіколюбець, чудотворний*), граматичні засоби експресивного посилення оцінки: префікс

пре-, що передає вищий ступінь якості (*преблагословенний, пресвятий, пречистий*), форми найвищого ступеня прикметників (*найчесніший, найславніший*), нанизування однотипних конструкцій (*пресвята, пречиста, преблагословенна Богородиця*) [Скаб 2008]. Такі мовні одиниці акумулюють багатовіковий досвід релігійного спілкування, утримують ціннісні домінанти соборності християнської спільноти і формують визначальну для стилю категорію сакральності.

Символізація подій духовного (невидимого) світу ґрунтується на схожості явищ матеріального й духовного світів і уможливлює пізнання релігійних істин. Засобами вираження символів є стилістичні фігури — метафори, алегорії, порівняння (*Та через жорстокість свою й нерозкаяність серця збираєш собі гнів на день гніву та об'явлення справедливого суду Бога, що кожному віддасть за його вчинками; Душа, що втратила Бога, страждає і тужить. Вона шукає притулку і не знаходить. Ніщо не може замінити їй спілкування з Отцем Небесним; Батько ж сказав йому: «Сину, ти завжди зі мною, і все моє — твоє. Веселитися ж і радіти треба, тому що брат твій оцей був мертвий і ожив, пропав і знайшовся»; Царство Небесне подібне до зерна гірчичного, що взяв чоловік і посіяв на полі своїм. Воно найдрібніше з усього насіння, але, коли виросте, більше воно за зілля, і стає деревом, так що птаство небесне злітається, і кублиться в віттях його*) [Бабич 2009].

Оцінність ядерних понять релігійного стилю зумовлена мотивацією релігійної діяльності — позбавлятися від гріхів земного життя і прагнути до духовного очищення. Виразно негативнооцінними є поняття *гріх, ворожі Богові сили (бездонна прірва гріха; гріх — це смерть і безвихідь; стара гріхозна природа; Лукаві сили* тьми цілком певно будуть виведені на світло, переможені й зганьблені!), а позитивнооцінними — *Бог, святі, християнська віра (Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас; Святі славні і всехвальні 12 апостолів Христових; Віра — це світло,*

життя і гармонія). **Віра** в релігійних текстах є синонімом слів з модальністю достовірності, впевненості — *переконання, впевненість, істина*. Засобами увиразнення позитивної конотації, передусім правдивості, повідомлюваного в релігійних текстах є фактивні дієслова (*знати, пам'ятати, вірити, вірувати*), вставні слова з семантикою впевненості (*безперечно, безумовно, очевидно*), іменники з семантикою правдивості (*істина, правда*) та похідні від них (*істинний, істинно, воістину*).

Показовим для стилю є вживання позитивнооцінних словосполучень із субстантивованими прикметниками, що сприймаються як настанови для кожного християнина (*нагодувати знедоленого, любити ближнього, одягти голого*). Функцію переконання, впливу на свідомість виконують покликання на Святе письмо, Біблію як найвищий авторитет християнина (*Ми завжди повинні пам'ятати, що «його [Бога] невидимі риси — вічну силу й божественність — чітко видно ще від створення світу, оскільки вони помітні у творінні»*).

Жанрові різновиди релігійного стилю

Ключовими жанровими різновидами сучасного релігійного стилю є мова *Святого Письма, богослужбова мова, мова проповіді*.

Мова Святого Письма (Біблії) — канонічний писемний різновид релігійного стилю, який є об'єднавчим еталоном християнського віровчення і виконує функцію збереження і передавання від покоління до покоління світоглядних, ціннісних, моральних, етичних принципів релігії. Її диференційні ознаки: сакральність слів і висловлювань, що досягається тяглістю уживання церковнослов'янізмів (*чоловіколюбчець, пресвятий, всеблагий, святі рівноапостольні*), гебраїзмів — сталого, спільного для грецької, єгипетської, єврейської традицій сакрального словникового фонду з переносним значенням (*тіснота* — 'горе, біда, лихо'; *ріг, щит* — 'сила, підтримка'; *шукати душу* — 'чигати на когось, хотіти вбити'; *син миру* — 'гідний усяких благ'); символізація предметів і явищ релігійної культури

(*чаша* — це доля, *дорога* — життя, *хліб* — їжа, *ламати хліб* — причащатися); уживання символічних фразеологізмів як знаків християнської культури (*Вавилонське стовпотворіння* — ‘безлад, галас, метушня’; *випити гірку чашу* — ‘зазнати багато, страждань, поневірянь’, *внести свою лепту* — ‘зробити посильне пожертвування’; *вовк в овечій шкурі* — ‘зла людина, лицемір, що приховує свої підступні наміри під маскою порядності’; *закопати талант у землю* — ‘занедбувати, не розвивати, не застосовувати свої здібності’) [Дзюбишина-Мельник 1999]. Багато біблійних фразеологічних висловлювань функціонують у сучасній українській літературній мові як афоризми.

У мові Святого Письма чітко визначені часово-просторові взаємозв’язки: концептуальний час (до і після народження Ісуса Христа), сакральний простір, зокрема у вживанні географічних назв (*Єрусалим, Гетсиманський сад, Голгота*), географічних термінів (*пустеля, печера, гора*), назв сторін світу (*схід, захід*) і сакральні імена (*Ісус Христос, Діва Марія, Апостол Павло, Іван Хреститель*).

Традиційними засобами створення експресивно-урочистого стилю Біблії є архаїчно-піднесена абстрактна лексика (*незрима істина, Боже благословення, глибини життя*), яка часто функціонує як складник цілісних образних книжних синтагм (*Коли ж сонце схилялось на захід, то спав сон на Аврама. І ось спадає на нього жах темний, великий; І відповів Авраам та й промовив: Оце я осмілюсь був говорити до Господа свого, а я порох та попів*) [Бабич 2009].

Зрозумілість і легке сприймання текстів Святого Письма можливі завдяки поляризації експресивних та оцінних засобів вираження тональності: піднесення добра і засудження зла, протиставлення Благодаті та гріха (*А ті відказали: Ми бачимо справді, що з тобою Господь. І ми сказали: Нехай буде клятва поміж нами, поміж нами й поміж тобою, і складімо умову з тобою, що не вчиниш нам злого, як і ми не торкнулись до тебе, і як ми робили з тобою тільки добро, і тебе відіслали з миром. Ти тепер благословенний від Господа!*). Показовим для мови Святого Письма є нанизування

однорідних засобів, частотне повторювання ідеї, що робить текст прозорим і логічним (*На початку Бог створив Небо та землю. А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло*) [Скаб 2008].

Функцію спонукування, переконання в Святому Письмі виконують частовживані однорідні й неоднорідні імперативні означено-особові конструкції з причинно-наслідковими зв'язками (*Навчіться чинити добро, правосуддя жадайте, карайте грабіжника, дайте суд сироті, за вдову заступайтесь! Прийдіть, і будемо правуватися, говорить Господь: коли ваші гріхи будуть як кармазин, стануть білі, мов сніг; якщо будуть червоні, немов багрянця, то стануть мов вовна вони!*).

Святе Письмо складається з двох частин — Старого Завіту й Нового Завіту, тексти яких формувалися упродовж тривалого часу (XII ст. до н. е. — II ст. н. е.). Найдавніші біблійні твори (II ст. до н. е. — I ст. н. е.), які збереглися до нашого часу, було знайдено в VII ст. н. е. в печерах на березі Мертвого моря в місцевості Кумран.

Старозавітні книги (39 книг) було написано давньоєврейською та арамейською, упродовж 250–130 рр. до н. е. перекладено давньогрецькою, а до початку V ст. латинською мовами. Старослов'янською мовою Святе Письмо переклали просвітителі Кирило й Мефодій у IX ст. Найдавнішими канонічними текстами, що з'явилися в Київській Русі з прийняттям християнства і які засвідчують формування східнослов'янської редакції старослов'янської мови, є Остромирове Євангеліє (1053–1056) та Архангельське Євангеліє (1092) [Німчук 2007].

Церковнослов'янська мова Біблії відіграла важливу роль у стабілізації узусу писемно-літературної мови та у виробленні узусу давньоукраїнської і староукраїнської мови, зокрема у формуванні її лексичної, фразеологічної, частково дериваційної системи. Уже в кінці XV – XVI ст. з'явилися переклади Біблії з орієнтацією на живу

народну мову, зокрема Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) [Німчук 2007].

Перші спроби перекладу Святого Письма новою українською мовою зробив М. Шашкевич (40-ві рр. XIX ст.). Т. Шевченко здійснив переклади-переспіви 10 псалмів Давидових (1845), що стали основою формування урочисто-піднесеної тональності релігійних текстів сучасної української літературної мови. Повні переклади Святого Письма сучасною українською мовою належать П. Морачевському (кін. 50 – поч. 60-х рр. XIX ст.), П. Кулішу та І. Пулюю (1903), які були залучені до створення «Словника української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909). Новим етапом був переклад Святого Письма на сучасну українську мову І. Огієнка (1962), який орієнтований на розкриття лексико-семантичних відтінків та фразеології живої народної мови. Згодом було опубліковано переклади І. Хоменка-Плюта (1963), митрополита Філарета (Денисенка) (1988), Л. Герасимчука (1990) [Німчук 2007].

Для мови Святого Письма притаманна варіантність, пов'язана з різночитанням першотексту та уподобаннями перекладачів: *щоб кожен із вас умів тримати начиння своє в святості й честі* (І. Огієнко); *щоб кожен з вас умів тримати своє тіло у святості й пошані* (І. Хоменко).

Мова богослужіння — форма релігійного стилю, основна функція якої — здійснення церковних обрядів: літургії, добового кола, таїнств.

Цей жанр є виявом спільного урочисто-піднесеного, емоційного проголошення подяки Богові, висловлення потаємних почуттів, прохань до нього у формі молитов, псалмів і пісень. Богослужбові тексти, як і Святе Письмо — це переважно переклади з церковнослов'янської мови, прототипами яких були грецькі джерела [Пуряєва 2004].

Важливий компонент релігійного світогляду — це система цінностей, пов'язана з духовним життям віруючої людини. У хрис-

тиханстві — це позитивнооцінні абстрактні поняття: *любов, доброзичливість, милосердя, довіра, смирення*, які є ядерними поняттями молитов і навколо яких формуються сакральні парадигми оцінних засобів. Зміст літургії відповідає засадам релігійного вчення.

Для мови богослужінь характерна соборність релігійного спілкування, що виявляється у повторюваному вживанні особового займенника множини *ми*, присвійного займенника *наш* (*Засвіти в серцях наших, Чоловіколюбче Владико, чисте світло Твого богонізнання і очі розуму нашого розкрий на розуміння Євангельської Твоїєї науки*) у поєднанні зі звертаннями, дієсловами у формі імператива, які формують змістову основу контекстів із семантикою прохання (*Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю; Господи Боже наш, спаси людей Твоїх і благослови насліддя Твоє, охорони повноту Церкви Твоїї, освяти тих, що люблять красу дому Твого, прослав їх Твоєю божественною силою і не покидай нас, що надіємось на Тебе*). Імперативні конструкції часто посилюються спонукальними частками (*Нехай Божя Мудрість поведе нас дорогами правди, нехай стереже кожен наш крок*).

Прохання завжди пов'язані з очікуваннями Божих проявів, семантику яких конкретизують частовживані позитивнооцінні особові дієслова минулого часу завершеної дії (*прийшов, відвідав, просвітив, розпалив, заспокоїв, стишив, зігрів, уздоровив, обдарував своїми ласками, збагатив серце, зачинив двері серця перед жаждою земної слави і спокус*), дієслова теперішнього часу, які набувають контекстуальної конотації понадчасовості (*Господь визволяє закованих, Господь умудряє сліпців. Господь підносить повалених, Господь любить праведників, Господь охороняє пришельців, сироту і вдову прийме, а путь грішників погубить*).

Молитовні прохання, пастирські настанови увиразнюють означено-особові конструкції з модальністю заклику, повчання (*Прийдіть, у радості заспіваймо Господеві, виголосимо славу перед*

Спасителем нашим). Якщо звернення адресовані всім послідовникам християнського вчення, то вони набувають узагальненого значення (*Не вбий, не вкради, шануй матір і батька своїх*).

Мова богослужіння утримує сакральність релігійних канонічних текстів, зберігаючи мовні одиниці з архаїчно-піднесеною тональністю (*всєблагий, премудрість, предвічний, всєсвятый, чоловіколюбєць, благовіститель*), абстрактні релігійнооцінні іменники (*добро, гріх, милосердя*), метафори-символи (*духовні скарби, купель відродження, світло істини*).

Для мови неканонічних молитов, які передусім передають специфічний досвід індивідуального, інтуїтивного осягнення реалій життя, характерне вживання розгорнутих образних стилістичних засобів, що є переплетенням народнорозмовної традиції і біблійної образності.

Модальність покори, терпіння увиразнюють оксиморони (*Завдаси моєму серцю болючу рану, то нехай ця рана прославляє твоє святе ім'я; Витиснеш з мого ока гірку сльозу, то нехай ця сльоза голосить Твоє безконечне милосердя*), відданості і твердої віри — метонімічні висловлення (*О Мати моя! Тобі я жертвуюся на сьогодні й на все своє життя. В доказ цього я жертвую Тобі свої очі, вуха, уста й усього себе*), подяки і прохання — метафори (*Складаю Тобі поклін, честь і подяку від себе й від усіх створінь за всі Твої добродійства, виказані мені сьогоднішнього дня; Віджени ненависть, жадобу до земної слави, звільни від сумніву, печалі, журби душу*).

Показовим для стилю неканонічної молитви є уживання генітивних метафор (*життя сліз і зітхань, біль і крик душі, темрява серця, долина сліз, життя хрестів, море терпінь*).

Метафори в молитовних текстах утримують біблійну символіку ядерних понять *хрест* ('страждання, тягар'), *виноградник* ('послідовники Ісуса Христа на землі, проповідники Божого слова, священнослужителі'): *Вложиш не мене хрест, приймаю його в покорі й*

піду вслід за Тобою; Господи, Господи! Поглянь з неба, подивись і посіяти виноградник, який насадила твоя правиця.

Мова богослужіння виявляє нові виразально-зображальні можливості промовленого, а почасти лише подумки сказаного сакрального слова.

Мова проповіді — усно-публічна форма релігійного стилю, основними функціями якої є тлумачення євангельських притч, переконання в істинності біблійних настанов, утвердження та поширення релігійних цінностей у повсякденному житті людини.

Визначальні характеристики мови проповіді: повчальний монологічний виклад з експресивно-оцінною тональністю, зрозумілість, змістовність, логічність думок, сакральність ядерних релігійних понять, зв'язок з канонічними біблійними текстами. Мовні засоби психологічного впливу на суспільну свідомість посилюють інтонування та міміко-жестові засоби спілкування.

Експресивно-оцінну тональність формують образні позитивно-оцінні й негативно-оцінні парадигми полярних релігійних понять з абстрактною семантикою: *добра — зла, благодаті — гріха (Тільки одна сторона, Божественна благодать, доведе тебе до Царства Небесного, а інша куди? Гріх кине у воду, як тих свиней, і потопить. Мало того, що ти фізично загинеш, — і духовно загинеш. Бо нема перспективи потрапити в Царство Небесне, якщо ти загинеш духовно).* Для мови проповіді характерне нанизування однорідних засобів, повторювання ідеї, що робить текст максимально зрозумілим і однозначним (*Коли ми говоримо про благодатні дари, дари Святого Духа, ми згадуємо одного із преподобних, який говорив: «Стяжайте Духа Святого», тобто збирайте Його. Ми розмірковуємо, що таке Дух Святий. Які Його дари? Ми говоримо: «Дух — це Бог: Отець, Син і Святий Дух». Ми говорим про те, що дари благодатні, духовні).*

Показовою для мови проповіді є модальність впевненості, визначеності, що уможливлює функцію впливу на свідомість сус-

пільства, утвердження релігійних істин. Спокійне безсумнівне твердження будь-якої тези, посилення думки апеляцією до Святого Письма як найавторитетнішого джерела християнського віровчення робить текст проповіді максимально переконувальним (*Прощати — це дарувати добро від імені Бога, це продовжувати поширювати Його любов. Христос у притчі «про доброго Царя» нас навчає ширити добро, продовжуючи наповняти людське життя милосердям*). Модальність упевненості посилюється емоційними засобами, зверненням до профанної тематики, використанням побутовізмів, які виразно контрастують на тлі високого стилю (*Дорогі брати і сестри у Христі! Думаймо над тим, як ми святкуємо Різдво. Щоб не сталося так, що пан Добробут і пані Комерція та їхні діти — світська суєта і домашні клопоти — тихо і непомітно позбавлять нас правдивого Христового Різдва*). Проповідник завжди перебуває посередині між сакральним і профанним, він утверджує релігійні цінності через повчання, закликає до їх втілення у життя. Ідею необхідності, категоричності реалізують відповідні засоби дієслівної модальності (*ми повинні слухати Слово Боже, кожен з нас повинен вірити, наша діяльність повинна ґрунтуватися на міцній вірі*).

Важливим для мови проповіді є соборність релігійного спілкування (переведення монологу в діалог), наскрізна ідея рівності, постійне утримування уваги слухачів за допомогою використання синтаксичних механізмів та інтонації: викладу від першої особи множини (*ми віримо, ми з Вами знаємо, ми мали можливість вже не раз переконатися*), риторичних питань, звернень, окличних висловлень, конструкцій з питаннями і відповідями (*Грішник — це людина, яка страждає на духовну недугу. Ви пам'ятаєте, коли самі були хворі? Чого ви прагнули? Щоб хтось вас зрозумів! А коли вас осуджували, зневажали, ігнорували, цькували — ви ставали ще гіршими. Ви потребували лікаря і, як з'ясувалось, тим лікарем міг бути лише Христос*).

Швидке і сприйнятне засвоєння інформації досягається вживанням позитивнооцінних семантичних груп абстрактної лексики

(віра, істина, правда, Божя ласка, Божя заповідь), фатичних дієслів (думати, знати, вірити), традиційних урочисто-піднесених сакральних висловлювань (*Христос воскрес — Воістину воскрес!*). Роз'яснення релігійної істини побудовані в мові проповіді за усталеними синтаксичними моделями: іменними підметово-присудковими конструкціями (*Гріх — це смертельна отрута, Хрещення — це таїнство очищення і навернення до Бога*), складними причиново-наслідковими реченнями (*У дев'ятому столітті святі брати Кирило і Методій проповідували Євангеліє на слов'янських землях, тож промені Божої науки вже тоді просвічували українські землі*). Для трактування Євангельських притч проповідники часто вживають дієслова теперішнього часу, які в контексті набувають семантики тривалої незакінченої, позачасової дії (*Тут мешкає Ісус Христос під видом хліба й вина. Він постійно перебуває посеред нас, хоронить від усякої небезпеки, найбільше, — уболює за стан людських душ*).

Мова проповіді зберігає віковічну релігійну пам'ять і водночас постійно оновлюється за рахунок висвітлення та аналізу актуальних для соціуму подій і явищ, уведення суспільно-політичної і публіцистичної лексики (*Наш народ має духовну силу і Боже благословення здобути остаточну перемогу. Цю силу треба використати: відректися корупції, забезпечити рівність прав, навчити тих громадян, які це цього не зробили, служити ближнім, а не тільки собі. Ніхто з тих, хто це не став на шлях до перемоги, не може виправдати себе, кажучи, що це понад мої сили. Жодне добро не є понад наші сили. Ось вам — образ майбутнього. Наше минуле та сучасне вчить нас, що ми можемо, а якщо можемо, то повинні збудувати рідну хату, в якій будемо щасливими мешканцями*).

Рушійними сферами функціонування і розвитку мови проповіді як і всього релігійного стилю є Православна церква України, Українська греко-католицька церква та ін. конфесії, вільна розбудова яких можлива лише в умовах української державності.

Сакральність як диференційна категорія релігійного стилю

Стильовою категорією і поняттям, що охоплює урочисто-піднесений реєстр прямих номінацій і образних книжних синтагм на позначення ціннісних домінант стилю є *сакральність*.

Саме сакральність уможливлює збереження високої, архаїчно-піднесеної тональності релігійного стилю і утримує зв'язок текстів із мовою Святого Письма як канонічного протоджерела християнського віровчення. До сфери *сакральності* належать назви Бога, святих та їх дій стосовно світу [Гонтарук 2011]. Це поняття пов'язане з книжністю як терміном, що окреслює зв'язок релігійних текстів із церковнослов'янською мовою і протиставляється профанності як категорії, що виражає найменування світських буденних предметів і явищ.

Спектр мовних форм вираження сакральності починається вже на рівні графіки, зокрема правопису слів з великої літери (*Бог, Діва Марія, Свята Трійця*), скороченого написання назв чинів святості (*св. Кесарій, брат свт. Григорія Богослова; арх. Михайл, Прп. Антоній Печерський*) [Мирончук 2013]. Традиційними засобами вираження сакральної архаїчно-піднесеної тональності є морфологічні і лексичні церковнослов'янізми (*пресвята, пречиста і преблагословенна Богородиця і присно Діва Марія; Бог предвічний; Отець вседержитель; єдинородний Господь Ісус Христос*). Сакральність у релігійних текстах виразно представлена на лексичному рівні, зокрема в уживанні біблійних географічних назв (*Єрусалим, Вифлеєм, Голгота*), імен (*Діва Марія, Апостол Андрій Первозваний, Ісус Христос*), назв храмів (*Андріївська церква, Софійський собор, Церква св. Василя Великого*); назв релігійних свят (*Різдво, Великдень, Благовіщення, Стрітення*).

Образними одиницями сакральності релігійного стилю є слова-символи (*ніч, хмара, день, пустеля, хрест, кров*), які актуалізують важливі християнські догмати; фразеологізми-символи з мови Святого Письма (*іти на Голготу, нести свій Хрест, нема пророка в*

своїй країні), які вже стали мовно-естетичними знаками християнського віровчення; метафори-символи (*Пресвята Трійця, преблагословенна і джерело всякого благословення; щоб з Ним умивали ноги вбогим*), що тлумачать явища невидимого духовного світу, поняття високого ступеня абстракції [Чернишова 2012].

Сакральна лексика постійно взаємодіє із загальноновживаним словником. На основі біблійних метафор розвинулися нові значення і утворилися церковно-релігійні назви (*батьюшка, отець, панотець*). Деякі загальноновживані слова внаслідок звуження семантики поповнили реєстр сакральності (*плащаниця* ‘полотнище із зображенням Ісуса Христа’ < ‘полотнище’, *проща* ‘звільнення від гріхів’ < ‘звільнення’, *храм* ‘релігійна споруда’ < ‘споруда’, *послух* ‘підкорення чернечим правилам’ < ‘підкорення’) [Піддубна 2019].

Сакральність мовних засобів релігійного стилю, зокрема фразеологізмів-символів, які втрачають у свідомості носіїв мови генетичну спорідненість зі своїм джерелом, але активно вживаються в інших функціональних стилях літературної мови, стирається, а самі вислови десакралізуються (*притча во язицех, умивати руки, блудний син, фіговий листок*) [Скаб 2008].

Десакралізація поняття як основа виникнення переносних значень простежується, наприклад, у лексемах *проповідник* — 1) ‘той, хто проповідує, поширює яке-небудь віровчення’; 2) ‘той, хто проповідує, поширює які-небудь ідеї, погляди і т. ін.’; *псалом* — 1) ‘релігійна пісня, молитва, що як складник псалтиря’; 2) ‘захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн’ (СУМ X, с. 675).

Експресивно-оцінне переосмислення біблійних висловів у розмовному, художньому стилях породжує знижені стилістичні відтінки (*Співати алулуя* (ірон.) в значенні ‘надмірно захвалювати кого-небудь’). У публіцистичному стилі сакральність біблійних образів і мотивів часто трансформується в засіб вираження оцінності національної ідентичності (*Українська Голгота мовою документів*).

Релігійний стиль на поч. ХХІ ст. повноцінно розвивається в усіх сферах церковного життя суспільства і об’єднує різноманітні

жанри: Священного Писання, богослужбовий; святоотцівський, житійний, проповідницький, науково-богословський, церковно-правовий, навчально-релігійний, паломницький, полемічний, збагачуючи літературну мову новими сакральними й оцінними мовними засобами.

Тенденції релігійного стилю на початку XXI ст.

Релігійний стиль на початку XXI ст. повноцінно функціонує і взаємодіє з іншими галузями знань — богослів'ям, психологією, філософією, герменевтикою тощо, які в сукупності формують засади стильової норми сучасних релігійних текстів. Сталим його складником є парадигма традиційних ключових понять християнства. Оновлюється цей різновид літературної мови, взаємодіючи з іншими стилями мови. Найбільш динамічними, з погляду літературної і стильової норми, є мовна проповідь, богословсько-публіцистичні тексти, які інтегрують актуальні проблеми сучасного суспільно-політичного і культурного світу, інтерпретуючи їх відповідно до шкали християнської аксіології. С. Гайда зазначає, що всі стилі «в сучасному світі «утворюють багатовимірну, різновекторну та динамічну систему» [Gajda 2001, с. 25]. На системній взаємодії стилів і на їх дифузних жанрових модифікаціях наголошують і українські, і слов'янські мовознавці загалом [Русанівський 1976; Взаємодія 1990; Makuchowska 2001, с. 369–402].

Релігія сьогодні — невіддільний складник життя мільйонів українців, які є вірянами різних конфесій переважно зі спільними християнськими цінностями, що вже стали невіддільним складником їх національної ідентичності. В умовах надскладних психологічних і фізичних випробувань, пов'язаних з російсько-українською війною, сугестивна функція релігійного стилю уможливорює не лише утвердження християнських ідеалів, а й засад української державності, які мають для суспільства філософсько-екзистенційний вимір і є проблемою виживання всієї нації. Особисті почуття людини, які завжди

були в основі релігійних переконань, в таких умовах стають другорядними, поступаючись почуттям громадянським.

У релігійні тексти проникають публіцистичні засоби, які завдяки експресивній оцінності психологічно виразно передають мовну палітру емоційного сприйняття аксіологічних реалій життя українців. Стильова норма релігійного стилю з притаманною їй архаїчно-піднесеною символізацією явищ духовного світу оновлюється за рахунок вживання актуальної для широкого загалу суспільно-політичної лексики, яка в нових умовах текстотворення розширює свою семантику, додаючи сакрального осмислення духовних цінностей, доповнюючи публіцистичне осмислення реалій російсько-української війни.

Тенденції активного вживання в релігійних текстах публіцистичної лексики, розмовних одиниць характерні не лише для української, а й для багатьох слов'янських мов, про що свідчать нагальні питання сучасної славістики: сакралізації і десакралізації, полюсу традиції і полюсу сучасності, збереження сакрального в умовах глобалізації [Bajerowa, Puzynina 2000; Wojtak 2006; Kvítková 2005].

Одним із ключових для сучасних релігійних текстів є уже сформоване в інформаційному просторі поняття *Україна* — узагальнений персоніфікований образ народу, сучасний сакральний символ національної ідентичності, що в суспільно-політичних реаліях набуває вже не раціонального, а переважно чуттєвого виміру. Українська церква підносить молитву до Бога за *Україну*, як і за кожного християнина, на боці якого апріорі завжди добро і правда, пор. у висловах: **молитви про Україну, молитовна підтримка України**, наприклад: *Але кожна віруюча людина може — а значить і повинна! — щодня приділити кілька хвилин своєї молитви проханням про Україну, про наш народ, який страждає від нав'язаної Росією агресивної війни, про жертв російського терору, про тих, хто страждає в полоні та під окупацією. Ми твердо віримо, що ця молитовна підтримка України — неймовірно цінний внесок у перемогу над злом* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Виклики сьогодення України, пов'язані насамперед з переосмисленням одвічних понять *війни* і *миру*, які наповнюються новим змістом ключові абстрактні релігійні опозиції *добра — зла, благодаті — гріха, любові — ненависті*. *Війна* в свідомості суспільства завжди асоціюється з агресивністю: руйнуванням, лихом, смертю, що прямо суперечить християнським засадам, а *мир* навпаки — із спокоєм, розвитком, життям.

Таке сприймання цих явищ споконвіку закріпилося в антонімічному співвідношенні двох одиниць українського лексикону (пор. у «Словарі української мови» Бориса Грінченка: 'Мир: мирь, спокійство' з ілюстрацією І. Нечуя-Левицького: *Помирились так, що миру не стало й до вечора* (Грінченко II, с. 1312). У тлумаченні слова *війна* подано вислів з народної мудрості: *На войну йдучи по чужу голову, й свою носи* (Грінченко I, с. 383).

Базовим елементом протиставлення *війни* і *миру* в загальномовних словниках є вихідна семантика слова *війна*, яке містить контрадикторну ознаку, що заперечується у дефініції поняття *мир* (пор.: добро — зло, життя — смерть тощо). Лексема *мир* потребує власного семантичного наповнення, але з обов'язковою вказівкою на відсутність стану війни (пор. тлумачення їх у СУМ: *війна*: 1. 'Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни'. 2. перен. 'Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба' (СУМ II, с. 669); *мир*: 1. 'Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода' 2. 'Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна' (СУМ IV, с. 712).

У сучасному релігійному тлумаченні справедлива війна проти ворога — це вимушений засіб досягнення миру як найважливішої християнської мети людського співжиття. Апостолу Павлу належать слова: «Отже, станьте, підперезавшись істиною, і зодягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовність благовістити мир; а понад усе візьміть щит віри, яким зможете погасити всі розпечені

стріли лукавого; і шолом спасіння візьміть, і меч духовний, що є Слово Боже».

Слово *війна* в релігійних текстах розширює своє загальномовне значення за рахунок виразної семи 'зла, несправедливості, цинізму', наприклад: *З великим болем ми спостерігаємо все нові й нові прояви **війни**, надзвичайного **цинізму**, з яким кремлівська тиранія використовує релігійні теми та гасла, а також контрольованих нею лідерів релігійних спільнот і очолювані ними структури для підтримки свого **зла**. Немає жодного морального виправдання і є абсолютно ганебною позиція Московської патріархії та особисто її очільника Кирила Гундяєва, які, замість того, щоби підняти свій голос проти безумної війни з Україною, стали благословляти агресію та виправдовують **злочинців*** (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Як текстовий синонім *війни* функціонує публіцистична ідеологема *руській мір*, яку очільники церкви інтерпретують як заперечення основ християнства, наприклад: *З великим болем ми спостерігаємо все нові й нові прояви **війни**, надзвичайного **цинізму**, з яким кремлівська тиранія використовує релігійні теми та гасла, а також контрольованих нею лідерів релігійних спільнот і очолювані ними структури для підтримки свого **зла**. Немає жодного морального виправдання і є абсолютно ганебною позиція Московської патріархії та особисто її очільника Кирила Гундяєва, які, замість того, щоби підняти свій голос проти безумної війни з Україною, стали благословляти агресію та виправдовують **злочинців*** (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Заклики до боротьби з *руським міром* як одним із вимірів сучасного зла виконують одну з визначальних для релігійного стилю сугестивну функцію: *Ми закликаємо всіх, хто справді любить і шанує Лавру — звільнитися від кайданів «руського міра» та єднатися, разом з нами будувати єдину Помісну Церкву, як це визначене канонічним порядком і засвідчено в Томосі про автокефалію... Але перемога настане, добро завжди перемагає...* (З проповіді Епіфанія, 30.02.2023).

Негативну публіцистичну оцінність поняття *руський мір* доповнюють релігійні паралелі з чужоземним кесарем, наприклад: *Ми хочемо звільнити Лавру не від монахів чи студентів навчального закладу, а від омани «руського міра» та від служіння чужоземному кесарю, якого дотеперішні лаврські очільники бояться і шанують більше, ніж Бога* (З проповіді Епіфанія, 3.04.2023).

Слово *кесар*, хоч і належить до пасивного лексикону літературної мови (словники фіксують його з ремаркою застаріле і зі значенням ‘володар, монарх’) (СУМ IV, с. 144), активно функціонує в релігійних текстах і добре відоме християнам.

В основі сучасного релігійного тлумачення поняття *війни* — її вже загальновідома, завдяки інформаційному простору, гібридна суть — поєднання збройного, економічного, політичного, інформаційного протистояння з духовною боротьбою за збереження національної ідентичності, пор.: *Понад дев'ять років тому з окупації Криму розпочалася російська агресія проти України. Відтоді тривала гібридна війна Росії проти нашої держави. Війна, в яку кремлівська тиранія втягнула всі ресурси: війська і дипломатію, економіку і культуру, засоби масової інформації та релігійні спільноти. Здається, що немає такої сфери буття людини, суспільства і держави, які не були би використані російською імперією зла для того, щоби знищити Україну* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Спільним для релігійних і публіцистичних текстів сьогодення є модальність впевненості у перемозі, яку уможливлює вживання стверджувальних висловлювань (*перемога неодмінно настане*), дієслів, прикметників з семою переконання в конструкціях від першої особи множини (*ми віримо, ми переконані, ми впевнені, ми виборемо*). У релігійних текстах такі усталені й частотні у вжитку синтаксичні вислови увиразнюються біблійними паралелями, які надихають на перемогу правди навіть у надскладних обставинах, пор. вислови *перемога неодмінно настане, бо добро завжди перемагає зло; радість Воскресіння Христового світлом надії на перемогу й відновлення осяє і вас у цей важкий час*, наприклад: *Для зовніш-*

нього спостерігача, для людини невіруючої історія страстей Христових виглядає як вияв безсилля перед озлобленням ворогів. І начальники юдейські, і римський прокуратор мають владу, мають озброєних слуг та воїнів. На боці синедріону — натовп фанатиків, які вимагають смерті для Того, кого їхні вожді звинуватили у богохульстві та порушенні їхніх канонів. На боці Ісуса з Назарету — дванадцять учеників-апостолів, наляканих та спокушуваних думками про першість і владу. А ще — декілька відданих жінок, які служать Христу. Сили явно нерівні. Тому, на думку зовнішніх, і перемагають противники Ісусові... **Але перемога неодмінно настане, бо добро завжди перемагає зло...** (З проповіді Епіфанія, 2.04.2023); **Нехай радість Воскресіння Христового світлом надії на перемогу й відновлення осяє і вас у цей важкий час** (Послання Предстоятеля на Пасху, 13.04.2023).

Війна в поділі на своїх і чужих в релігійних текстах асоціюється з ворогом, номінації якого суголосні зі словником і раціональної (російський окупант, загарбник, злочинець) і експресивної (потворний двоголовий орел, прислужники кремлівського тирана) оцінності, якими оперують сучасні ЗМІ, пор.: **Ми бачимо, яке велике лихо російський окупант приніс на українську землю через те, що відбулося злиття трону і престолу в потворного двоголового орла, який забирає життя і свободу, і той, хто вважає себе першим у Церкві, використовує державну владу, щоб принизити інших. Та, врешті-решт, він сам стає інструментом приниження в руках тієї цивільної влади** (З проповіді С. Шевчука, 3.04.2023); **Згадуємо з болем і співстражданням до всіх невинних жертв звірств російського терору, актів геноциду та інших воєнних злочинів, які прислужники кремлівського тирана вчинили та продовжують чинити на нашій землі** (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Зміст ворога розкривають однорідні додатки з семантикою ‘злочинності’ з актуалізованою семою ‘геноцид’, наприклад: **Згадуємо з болем і співстражданням до всіх невинних жертв звірств російського терору, актів геноциду та інших воєнних злочинів, які**

прислужники кремлівського тирана вчинили та продовжують чинити на нашій землі (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Це ті мовні засоби, які наповнюють новим переважно експресивним змістом лексему *ворог* порівняно з її загальномовним значенням, пор. з мотиваційними дефініціями в словнику: 1) ‘той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник’; 2) ‘супротивник на війні, у воєнних діях’ (СУМ I, с. 739).

Боротьба за ідентичність у наш час охоплює і релігійну сферу, зокрема в очищенні церкви від проросійської ворожої ідеології, в запереченні будь-яких канонічних зв’язків з московським патріархатом. У зв’язку з цим низку синонімів ворога поповнюють переважно раціональнооцінні неологізми *первосвященники самозваного «третього риму»*, *вороги в релігійному одязі*, *вороги в рясах*, які доповнюють низку експресивно виразних і негативнооцінних публіцистичних синонімів *московські попи*, *попи в кремлівських рясах*, наприклад: *Згадаємо з болем і співстражданням до всіх невинних жертв звірств російського терору, актів геноциду та інших воєнних злочинів, які прислужники кремлівського тирана вчинили та продовжують чинити на нашій землі* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Контексти з такими новотворами містять традиційні християнські порівняння з протиставленням добра і зла, Святого Письма і диявола, християнських цінностей і «русского міра», нацизму, більшовизму тощо.

Зі словником низької експресії назв ворога контрастує слово *капелан* (пор. у словнику: ‘католицький священник, що править службу в каплиці для вузького кола віруючих’ (СУМ IV, с. 93); ‘військовий священник’ (СУМ 20 VI, с. 1277), яке в текстах набуває семи ‘духовного захисту’ і синонімічний ряд номінацій захисників України, наприклад: *Блаженніший владика, зокрема, зазначив, що капелани є духовним щитом українського війська, які спрямовують воїнів до нашої спільної перемоги* (Благословення Предстоятеля, 1.04.2023).

Публіцистичні назви для вираження спротиву війні, ворогу функціонують як текстові синоніми поряд з біблійними порівняннями, які утверджують віру в неминучу перемогу правди і справедливості, наприклад: *Але як Давид супроти Голіафа, наш народ постав проти тиранії зла і вже здобув моральну перемогу* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Нового піднесеного сакрального змісту в релігійних текстах набувають номінації захисників України, які в поєднанні з християнськими цінностями (*жертвовною любов'ю, воскресінням, праведністю*) формують новий словник високої експресії релігійної сфери функціонування української мови, наприклад: *новітні герої, звитязні захисники, жертовна любов*, пор.: *Ми плачемо за нашими полеглими новітніми героями, за нашими звитязними захисниками, які віддали життя на полі бою за свободу й незалежність України, за нас із вами та за майбутнє наступних поколінь українського народу, але плач наш заспокоюється впевненістю у воскресінні, коли наші герої за виняткову жертвовну любов отримують нев'янучий вінець слави* (Послання Предстоятеля на Пасху, 13.04.2023).

Релігійний стиль сьогодні — це не лише невичерпне джерело поповнення образних засобів інших сфер мовного життя, це відкритий для взаємодії з багатовимірним внутрішнім і зовнішнім світом функціональний різновид літературної мови, у якому розкриваються нові семантико-стилістичні можливості українського словника. Релігійний текст, зберігаючи власне ядро стильових мовних засобів, створює умови для переосмислення ключових публіцистичних понять, для розбудови їх раціонального й експресивного оцінного потенціалу в контексті християнських цінностей.

1. Бабич Н.Д. Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки: збірник науково-дидактичних праць. Чернівці: Букрек, 2019. 216 с.

2. Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / М.М. Пилинський, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 216 с.
3. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма на українську народню мову 19–20 вв. *Наук. зап. Укр. вільного ун-ту*. Мюнхен, 1988. Ч. 13: Філософ.-т. 36. мовної комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрещення Руси-України. С. 29–98.
4. Дзерович Ю. Є ще кілька уваг в справі щоденних молитов. *Нива*. 1911. Т. 8, ч. 4. С. 97–102.
5. Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова*. Opole, 1999. S. 185.
6. Задорожний В. До проблеми розвитку конфесійного стилю сучасної української літературної мови. *Сучасна українська богословська термінологія: Від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукр. наук. конф., 13–15 трав. 1998 р.* Львів, 1998. С. 142–144.
7. Ковалів П. Молитовник, служебник: Пам'ятка XIV ст. Нью-Йорк, 1960. С. 12–21.
8. Коць Т.А. Сакральний стиль. *Українська лінгвостилістика XX – поч. XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела*. Ніжин, 2007. С. 213–250.
9. Мирончук О.Я. Виокремлення підстилів та жанрів у конфесійному стилі української мови. *Культура слова*. 2010. Вип. 72. С. 151–157.
10. Німчук В.В. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992(6). № 11–12. С. 28–32.
11. Німчук В.В. Українська мова — священна мова. 1993(6). *Людина і світ*. № 1. С. 35–39.
12. Огієнко І. Світовий рух за утворення живої народної національної церкви. Тарнів, 1921. 52 с.
13. Пуряєва Н. До проблеми інтертекстуальності літургійного тексту: цитата і парафраз. *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 144–156.
14. Русанівський В. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. *Слово і труд*. Київ: Наукова думка, 1976. С. 73–81.
15. Симонова К.С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі «Четьї» 1489 р.). *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1989. С. 56–79.
16. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.

17. Щепанюк М. В якій мові відмовляє наш нарід свої щоденні молитви. *Нива*. 1911. Т. 8. Ч. 5. С. 150–152.
18. Bajerowa I., Puzynina J. Język religijny. Aspekt filologiczny. *Encyklopedia katolicka*. Т. VIII. Lublin, 2000. S. 19–20.
19. Gajda S. Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych* / red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska. Warszawa, 2001. S. 7–13.
20. Kvítková N. Styl afirmacyjno-aklamacyjny (styl religijny). *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Balowskiego*. Racibórz, 2005. S. 239–256.
21. Makuchowska M. O wzniosłości w dyskursie religijnym (z perspektywy słownictwa). *Stylistyka*. 2017. № 26. S. 251–268.
22. Wojtak M. Styl religijny we współczesnej polszczyźnie. URL: www.rastko.rs/filologija/stil/2006/11Wojtak.pdf.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Благословення Предстоятеля – Предстоятель благословив перший випуск професійних військових капеланів та їхній прапор (1 квітня 2023 року). URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-blagoslovyv-pershij-vypusk-profesijnyh-vijskovyh-kapelaniv-ta-yihnij-prapor/>.

Грінченко — Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.

З проповіді Епіфанія — Проповіді Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. URL: <https://www.pomisna.info/uk/predstoyatel/propovidi/>.

З проповіді С. Шевчука — Проповідь Блаженнішого Святослава у п'яту неділю Великого посту (3 квітня 2023 року). URL: <https://ugcc.ua/data/propovid-blazhennishogo-svyatoslava-u-pyatu-nedilyu-velykogo-postu-2468/>

Послання Предстоятеля на Пасху, 13.04.2023 — Пасхальне послання Митрополита Київського і всієї України Епіфанія преосвященним архіпастирям, боголюбивим пастирям, чесному чернецтву та всім православним вірним України (13 квітня 2023 року). URL: <https://www.pomisna.info/uk/epistle-post/poslannya-predstoyatelya-na-pashu-2023-r/>.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 — Словник української мови: у 20 т. / В.М. Русанівський (ред.) та ін. Київ: Укр. мов.-інф. фонд, 2010–2022.

Tetiana Kots, Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher in the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

RELIGIOUS STYLE IN THE SYSTEM OF FUNCTIONAL VARIETIES OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE: FROM HISTORY TO MODERNITY

The study offers an analysis of the historiography of the religious style of the modern Ukrainian literary language, identifies its main communicative and pragmatic features and functions, which enable a high archaic-sublime exposition in the ecclesiastical sphere of language functioning, maintain the durability of the symbolization of the events of the spiritual world, and the appreciation of the core concepts of Christianity. Attention is drawn to the achievements of V.V. Nimchuk as a theoretician of the study of religious style, a linguist who in the 90s of the 20th century. substantiated its full-fledged status and deep history in the all-Slavic context. Today, this type of language is represented by three main genres: the language of sacred writing, the language of liturgy, and the language of preaching, the key category of which is sacredness. Dynamic varieties are the language of the sermon, religious and journalistic texts, which are open to interaction with other functional styles and testify to the development of the lexical-semantic and stylistic potential of the literary language.

Keywords: religious style, sacredness, evaluation, lexical-semantic processes, inter-style interaction.

ЕВОЛЮЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ЕКСПРЕСЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОПОВІДІ

Н.В. Піддубна

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

У статті досліджено функціонування експресем в українській проповіді як одному з первинних експресивних жанрів релігійної комунікації. Показано тяглість традиції вживання у функції експресем лексем різних лексико-семантичних груп, які виявляють інгерентну та адгерентну експресивність, проаналізовано динаміку лексичних експресем у сучасній українській проповіді, зумовлену як інтралінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками, що особливо актуалізовано в період російсько-української війни: прецедентні власні назви сприймаються як символи героїзму й нездоланності в боротьбі за незалежність України й набувають ознак експресем. Продемонстровано, що мова проповідей постійно оновлюється, виявляючи динамічність і відкритість як мовної системи загалом, так і релігійного мовлення зокрема.

Ключові слова: експресема, експресивність, проповідь, прецедентна власна назва, релігійне мовлення.

Проповідь як фундаментальний первинний жанр релігійної комунікації має на меті донести зміст слова Божого до свідомості людей, розкрити особливості релігійного світобачення, виразити моральні цінності. У її створенні провідну роль відіграє мовна особистість священника, який повинен доступно, емоційно й експресивно, у зрозумілій формі донести до слухача Божі заповіді для забезпечення дієвості сили проповіді.

У XVI–XVIII ст. проповідь цілком виокремилася в специфічний жанр релігійного красномовства, який інтенсивно розвивається й впливає на інші жанри та твори. Завдяки творчості І. Га-

лятовського, І. Гізеля, А. Радивиловського та ін., проповідь зберігає вироблені в зазначений період риси й по сьогодні.

Священник промовляє проповідь для багатьох вірян. Звичайно ж, не всі слухачі є високоосвіченими й добре знають релігійні вчення. Тому мова проповідей повинна бути простою, зрозумілою для широкого кола парафіян. Поряд із простотою в церковній проповіді має бути експресивність, адже проповіді мають духовно впливати на слухачів.

Експресивність породжується не тільки емоціями, а й конкретним світосприйняттям мовця. Експресивність є відмінним і значно ширшим від емоційності поняттям; експресивність, за В.А. Чабаненком, — «це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність», яка буває як мовленнєвою, так і мовною. «Мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом збагачення останньої» [Чабаненко 2002, с. 7–8]. Це те у сфері прагматичної семантики мовної одиниці, що свідчить про зацікавленість того, хто говорить (або пише) у вражальності висловлення. Як зауважила Н.В. Гуйванюк, «експресивність висловлення — це передусім властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивізації (суб'єктивного увиразнення мови) з боку автора повідомлення» [Гуйванюк 2011, с. 90]. Експресивність властива всім мовним одиницям, вона сприяє емоційності висловлювання, привертає увагу до емоційного навантаження сказаного. Відповідно, фактично будь-яка мовна одиниця за певних умов може бути експресею — елементом лінгвостилістичної системи, мовленнєвою одиницею, ужитою в експресивностилістичній функції, яка суміщає в собі власне лінгвістичне значення з емотивним, аксіологічним, волюнтативним, естетичним, художньо-образним, оцінним тощо [Гуйванюк 2011, с. 91]. У такому разі вона дає характеристику певному предмету чи явищу й передає його емоційно-оцінне сприйняття промовцем, який має на меті вплинути на реципієнта й зосередити його увагу на сказаному.

Зрозуміло, що при створенні проповіді як експресивного жанру релігійної комунікації чільне місце посідає експресивна лексика, яка, виявляючись на рівні мови та мовлення, «належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів концептуальної картини світу, виконують лексичні одиниці та їхні ЛСВ, належні до лексико-семантичного рівня» [Бойко 2005, с. 5].

У лінгвостилістичній системі будь-якої мови наявні лексеми, які омовлюють емоційний світ людини. Із прагматико-семасіологічного погляду лексеми, які вербалізують його, класифікують на прямі номінативні (*гнів, радість, страх* та ін.), дескриптори (*коліна тремтять, губи дрижать*) та експлікатори (*негідник, свиня* та ін.). Стосовно лексем, які називають певні емоції та переживання (*радість, сум, гордість, любов, ненависть* та ін.), а також тих, що виражають оцінку явищ, станів людини (*добрий, гарний, сердечний, гідкий, сердитий, радіти, веселитись, пишатись, печалитись* тощо), Л.А. Лисиченко зауважила: «У таких словах емоції є суттю їх предметно-понятійної віднесеності, отже, в них логічний і експресивний компоненти збігаються». На думку вченої, «їх не можна вилучати із складу емоційної лексики, але й не можна зводити всю емоційну лексику до таких слів» [Лисиченко 2006, с. 21].

Такі лексеми відзначаються потужною інгерентною експресивністю, позначаючи певні емоції (*любов, гнів, заздрощі, злобу, роздратування* та ін.) як у бароковій проповіді, так і в сучасній, порівн: *є(ст) ѡздо(б)лена, маючи при каждой персонѣ ѣако три дѣвы бѣгословскіє цноты: при Оцы вѣру, при Снѣ надѣю, при Дсѣ Сто(м) любо(в)!!!; Если кто з натуральной комплѣѣи есть меланхоликъ albo сму(т)ный, tedy пре(д) очи его кладетъ гнѣвъ, нѣзгодѣ, ѡкрутенство* (Радивилівський); *Ангели й люди разом радіють. Господь став, якщо говорити сучасною мовою, настільки солідарним із людиною, що взяв на себе всі наслідки її гріха, щоб їх*

знищити, розвіяти, — щоб забрати від людини **смуток**, а подарувати їй **радість** (Блаженніший Святослав (Шевчук)).

Набуття експресивно нейтральною лексемою статусу експреси-семи тісно пов'язане з контекстом, у якому її вжито, як наприклад, у проповіді слово *хворіти* має інгерентну експресивність, а слова *розлучатися*, *пити* є адгерентно експресивними й виявляють негативне емоційне забарвлення, порівн.: *Як часто нам з вами доводиться не тільки тут, у церкві, але й кожному з нас у своєму світському колі спілкування зустрічати людей, які шукають шляху до церкви з єдиної причини: щось сталося погано дома, «ніби пороблено», діти **хворіють**, син **розлучається**, зять **п'є*** (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).

Як лексеми з позитивною емоційно-оцінною конотацією в проповідях уживається низка мовних одиниць на кшталт *солідарність, сподвижник, подвиг* та ін., порівн.: *Молимося про те, щоб ми навчилися покладатися на Бога, на свою віру, на свої відчуття любови до ближнього, на національну **солідарність**, брак якої ми відчуваємо в цей час найбільше* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)) та ін. Лексика з негативною емоційно-оцінною конотацією в українських проповідях представлена, зокрема, книжними лексемами на позначення понять, пов'язаних з релігією (*законники, книжники, фарисеї, фарисейський, поганин* та ін.), бо емоційно-експресивний компонент лексичного значення, як зазначає Л.А. Лисиченко, «зумовлений позамовними факторами, оскільки він залежить від оцінки, що виробилась у суспільстві» [Лисиченко 2006, с. 21], порівн.: *порожню славу назваць Хс квасо(м) **фарісейским(ъ)**, яко бовѣмъ квась смѣшеніє надымае(т), и в(ъ)гору подносит(ъ); такъ порожняя славаѣ надымае(т) члѣвѣка, и в(ъ)гоу високо(г)[о] ѿ себѣ розумѣня подноситъ* (Радивилівський); *У цьому сяйві світла, яке йде від нас, у нашому сповіданні віри в світі і полягає наше покликання як християн, а не в **фарисейському** демонструванні зовнішніх знаків релігійності* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).

Засобом експресивізації проповіді є також лексеми з негативною емоційно-оцінною конотацією на позначення нерелігійних понять (*розпуста, недбальство* та ін.). Зрозуміло, що в сучасній проповіді з'являється й низка нових негативно конотованих лексем (*агресія, дефолт, окупант, концтабір* тощо), порівн.: *Бгу люде служать плачучи чре(з) погкуту, а діаволу смѣючися чре(з) **ропсусту** телесную* (Радивилівський); *Цей день, 24 лютого, увійшов у нашу історію, особливо тут, у Києві, як початок повномасштабної російської **агресії**, нападу сучасного російського **окупанта** на нашу мирну землю* (Блаженніший Святослав (Шевчук)); *Проти ж Христа, проти християнства ними ведеться боротьба, яка час від часу лише змінює форми і методи: від спроб розчинити християнство у різноманітних **єресях** до відвертого, неприхованого **христоненависництва, підкріпленого концтаборами, тортурами, глузуваннями й гоніннями** християн і православного духовенства* (Протоієрей Петро (Дмитрук)).

Переважання в проповідях експресем, що мають інгерентну інтенсифіковану виразність негативного оцінного плану, мотивується тим, що «людина в своїй активній боротьбі з усім потворним, злим, ворожим, неприйнятним для її природи та її життєвих ідеалів постійно шукає все нових і нових засобів відповідної мовленнєвої експресії, а відтак постійно збільшує кількість цих засобів» [Чабаненко 2002, с. 151], що є типовою ознакою експресивних стилів, до яких уналежнюємо й релігійний. У текстах, які є зразками релігійного красномовства, переважають лексеми із самодостатнім (загальномовним) емоційно-оцінним змістом і дуже обмежено вживаються слова із ситуативним (функціональним) емоційно-оцінним змістом. Експресеми, що не входять до літературної лексики або перебувають на її периферії (вульгаризми, лайки тощо) для проповіді майже не властиві. Проте в деяких сучасних казаннях натрапляємо на окремі вживання сленгізмів, які позначені адгерентною експресивністю, оскільки вони є внутрішнім запозиченням: «Експресивний

зміст може формуватися також за рахунок внутрішнього і зовнішнього запозичення. Лексичні одиниці, що не характеризуються експресивністю у вихідній сфері вживання, за нових умов функціонування набувають відтінку новизни, а отже, стають експресивними» [Кудрявцева 2005, с. 61]. Наприклад: *Скільки жахливих історій про неповернені борги, перепродаж боргів, «ставлення на лічильник» та різні жорстокі способи стягнення боргів наслухалися ми за останні півтора-два десятки років!* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).

У тексті сучасних українських проповідей особливе місце належить словам-старослов'янізмам, які переважно мають конотацію піднесення, виражаючи тим самим експресивність. Порівняно зі староукраїнською мовою, церковнослов'янізми мають вищий ступінь вираження експресії: *Тож треба твердо вірити, що недалеко вже та благословенна хвилина, в якій правосудності Божій буде вповні надолужено та милість Божжа запанує серед усіх народів і серед нашого **многостраждального** народу українського* (Протопресвітер Семен (Гаюк)).

Посиленню сприйняття старослов'янізмів як експресем сприяє і те, що більшість із них є стилістичними експресивними архаїзмами, оскільки суперечать міжстильовим лексичним нормам сучасної української мови. Стилістичні архаїзми набагато виразніші, ніж архаїзми матеріальні, бо вони не просто виділяються на загальному тлі сучасних норм, а ще й різко контрастують із сучасними нейтральними синонімічними відповідниками (знам'я — *прапор*, *огненний* — *вогняний*, *многостраждальний* — *багатостраждальний*, *жона* — *дружина*, *жінка*, *обручник* — *наречений*, *погибає* — *гине* та ін.): «Щоразу вживаючи стилістичний архаїзм, автор (мовець) експресивно відштовхується від сучасної нейтральної лексеми, а читач (слухач) сприймає, вловлює експресію цього архаїзму завдяки стилістичній і нормативній селективності свого мовного чуття» [Чабаненко 2002, с. 104].

Однією з вагомих ознак проповідей віддавна було вживання різногалузевої термінологічної лексики. О.В. Зелінська вказує на широке використання термінологічної лексики, зокрема сільськогосподарської, медичної, філологічної, яка активно входила до складу метафоричних сполук і була одним зі стилетвірних засобів побудови гомілійного твору, засобом інтелектуалізації проповіді, а також могла «набувати оцінних характеристик, переносних значень, бути джерелом створення порівнянь. Названі явища простежуються не тільки на діяхронному зрізі, а продовжуються і в новій українській літературній мові, чим засвідчують використання термінологічної лексики у мові художнього твору» [Зелінська 2013, с. 242]. Дослідниця зауважує, що медичну лексику, зокрема назви хвороб, у казаннях вжито в переносному значенні: «Автори казань переносять найменування конкретних хвороб чи фізичних хворобливих станів на духовну сферу людини, вражену гріхом. Наприклад, З. Копистенський гріх ненаситності порівнює з феброю ‘лихоманкою’, гордість — із пухлиною, розпусту — із проказою [Зелінська 2013, с. 174]: *Три хоробы наголовнѣйшии суть бѣши, то єсть городос(т) подобнаа водному труду набрызклому, то єсть пухлинѣ, Лакомство подобно Фебрѣ горячой и прагнен(н)е чинячей, Вшечеченство подобноє проказѣ змазучей и заражающей* (Коп. Омілія, с. 169).

Відповідно, у текстах сучасних проповідей нерідко трапляються медичні терміни (*апатія, діагноз, параліч* та ін.): *Молимося за те, щоб пам'ять про героїв Крут стала надбанням усього нашого народу, щоб наше військо перемогло **ідейну апатію**, у якому залишається сьогодні* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *Найважливіше для того, щоб зілнитися від духовної хвороби, щоб прийти чесним до зустрічі з Суддею:... зуміти поставити собі правильний **діагноз**, зуміти знайти свої провини — знайти, щоб подолати їх* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *...у кожного з нас можна виявити **духовний параліч**, у кожного з нас бувають хвилини зневіри, нерухомости, хай і не фізичної, а духовної* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).

У сучасній проповіді потужним засобом експресивізації є військові терміни, наприклад: *Ми переживаємо випробовування без видимого бою, але не з мени запеклими і затягими інформаційними атаками...* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *Наша вразливість до зла зростає і тоді, коли... ми капітулюємо перед злом, приймаємо нав'язані ним правила гри* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)), що є цілком умотивованим, адже спеціальна термінологічна лексика різних терміносистем є одним із потужних ресурсів стилістичної характеристики, використовуваних із метою створення експресії, оскільки «умови для переносу значення і поява нового слова завжди пов'язані з новими поняттями, предметами, явищами і з різною їх оцінкою» [Гнатюк 1984, с. 62]. Уходячи до метафоричних сполук, терміни, безперечно, зазнають при цьому детермінологізації.

Власні назви як виразники мовленнєвої експресії є важливим компонентом української проповідницької літератури, оскільки «містять у своєму лексичному значенні фонові знання, які впливають на підвищення експресії слова. У структурі лексичного значення подібного типу слів є етносемантична інформація» [Космеда 2000, с. 252]. Часто фонові знання виступають як код, що уможливлює проникнення в глибинний, експліцитно не виражений пласт змістовно-концептуальної й підтекстової інформації.

Українські священники в проповідях традиційно уживають низку імен-символів (*Христос, Марія* та ін.), використовують імена відомих апостолів, пророків, переважно з означеннями *святий, божественний*, наприклад: *На семь свѣтъ гды ѡакїи терпимо бѣды, скорбы, хоробы, преслѣдована, можетъ ся кто найти такїй, что ся оужаливши надѣ нами можете речи з(ъ) стымъ пр(ѡ)ркомъ Іеремѣю <...>* (Радивиловський); *І про кого б ми не вели розмову — про царя Давида, пророка Іллю, пророка Іеремію — ми будемо згадувати усіх святих пророків — тих славетних біблійних стовпів віри і благочестя, про яких апостол Павло написав...* (Євр. 11, 32–36) (Протоієрей Петро (Дмитрук)).

Барокові проповіді рясніють іменами князів або царів, видатних історичних осіб, політичних і культурних діячів, що є символами утвердження православної віри, наприклад: *Кто на сеймахъ частыхъ в Варшавѣ домо(в)лася Црквамъ Бжїимъ во(л)ностій? **Петръ Могила**. Кто в Люблинѣ на трибуналахъ? **Петр Могила*** (Рад. Могила, с. 2).

У сучасній українській проповіді потужним засобом експресивізації тексту, окрім традиційно вживаних імен святих, є використання позитивно забарвлених прецедентними антропонімами імен борців за незалежність України (*Степан Бандера, Ярослав Стецько, Роман Шухевич, гетьман Мазепа, Богдан Хмельницький, Симон Петлюра, Євген Коновалець та ін.*): *Правди, нести яку часто доводиться «малій черідці» сміливих, жертвовних та ініціативних людей. Таких, якими були **Степан Бандера, Ярослав Стецько, Роман Шухевич** (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *Наші козаки разом зі своїми союзниками шведами зазнали поразки. Зазнав тоді на полі бою поразки не тільки гетьман **Мазепа**, а цілий європейський континент (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).**

Проповіді містять у собі також і прецедентні негативно конотовані антропоніми, наприклад: *Муравйов, Сталін, Хрущов, Адольф Гітлер, К. Маркс, Ленін та ін.: Вони — ненавчені, не підготовані — не могли бути протидією досвідченому царському полковникові **Муравйову** і випробуваному вже у боях загарбницькому війську (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *Образ тирана **Сталіна** лишився для них [воїнів] знаменом перемоги (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).**

Як видається, наведені ілюстрації вповні підтверджують тезу О.А. Семенюк: «Власне ім'я, ім'я відомих, багато в чому „ключових” фігур епохи — помітний інформаційний, експресивно-виразальний і соціально-культурний елемент тексту» [Семенюк 2001, с. 23]. Це ж простежується й при вживанні прецедентних онімів сучасних політичних діячів: *Цікаво, чи сподобається нашому президентові, що в отой час, коли до президента **Володимира Путіна**, на території держави якого знаходиться менше парафій*

*Російської Церкви, ніж на території України, Архисерейський собор РПЦ звертається з окремим привітанням, а прохання, яке направив президент **Кучма** до Російської Церкви — дати хоча б статус автономії для Української Православної Церкви Московського Патріархату, — було тільки іронічно прочитане й не дістало ніякої офіційної відповіді (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).*

Дослідники художнього мовлення неодноразово звертали увагу на доволі потужний потенціал топонімів. Функціонуючи в тексті, топоніми можуть нести в собі приховану, імпліцитну інформацію. Як і антропоніми, вони можуть виступати в ролі символу, під дією соціально-історичних чинників набувати різних емоційно-оцінних відтінків. В.В. Котович зазначає: «Лінгвокультурна феноменальність багатьох ойконімів проявляється у їхній здатності виступати згорнутими образними текстами, кодувати в собі образ як особливий спосіб бачення і пізнання світу» [Котович 2020, с. 382].

Традиційно українські проповіді насичені прецедентними топонімами-бібліїзмами із символічним значенням (*Содом, Гоморра, Єрусалим, Назарет, Галилея, Палестина* та ін.), порівн.: ***Содому и Гомору, славныя мѣста з ихъ околичными предѣлами за спросными и Бгу мерзкіи грѣхи огнемъ сѣрчистимъ спалилъ*** (Рад. Вінець, с. 6); *У кого ж нам просити прощення за те, що ми впустили до наших осель спокусу, дали можливість дітям відкрито дивитися таку гиду, за яку Бог знищив **Содом і Гоморру**?* (Протоієрей Петро (Дмитрук)).

Традиція символічної інтерпретації біблійних географічних назв продовжилася у творах Григорія Сковороди й не переривається до сучасного періоду [Зелінська 2013, с. 216].

Священники також використовують прецедентні небіблійні ойконіми. У барокових проповідях це трапляється переважно в оповідній частині, коли йдеться про чудеса, що відбулися на території України (*Київ, Чернігів, Львів, Канів, Умань* та ін.). Однак часто топоніми вживаються із символічним значенням, стаючи виразниками, наприклад, військової доблесті: *здобилися тоєю шатою их милость*

княжата Четвертенськіє, которіє пред **Сокалем** з ваетним гетьманом Константином острозьким ... кравую войну милим живото́м запечатували (Старушич).

У сучасних проповідях часто вживаними є назви українських міст і територій (*Україна, Карпати, Дністер* та ін.). Зазвичай вони також уживаються із символічним значенням (*Крути* — боротьба за незалежність; *Слов'янськ, Краматорськ* — символи страждання українського народу внаслідок російської воєнної агресії та ін.). Такі прецедентні топоніми сприймаються як символи героїзму й нездоланності в боротьбі за незалежність України й набувають ознак експресем: *Сьогодні спомин про трагедію під **Крутами** лишається пересторогою для беззільних політиків — і надихає на боротьбу за справедливість сотні і тисячі українців* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); *Ми пам'ятаємо Слов'янськ і **Краматорськ** — початок хресного шляху нашого народу. Ми пам'ятаємо **Савур-Могилу**. Ми пам'ятаємо **Іловайськ**. Ми пам'ятаємо **Дебальцеве*** (Блаженніший Святослав (Шевчук)).

У сучасній українській проповідницькій літературі функцію експресем виконують ідеологізми, що відображають суспільну думку значної частини парафіян і посилюють вплив на формування їх світогляду не тільки як християн, а і як громадян нашої держави. Інгерентну позитивну експресивність щодо ідеологізмів виявлено в таких прикладах: *Молімося в цей день, щоб Господь дав нам мудрість будувати в своїх душах тверду основу тієї **соборности** нації, яка споруджується на любові... Хай Господь допоможе нам пошанувати **соборну** Українську державу працею кожного із нас, даром християнської любови, яка йде з Божої ласки від наших сердець і яку кожен із нас має передати своїм ближнім, творячи цим основу **соборности** країни* (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).

Лексеми *СМЕРШ, комунізм, тоталітарний, колгосп, компартія, диктатура* та ін. в сучасних проповідях позначені інгерентно негативною експресивністю: *І в той же час це століття дало мільйони сповідників, сповідників християнської віри, які зуміли навіть*

під тиском **тоталітарної** ідеології, повсякденного стеження за кожним, намагання знівелювати кожну людину, лишатися особистостями: не йти в **колгоспи**, коли їх туди гнали, хоч вони й помирили за це потім від голоду, не вступати до **компартій**, лишатися вірними своїй совісті, а не офіційній доктрині (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); Такий брак гідності є великим бичем сучасних людей, зокрема в пострадянському просторі, у якому деспотична **диктатура** впродовж століть забидала в людей гідність, обіцяючи, що той, хто був ніким, стане всім, а насправді той принижений, навіть коли йшов по головах ближніх і робив кар'єру, відрікаючись від Бога і рідного народу, ким тільки не був, а так ніким і не став, як каже народна мудрість (Блаженніший Святослав (Шевчук)).

Як емоційно-експресивний засіб у сучасних українських проповідях уживаються **варваризми**: *Совєтський Союз, большевицький, підсовєтський, совєти та ін.: Зраду, братовбивство, канібалізм — ось що принесло Україні поневолення **большевицькою** Росією, що почалася 90 років тому (Архієпископ Ігор (Ісіченко)); Ми в **підсовєтській** Україні також пережили цей час, а тепер нам довелося жити на його руїнах (Архієпископ Ігор (Ісіченко)).*

Очевидно, тут важко не погодитись із думкою, що «...протест проти чужої ідеології, політики, проти поневолення перемикаються на протест проти мови носіїв політичної влади, силу, якої не сприймає і засуджує народ» [Космеда 2002, с. 202]. Запозичення-варваризм у такому разі відіграє роль експресеми. У сучасних українських проповідях уживаються переважно ті варваризми, які в пострадянський час змінили позитивну конотацію на негативну. Насамперед це стосується таких лексем, як *большевік* замість *більшовик*, *совєти* замість *ради*, *Совєтський Союз* замість *Радянський Союз*.

Отже, спостереження над мовою проповідей демонструє, з одного боку, тяглість традиції не лише в дотриманні комунікативної мети, побудові казання, а й у засобах експресивізації мовлення. З другого боку, мова проповідей постійно оновлюється, що вказує на

її динамічність, демонструє відкритість як мовної системи загалом, так і релігійного мовлення зокрема.

1. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексико-графічний і функціональний аспекти. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2005. 552 с.

2. Гнатюк А. Засоби створення та інтенсифікації мовної експресії в газетно-журнальних жанрах (на матеріалі сучасної французької преси). *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 62–68.

3. Гуйванюк Н.В. Лексичні й синтаксичні експресеми як засіб суб'єктивізації висловлення (на матеріалі творів буковинських письменників). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 90–96.

4. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 349 с.

5. Котович В. Ойконімія України як лінгвокультурний феномен. Дрогобич: Посвіт, 2020. 448 с.

6. Кудрявцева Л.О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 58–66.

7. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2006. 150 с.

8. Семенюк О.А. Функционирование имен и фамилий известных личностей в современном дискурсе. *Русская филология. Украинский вестник*. 2001. №3 (19). С. 21–24.

9. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Архієпископ Ігор (Ісіченко) — Ісіченко І. (архієпископ). Дім Мій — буде домом молитви: Проповіді. Харків; Львів, 2006. 431, [1] с.

Архієпископ Ігор (Ісіченко) — Ісіченко І. (архієпископ). Майте любов поміж собою: збірка проповідей. Львів; Харків: Святогорець, 2010. 453, [3] с.

Блаженніший Святослав (Шевчук) — «День молитви, посту і добрих діл»: проповідь Блаженнішого Святослава під час Молебню за перемогу і справедливий мир в Україні. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/den-molytvu-postu-i-dobryh-dil-propovid-blazhennishogo-svyatoslava-pid-chas-molebnyu-za-peremogu-i-spravedlyvyu-myr-v-ukraini-11541/>.

Коп. Омілія — Омілія albo казанье на Роковую Памать в Бѣ Велебного Блженнои Памати ѿ(т)ца Єліссеа в схиммонасех Євѡмїа Плетенецкого Архіандрита Печерского Кїевско(г). *Титов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв.: всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ, 1924. С. 147–172.

Протоієрей Петро (Дмитрук) — Дмитрук П.С. (протоієрей). Благодатний час Покаяння: проповіді. Сміла; Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. 317, [3] с.

Протопресвітер Семен (Гаюк) — Гаюк С. (протопресвітер). Проповіді. *Православний вісник*. 2006. № 7–8. С. 35–38.

Рад. Вінець — Радивилевский А. Вѣнецъ Хвѣ. Київ, 1688. 544 арк.

Рад. Могила — Радивилевский, А. Слово ѿ [1] на рѡчїну в Бгу зешлого ѿца Петра Могилы, Архіеп(с)па Митрополита Кїевскогѡ Архима(н)дрита Пече(р)ско(г). *Марковскій М. Антоній Радивилевскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца»*. Киев, 1894. С. 1–12.

Радивилевський — Радивилевський Антоній. Барокові проповіді XVII століття / підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків О. Ніка, Ю. Олешко. Київ: Освіта України, 2019. XIV+ 381 с.

Старушич — Старушич І. Казання погребне над тілом ... пана Іллі Святополка Четвертенського. *Українське літературне бароко*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 244–271.

Nataliya Piddubna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Ukrainian Language, G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

EVOLUTION OF LEXICAL EXPRESEMES IN THE UKRAINIAN SERMON

The article examines the functioning of the expresemes in the Ukrainian sermon as one of the primary expressive genres of religious communication. The durability of using lexemes tradition of various lexical-semantic groups in the function of expresemes is shown, which reveal inherent and adherent expressiveness. The dynamics of lexical expresemes in modern Ukrainian sermon is analyzed, caused by both intralingual and extralingual factors, which was especially actualized during Russian - Ukrainian war: precedent proper names are perceived as symbols of heroism and invincibility in the struggle for independence of Ukraine and acquire signs of expresemes. It is demonstrated that the language of sermons is constantly updated, revealing the dynamism and openness of both the language system in general and religious speech in particular.

Keywords: expresemes, expressiveness, sermon, precedent proper name, religious speech.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЦЕРКОВНО-БОГОСЛУЖБОВОЇ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В.В. НІМЧУКА

Н.В. Пуряєва

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу
історії української мови та ономастики Інституту української мови
НАН України*

У статті проаналізовано церковно-релігійну проблематику та її актуалізацію в українському мовознавстві, а також роль В.В. Німчука як активного учасника процесу входження української мови в церковно-релігійну практику. Виокремлено й охарактеризовано основні напрями діяльності професора: 1) участь у перекладанні та редагуванні біблійних і літургійних текстів; 2) організація своєрідного комунікативного майданчику для богословсько-філологічної дискусії й співпраці; 3) активізація едиційної діяльності відділу історії української мови Інституту української мови НАН України, зокрема в підготуванні до видання староукраїнських перекладів Святого Письма та інших текстів релігійної літератури; 4) введення в Український правопис правил, що регулюють написання загальноживаної церковно-релігійної лексики; 5) окреслення проблематики подальших студій історії української мови як церковно-релігійної.

Ключові слова: релігійний стиль, літургійна мова, богослужбові переклади, В.В. Німчук.

У сучасну, глибоко секулярну епоху дослідження мови центральних релігійних текстів — Біблії і богослужбових перекладів, богословської термінології та лексики, процесу самого входження національної мови в цю комунікативну сферу перебуває на периферії зацікавлень лінгвістів, однак історія показує, що саме змагання за українську Біблію свого часу було актом ствердження існування самостійної української нації та її мови, саме з усвідомленням цієї своєї місії бралися за важку справу перекладу П. Морачевський, П. Куліш, І. Пулюй, Іван Огієнко та ін. Повернення ж до української

вимови богослужбових церковнослов'янських текстів, а згодом і впровадження української мови в літургійну практику Церкви стало виявом рішучого розриву з московським впливом та першим кроком до подолання нав'язаного культурного та політичного домінування Росії. Це свого часу відзначав і проф. В.В. Німчук: «Ті конфесії, що обрали українську мову для богослужіння, зробили й роблять неоціненний внесок у національну культуру і національне відродження. Завдяки наполегливій і тривалій праці трудівників УАПЦ, УГПЦ в Канаді, УГКЦ українська мова виробили свій урочисто конфесійний стиль і посіла гідне місце в колі сучасних живих мов, котрі звучать у Божих храмах, у щоденних молитвах мільйонів християн. І їй належить майбутнє як єдиній конфесійній мові» [Німчук 1992, с. 28–29].

Актуалізація в українському мовознавстві церковно-релігійної проблематики почалася свого часу не в Україні, а за її межами, і сталося це в період підготовки та урочистого відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси. Наприкінці 70–80-х років ХХ ст. українська діаспора в Європі розгорнула широкомасштабну кампанію з відзначення цього Ювілею. Метою кампанії була консолідація українців за кордоном, боротьба за свободу віровизнання та легалізацію в СРСР двох «репресованих» конфесій — УАПЦ та УГКЦ, спростування фальсифікації української історії стосовно Хрещення Русі з боку радянських учених. Із цією метою створено розгалужену мережу громадських, релігійних і наукових комітетів 1000-ліття ХРУ, кожен із яких розробляв і втілював певні програми ювілейних заходів. Ініціативу наукового відзначення ювілею Тисячоліття підтримував, у тому числі фінансово, митрополит УГКЦ Йосиф Сліпий, який 1 жовтня 1979 р. окремим посланням звернувся до українських науковців діаспори із відповідним закликом [Недужко 2008, с. 201].

Повернути Україні втрачений, а точніше, брутално відібраний у неї статус «колиски християнства» в мовознавчому плані означало повернути в історію української мови києво-руський період як період її початкового писемного розвитку, повернути в український

культурний і мовний простір тексти, створені в цей період, що з часів Катерини II традиційно трактувалися як російські. Важливою метою було також переконати західних інтелектуалів у тому, що історична доба Київської держави — це частина української історії.

У 1983 р. з ініціативи проф. О.Й. Прицака започатковано т. зв. «Гарвардський проєкт», частиною якого мала стати серія публікацій «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства». Передбачено видання 120 т. текстів, починаючи із часів Київської Русі і до появи «Енеїди» І. Котляревського 1798 р., тобто едіційними зусиллями мав бути охоплений досекулярний період розвитку українського письменства. Заплановано публікацію 40 т. джерел (опубліковано 15 т.), 40 т. — українською, 40 т. — англійською мовами) [Недужко 2008, с. 202]. Глобальну мету проєкту надзвичайно точно окреслив його голова проф. О.Й. Прицак: «Твори культури належать не тим, хто їх закопує, як у притчі Христа, а тим, що їх вміють цінувати, хто їх видає, студіює і тим самим робить їх живою частиною своєї структури мислення. Тільки в такий спосіб постає культурна тривалість і єднання людей різних епох в одне тіло вічної нації» [Прицак 2016].

Окремою частиною «Гарвардського проєкту» став організований Українським вільним університетом у Мюнхені та Науковим товариством ім. Т. Шевченка в Європі Міжнародний науковий конгрес Тисячоліття Хрещення Руси-України, який відбувся 1988 р. У рамках конгресу працювала Мовознавча комісія, яку очолив проф. О.Т. Горбач. Діяльність комісії була висвітлена в тематичному збірнику «Ювілейний збірник праць». Саме в цьому виданні побачила світ хрестоматійна стаття О.Т. Горбача «Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову в 19–20 вв.», у якій учений окреслив основну проблематику студій для української лінгвістики:

1) історія перекладів Святого Письма за періодами: а) XVI–XVII ст., б) XIX ст. – 1917 р. (пошук діалектної бази біблійного пе-

рекладу), в) переклади після Першої та Другої світових воєн (пошук стилістичних засобів української літературної мови);

2) біблійна ономастика: народні та книжні форми онімів (Іоан – Йоан – Іван); різні традиції передачі іншомовних біблійних власних назв (Вифанія – Витанія, Голгофа – Голгота – Голгофта; Фадей – Тадей); традиція російської богослужбової вимови, що спричинила появу написань типу *алілуя, Віфлеєм, акафіст, прокімен* тощо;

3) діалектні переклади Святого Письма;

4) мова богослужбових текстів, богословська термінологія і лексика.

Одним із форматів дослідження мали б стати хрестоматії перекладацьких варіантів окремих молитов (зокрема молитви «Отче наш») [Горбач 1993].

Як ми побачимо далі, саме дослідницькі вектори, окреслені Конгресом Тисячоліття ХРУ, стали визначальними для подальшої діяльності вчених в Україні, насамперед у галузях дослідження біблійних та літургійних текстів та едиційному лінгвістичному джерелознавстві.

Вихід із підпілля УГКЦ та відновлення УАПЦ, що стались недовзі (1989 р.), проголошення незалежності нашої держави (1991 р.) спричинили активізацію в Україні важливого культурного процесу — т. зв. *уцерковлення української мови*. Професор В.В. Німчук був дотичний до цього процесу в трьох іпостасях: 1) як його *дослідник*, автор перших в Україні ґрунтовних публікацій на тему історії біблійних та богослужбових перекладів (список публікацій див. нижче), 2) безпосередній учасник та 3) як *організатор досліджень цього процесу*.

Як учасник процесу входження української мови в церковно-релігійну практику В.В. Німчук брав активну участь у роботі заснованого 1991 р. Українського біблійного товариства (член його центрального правління). У 1992–1993 рр. УБТ ініціювало роботу над четвертим повним перекладом Святого Письма на основі перекладу,

підготовленого о. Рафаїлом Турконяком (УГКЦ). При Товаристві була створена спеціальна редакційна група, до якої разом із професорами Д.В. Степовиком, О.Д. Пономаревим, доц. Л.Л. Звонською-Денисюк входив і В.В. Німчук. Останній брав безпосередню участь у мовно-стилістичному редагуванні Нового Завіту, зокрема Євангелія від Матвія і частково Євангелія від Марка [Німчук 2005, с. 52]. Відзначимо, що проф. В.В. Німчук у цьому сенсі поповнив славу плеяди інших видатних філологів, які вважали за обов'язок докласти максимальних зусиль у ділянці перекладу та редагування біблійних і літургійних текстів, серед яких: П.Г. Житецький, А.Ю. Кримський, М.Ф. Комаров (редагували переклад Псалтиря та Нового Завіту П. Морачевського), Є.К. Тимченко (голова комісії у справах перекладу Святого Письма при уряді УНР), В.П. Науменко, С.О. Єфремов, а пізніше О.Т. Горбач, П.К. Ковалів, Ю.В. Шевельов, П.І. Зайцев, Д.І. Чижевський (редагування перекладу Святого Письма І. Хоменка) та ін.

Редагування тексту Біблії стосувалося насамперед його лексики та стилістики. Редакторський підхід В.В. Німчука базувався на урахуванні таких факторів: 1) традиція церковнослов'янського тексту (орієнтація на збереження усталених церковнослов'янізмів); 2) традиція попередніх українських перекладів Біблії (П. Морачевського, П. Куліша – І. Пулюя, І. Огієнка та І. Хоменка-Плюти); 3) традиція літургійних перекладів (збереження лексико-термінологічної кореляції між біблійними та літургійними текстами); 4) відповідність оригінальному тексту (Септуагінта — грецький переклад Святого Письма).

Отже, праця згаданих редакторів над перекладом о. Р. Турконяка значною мірою полягала у певному стримуванні притаманного перекладачеві пуризму і поверненні в текст церковнослов'янізмів, усталених у вже наявних перекладах — тобто своєрідний церковнослов'янський узус, сформований у носіїв української мови в процесі кількасотлітньої богослужбової практики (наприклад, *Батько – Отець, благодать – ласка, істина – правда, правдивий – справжній*

тощо) [Moser 2005, с. 56]. З подібним слововживанням перекладача свого часу зіткнувся П.Г. Житецький, коли в 1905–1912 рр. працював над редагуванням Євангелія П. Морачевського у складі Синодальної комісії (разом із Є. Сіцинським та О. Левицьким). Рекомендації П. Житецького були аналогічні до наведених вище. Про цей епізод неможливо не загадати, оскільки саме Синодальне Євангеліє справило визначальний вплив на подальших перекладачів Святого Письма, зокрема Я. Левицького (Львів, 1921) і М. Кравчука (1937), перекладацьку комісію при Українському науковому інституті у Варшаві (М. Кобрин). Крім того, впродовж цілого ХХ ст. цей зрадагований переклад уживався як богослужбовий в Українських Православних Церквах діаспори, а також у т. зв. УПЦ (МП).

Повний переклад Святого Письма планувалося завершити до 2000-ліття Різдва Христового, однак у цьому році побачив світ лише Новий Завіт (Новий Завіт 2000).

Крім праці над перекладом Біблії, В.В. Німчук долучився до редагування першого українського перекладу Римського Місалу — богослужбової книги (Служебник), якою послуговуються в РКЦ [Німчук 2001, с. 27]. Праця над перекладом Місалу розпочалася 1998 р. (в основу лягли здійснені ще 1991 р. переклади владики М. Трофим'яка та о. К. Галімурки), проте опублікований він був щойно 2012 р. (Credo. Новини).

У ділянці богослужбової мови В.В. Німчука глибоко турбували дві проблеми. Перша — необхідність збереження української редакції церковнослов'янської мови як значущого культурного та церковно-релігійного надбання української нації, важливого маркера конфесійної ідентичності українських Церков, насамперед таких важливих ідентифікацій, як «приналежність до східно-християнської (візантійсько-слов'янської) традиції», «спадкоємність Володимирового хрещення Русі та Київської митрополії», «спадкоємність кирило-мефодіївської традиції». Проте варто наголосити, що професор виступав за обмежене вживання церковнослов'янської мови в богослужбовій практиці і відводив їй радше меморіальну роль,

про що свідчать такі його слова: «Українська редакція церковно-слов'янської мови є величезним культурним надбанням рідної культури, але нині адекватним засобом служіння в християнських храмах є сучасна літературна мова, яка з честю витримала випробовування часом. Володіючи невичерпними виражальними можливостями, що ґрунтуються на високорозвиненій кодифікованій писемній мові світських стилів, насамперед художнього, вона й далі успішно збагачується і розвивається» [Німчук 2001, с. 29].

Однак учений наголошував на необхідності вивчення церковно-слов'янської мови українського ізводу в його регіональних варіантах (київський, галицький, північний) саме як мови літургійної. Він зауважував, що пам'ятки церковнослов'янської мови різних періодів та зокрема найдавнішого (XI–XIII ст.), створені на українській етномовній території, цікавлять лінгвістів-істориків переважно лише як джерела вивчення особливостей української мовної системи, відображеної в них, а не в аспекті специфіки церковно-слов'янської мови як літургійної. Щодо пізніших текстів (XIV–XVIII та XX ст.) дослідницький інтерес зовсім зник; ці тексти взагалі покидають поле лінгвістики і залишаються об'єктом вивчення нефілологічних дисциплін, зокрема літургики, для яких, однак, питання мови цих текстів, очевидно, є другорядним.

По-друге, В.В. Німчука непокоїла багатоваріантність наявних українських літургійних перекладів та їх стилістична різновекторність: з одного боку, націленість на максимальне насичення текстів церковнослов'янізмами, а з іншого — прагнення категорично їх уникати. Він закликав до пошуку мовно-стилістичної «золотої середини» і його власні зусилля значною мірою полягали в наповненні цього поняття конкретним змістом: шляхом зіставлення численних текстів, у тому числі староукраїнських, він намагався окреслити основні лексико-стилістичні тенденції в богослужбовій галузі.

Взагалі, В.В. Німчук вважав літургійну мову *консолідуючим національним чинником* (адже через її вироблення долається конфесійне протистояння українців) і в цьому фактично продовжив думку

митрополита Йосифа Сліпого, який говорив про те, що об'єднання Православної та Унійної Церков в Україні можна розпочати «від узгіднення перекладу Святої Літургії і наших Богослужб, щоб молитися «одними устами і єдиним серцем» [цит. за: Німчук 2001, с. 28]. Можливо, це дещо утопічна ідея, однак вона й справді — і в цьому неважко переконатися — змушує українські християнські конфесії рухатися назустріч одна одній, ініціює міжконфесійний діалог і співпрацю, дає усвідомлення понадконфесійної спільності національної Церкви.

Отримавши згоду предстоятеля УГКЦ кардинала Мирослава Івана Любачівського та архиєпископа УАПЦ Ігоря Ісиченка, В.В. Німчук клопотався про створення *Міжконфесійної літургійної комісії* з представників (теологів та лінгвістів) усіх українських християнських конфесій [Німчук 2001, с. 28].

Та поки такої комісії не було створено, проф. В.В. Німчук намагався організувати своєрідний комунікативний майданчик для богословсько-філологічної дискусії і співпраці. Із цією метою у Ювілейний рік 2000-ліття Християнства він як директор Інституту української мови НАН України ініціював проведення в Києві *Наукової конференції «Християнство й українська мова»*, яка була організована спільно з Інститутом богословської термінології та перекладів Львівської богословської академії (тепер — УКУ). Це був один із наймасштабніших наукових заходів, що дозволив визначити актуальну проблематику, над якою готові працювати українські філологи: українська й церковнослов'янська мови в Українській Церкві, переклади Святого Письма та богослужбових текстів, богословська термінологія, лексикологія та лексикографія, біблійна фразеологія, християнська ономастика, історія входження української мови в церковно-релігійну галузь тощо [Німчук 2001].

У 2001 р. Інститут української мови НАН України та Інститут славістики Віденського університету розпочали спільний проєкт «Das Ukrainische als Kirchensprache / Українська мова в Церквах»

[Moser 2005]¹. Результатом українсько-австрійського проєкту стала колективна монографія, до якої увійшли дослідження: В.В. Німчук «Українські переклади Святого Письма», Юліане Бестерс-Ділгер «Академія і друкарня в Острозі (1576–1636 pp.)», М. Мозер «Українська мова в Греко-Католицькій Церкві Галичини (1772–1859 pp.)», М. Бухмаєр «Соціолінгвістичний аспект актуального мовного питання в українських Церквах візантійського обряду», С.В. Сабліна «Терміни на позначення осіб членів чернечої спільноти» і Н.В. Пуряєва «Українська церковно-обрядова термінологія».

У своєму розділі В.В. Німчук [Німчук 2005] висвітлює історію появи всіх відомих на той час українських біблійних перекладів, перебіг і мотиви редакторських змін, оцінку й дискусії сучасників, а головне — вплив на формування норм тогочасної української літературної мови. Цінність здійсненого дослідником текстуального аналізу біблійних перекладів полягає у встановленні прямих та опосередкованих зв'язків між ними, з'ясуванні шляхів, якими розвивалася українська біблійно-перекладацька традиція, визначення її домінантних лексико-стилістичних тенденцій.

Зокрема, В.В. Німчук визначає чотири найавторитетніших переклади, що становлять своєрідний каркас традиції і демонструють своєрідний закон «сполучення посудин»:

1) *Синодальне Євангеліє 1905–1912 pp.* У його основі переклад П. Морачевського, зредагований двома комісіями: Синодальною комісією під проводом єпископа Парфенія Левицького (П.Г. Житецький) та комісією Петербурзької академії наук під головуванням академіка О.О. Шахматова (богослужбове вживання — УАПЦ в діаспорі, УПЦ (МП)).

¹ Зауважимо, що праця у віденських книгозбірнях дозволила проф. В.В. Німчукові отримати доступ до раритетних українських молитовних і богослужбових видань, недоступних в Україні, зробити їхні копії і привезти цей джерельний матеріал в Україну. Взагалі колекція богослужбових текстів і молитовників, зібрана В.В. Німчуком за все життя, — унікальна. Свого часу вона була використана для укладання хрестоматії українських перекладів молитви «Отче наш» [Німчук, Пуряєва 2014].

Про вплив цього перекладу на інші ми згадали вище.

При цьому переклад Інституту наукової мови у Варшаві, у свою чергу, вплинув на біблійний переклад І. Огієнка.

2) Біблія в перекладі П. Куліша – І. Пулюя – І. Нечуя-Левицького використовувався в Церквах, однак помітно вплинув на переклад Святого Письма Івана Хоменка-Плюти, а також увійшов до джерельної бази словника української мови за ред. Б. Грінченка.

3) Біблія в перекладі І. Огієнка (у богослужбовому вжитку сучасних українських протестантських конфесій та Римо-Католицької Церкви України).

4) Святе Письмо в перекладі І. Хоменка-Плюти (богослужбове використання в УГКЦ).

Усвідомлюючи, що Біблія є важливим джерелом поповнення й розвитку лексичного складу будь-якої мови В.В. Німчук рекомендував увести текст Святого Письма в перекладах І. Огієнка, І. Хоменка до джерельної бази «Словника української мови» і розписати його для лексичної картотеки української мови [Німчук 2002, с. 54]¹.

Для апробації наукових студій у галузі біблійно-богослужбової мови 2010 р. разом із колегами з кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича В.В. Німчук започаткував систематичну *Міжнародну наукову конференцію «Українська мова і сфера сакрального»* (загалом відбулося 5 конференцій). Чисельність учасників і широкий спектр доповідей і засвідчує актуальність такого спеціалізованого наукового заходу, потребу організації та координації відповідних студій².

У 1990-х роках церковно-релігійної спрямованості набула *едичійна діяльність відділу історії української мови*, який очолював

¹ Від себе додамо, що окремий інтерес з погляду поповнення лексичної картотеки словника української мови становлять також редакція Біблії Огієнка 1942 р., а також Синодальне Євангеліє, в основі якого переклад П. Морачевского.

² Сьогодні ця конференція має бути збережена. І якщо не буде змоги більше проводити її в Чернівцях, важливо визначити той науковий осередок, який би взяв на себе роль її організатора, зокрема в 2025 р.

В.В. Німчук. У цей період учений намагався зосередити зусилля відділу на підготовці до видання староукраїнських перекладів Святого Письма та інших текстів релігійної літератури: Новий Завіт Валентина Негалевського 1581 року, Четья Мінея 1489 року, Новий Завіт та Псалтир у перекладі П. Морачевського, а також церковнослов'янських євангельських текстів найдавнішого періоду: Євсевієве Євангеліє 1283 р., Добролюбів Євангеліє 1164 р., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Холмське Євангеліє XIII ст.

Однак ще раніше, у 1974 році, В.В. Німчук ініціював публікування Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. в академічній серії «Пам'ятки української мови», здійснивши, по суті, задум своїх попередників, філологів початку XX ст. Адже Пересопницьке Євангеліє мало відкрити засновану УАН в 1920-х роках серію «Пам'ятки мови». На цій пам'ятці варто зупинитися окремо, оскільки її слововживання було актуальним для перекладачів XX ст. (зокрема І. Огієнка, о. Р. Турконяка).

Метаграфування тексту та створення повного словопоказчика до нього (що на той час було надзвичайно трудомісткою «ручною» працею) здійснила колега В.В. Німчука І.П. Чепіга. В.В. Німчук запропонував прикрасити підготовлене видання фотографією однієї зі сторінок пам'ятки, що наштовхнуло на думку видати також повне факсимільне видання. У 1989 р. був запланований додатковий том із факсимільним відтворенням Пересопниці. Для цього через Міністерство закордонних справ УРСР у ФРН навіть закуплено спеціальну фотоплівку для виготовлення слайдів, однак проєкт зупинили з ідеологічних міркувань. Щойно в 2001 р. метаграфований текст ПЄ із лінгвістичним, палеографічним та кодикографічним дослідженнями побачило світ (ПЄ).

У 2011 р. на державному рівні відзначалося 450-річчя Пересопницького Євангелія. Тоді Верховна Рада проголосила 2011 р. роком «української Першокниги». В.В. Німчук із властивою йому скрупульозністю вказав на недоречність такого пафосного форму-

лювання: першим в українській культурі було Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., створене на 500 років раніше! Якщо ж говорити про церковно-богослужбову книгу, яка вперше була перекладена українською мовою, то цю першість варто визнати за Четьєю Мінеєю 1489 р.

Важко було не помітити, що Пересопницьке Євангеліє посідало особливе місце в душі Василя Васильовича з огляду на свою складну долю. Він присвятив цій пам'ятці чимало публікацій, а також ініціював організацію міжнародної наукової конференції з нагоди 450-річчя пам'ятки, яка відбулася 2011 р. у м. Пересопниця. Так, зокрема, знову ж таки із властивою для себе точністю він радив іменувати пам'ятку Пересопницько-Дворецьким Євангелієм. Коли ж УПЦ (МП) видала факсиміле Пересопниці із дарчим написом гетьмана І. Мазепи, завдяки якому вона взагалі збереглася до нашого часу, проф. В.В. Німчук, можливо, дещо наївно, закликав очільників цієї Церкви клопотатися про зняття з гетьмана церковної анафemi, покладеної на нього 1708 р.

Окремо варто сказати про видання «Історія української мови Х–ХІІІ ст.», яка на половину складається з церковно-релігійних, а власне євангельських уривків. З огляду на це хрестоматія становить інтерес не лише для істориків української мови, а й для тих, хто вивчатиме процес формування української біблійно-перекладацької традиції. Зауважимо цікаву деталь: готуючи публікацію до видання ще в далеких 1980-х роках, В.В. Німчук свідомо добирав паралельні уривки, які містили молитву «Отче наш». Згодом ця «підпільно» зібрана ним колекція увійшла до іншої хрестоматії — «Український „Отче наш“» [Німчук, Пуряєва 2014]. Про необхідність дослідити розвиток перекладацької традиції на прикладі однієї молитви говорив ще О.Т. Горбач. В.В. Німчук утілює цей проєкт. Хрестоматія дає змогу побачити, як засвоювалося кожне ключове слово молитви (адже практично кожне слово існує у двох, а інколи й більше варіантах: 1) *Отче* – *Батьку*; 2) *небо* – *небеса*; 3) *насущний* – *щоденний*;

4) *днесь* – *сьогодні*, *нині*; 5) *довги* – *провини*; 6) *довжники* – *винувати*; 7) *спокуса* – *випробовування*; 8) *лукавий* – *злий* та ін.).

Ще одним аспектом формування церковної української мови було введення правил, що регулюють написання загальноновживаної церковно-релігійної лексики, в Український правопис. У проєкті 1999 р. В.В. Німчук, зокрема, розширив ілюстративні частини орфограм, що стосуються уживання великої літери в назвах:

а) іпостасей (осіб) Святої Трійці, найменувань Богородиці та слова, що їх замінюють (також кожне слово складних і складених найменувань): *Бог*, *Бог-Отéць*, *Я́гве* (*Єгова*), *Бог-Сін*, *Бог-Дух* *Святі́й*, *Госпо́дь* *Всеви́шній*, *Вседержі́тель*, *Син Бо́жий*, *Святі́й Дух*, *Богороди́ця*, *Бо́жа Ма́тір*, *Пречи́ста* [*Ді́ва*], *Богома́тір*, *Три́йця* та ін.; *Він*, *Його́* та ін.;

б) біблійних: *Ада́м*, *А́вель*, *Ису́с Христос*, *Ма́рія Магдалі́на*, *Петро́*, *Павло́*, *Матві́й*, *Мойсе́й*, *Лука́*, *Йо́сип Прекра́сний*, *Ю́да Искаріот*, *Іва́н Богосло́в*, *Іва́н Хресті́тель* (*Предте́ча*) та ін.;

г) у церковній ієрархії: *Дала́й-ла́ма*, *Патрія́рх Ки́ївський* і всієї *Украї́ни-Ру́си*, *Па́па Ри́мський*, *Святі́йший оте́ць* та ін.;

г) у світському і церковному етикеті: *Ва́ше Превосходи́тельство*, *Ва́ша Королі́вська Вели́чність*, *Ва́ша Святі́сть* та ін.;

2) релігійних свят і постів: *Благові́щення*, *Ве́рбна неді́ля*, *Вели́кдень* (*Па́сха*), *Богоя́влення Господнє* (*Водо́хре́ща*, *Водо́хрещі́*, *Йорда́н*, *Йорда́нь*), *Вве́дення* (*Уве́дення*), *Вознесі́ння Господнє* (*Вознесі́ння*, *Знесі́ння*, *Уше́стя*), *Гро́мниця*, *Зелені́ свята*, *Іва́на Купа́ла* (*Іван Купа́ло*), *Петра́* і *Па́вла*, *Покро́ва Пресвято́ї Богороди́ці* (*Покро́ва*), (*Пе́рша*, *Дру́га*) *Пречи́ста*, *Різдво́ Христо́ве*, *Різдвя́ні свята*, *Свят-вече́р* (*Коляда́*), *Свято́го Ду́ха*, *Со́рок святи́х*, *Стрі́тєння*, *Те́плого Оле́кси*, *Три́йця*, *Успі́ння Пресвято́ї Богороди́ці*; *Вели́кий піст*, *Чи́стий че́твер*, *Вели́кий четве́р*, *Вели́ка п'ятни́ця*, *Вели́ка субо́та*, *Стра́сний ти́ждень*, *Петри́в піст*, *Успе́нський піст*, *Різдвя́ний* (*Пили́пів*) *піст*, *Ма́сниця* тощо (УП 1999).

Крім того, дослідник пропонував увести до правопису короткі правила транскрибування церковнослов'янських текстів української

редакції, зокрема передачі літер **ы**, **и** як **и**, **ѣ** як **і** (в середині і в кінці слова) та **ї** (на початку слова), що допомогло б сучасному мовцеві правильно передавати їх при цитуванні відповідних джерел, а також актуалізувало б у свідомості носіїв української мови живої причетності до церковнослов'янської мовно-літературної традиції і спадщини (УП 1999).

У своїх публікаціях В.В. Німчук окреслив проблематику подальших студій історії української мови як церковно-релігійної:

1) потреба подальшого дослідження українських біблійних перекладів. Услід за О.Т. Горбачем В.В. Німчук уважав, що кожному з них має бути присвячена окрема монографія;

2) розвиток церковно-релігійної лексикографії (зокрема створення словника літургійної лексики) і термінографії;

3) дослідження церковнослов'янської мови українського ізводу в його різних регіональних різновидах (київський, галицький, північний);

4) координація досліджень та взаємодія між богословами та філологами у справі формування церковно-релігійного стилю української мови через організацію спеціалізованих наукових конференцій.

Праці В.В. Німчука на тему богослужбової мови та біблійних перекладів

1. Згадаймо добрим словом (200 років від народження В. Гречулевича). *Слово*. 1992. № 2. С. 4.

2. Проповідник Божого слова. *Наша віра*. 1992. № 10 (25). С. 2.

3. Українська мова — *lingua sacra*: священна. До історії й сучасного стану конфесійних мов в Україні. *Слово*. 1992. № 18. С. 5; № 19. С. 6.; № 22. С. 6.

4. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32; 1993. № 1. С. 35–38; № 2–3. С. 38–44; № 4–5. С. 14–18; № 6–7. С. 26–31; № 10–12. С. 26–31.

5. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.
6. До новітньої історії Греко-Католицької Церкви в Києві. *Оранта*. 1995. № 5 (10). С. 3.
7. До історії УГКЦ у Києві. *Нова зоря*. 1996. № 4 (181). С. 3.
8. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть. *Берестейська унія і українська культура XVII ст.: Матеріали III «Берестейських читань»*. Львів, 1996. С. 1–16.
9. Молитви наша не презри... Проблеми богослужбової мови. *Карпатський край*. 1997. № 6–10 (117). С. 37–51.
10. Уцерковлення новоукраїнської літературної мови (Православ'я). *XII Міжнародний з'їзд славістів: історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів: Доповіді*. Київ, 1998. С. 87–110.
11. Виступ на презентації збірника матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій». *Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології та перекладів Українського католицького університету*. 1999. № 3. С. 5–10.
12. Іван Пулюй — перший перекладач молитов сучасною українською мовою. *Біблія і культура: Збірник наукових статей*. Чернівці: Рута, 2000. Вип. 1. С. 174–179.
13. Паскудно говорити — гріх. *Україна молода*. 2000. С. 10.
14. Українська мова в християнських храмах. *Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції*. Київ, 2000. С. 315–350.
15. Українські діалектні переклади Св. Письма. *Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Й. Дзензелівського*. Ужгород, 2001. С. 383–389.
16. Християнство й українська мова. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 11–30.

17. Священное Писание на украинском языке. *Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков.* Москва, 2002. С. 39–69.
18. Словник мови Олександра Духновича. *Українська мова.* 2003. № 2. С. 119–123.
19. Церковнослов'янська мова. *Українська мова: Енциклопедія.* 2-е вид., випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С. 782–784.
20. Сто літ першому повному перекладові Біблії українською мовою. *Українська мова.* 2004. № 4. С. 75–94.
21. Українські переклади Святого Письма. *Das Ukrainische als Kirchensprache. Українська мова в Церквах.* Wien, 2005. С. 15–64.
22. Святе Письмо. *Українська мова: Енциклопедія.* 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. С. 593–597.
23. Українська мова — свята. *Сім'я і дім.* 2007. № 25 (548). С. 4.
24. Найновіший переклад Біблії українською мовою (інтерв'ю з Патріархом Київським і всієї України-Руси Філаретом (Денисенком). *Українська мова.* 2008. № 4. С. 73–82.
25. Найновіший переклад Біблії українською мовою. Фрагменти з інтерв'ю з Патріархом Київським і всієї України-Руси Філаретом. *Наша Віра.* 2009. № 3 (251), березень. С. 2–3.
26. Лексеми *раб* і *слуга* в українських перекладах Нового Завіту. *Українська мова.* 2011. № 1. С. 3–27.
27. Першодослідниця написів на старовинних українських іконах. *Л. Коць-Григорчук. Дипінті українських середньовічних ікон.* Львів, 2011. С. 5–10.
28. Лексеми *раб* та *слуга* в українських перекладах богослужбових текстів. *У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі.* Київ: КММ, 2011. С. 151–158.
29. Український «Отче наш»: хрестоматія перекладів. Київ: Грані-Т, 2013. 228 с. (співавтор Н.В. Пуряєва).

30. Перший повний переклад Псалтиря новою українською літературною мовою. *Псалтир. Переклад новою українською літературною мовою П.С. Морачевського 1865 року*. Київ, 2015. С. 7–28 (спів-автор Л.А. Гнатенко).

31. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2014. № 4. С. 12–31; 2015. № 1. С. 3–35.

32. До проблеми про старокнижні елементи й «діалектизми» в Шевченковій поезії. *Українська мова*. 2015. № 3. С. 3–26; № 4. С. 3–25.

33. Українська Четья 1489 року. Житомир, 2015. 102 с.

1. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма на українську народню мову 19–20 вв. *Горбач О. Зібрані статті. II. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України*. Мюнхен, 1993. С. 5–35.

2. Недужко Ю.В. Омелян Прицак та наукове відзначення тисячоліття хрещення Руси-України. *Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнар. наук. конф. 28–30 трав. 2008 р.* Київ: Аратта, 2009. С. 199–208.

3. Німчук В. Священное Писание на украинском языке. *Роль переводов Библии в становлении и развитии славянских литературных языков*. Москва, 2002. С. 39–69.

4. Німчук В.В. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992(6). № 11–12. С. 28–32.

5. Німчук В. Християнство й українська мова. *Українська мова*. 2001(6). № 1. С. 11–30.

6. Німчук В. Українські переклади Святого Письма. *Das Ukrainische als Kirchenschprache. Українська мова в Церквах*. Wien, 2005(6). С. 15–64.

7. Німчук В., Пуряєва Н. Український «Отче наш»: хрестоматія перекладів. Київ: Грані-Т, 2014. 228 с.

8. Moser M. Das Ukrainische als Kirchenschprache. Українська мова в Церквах. Wien: LIT, 2005. 411 s.

9. Прицак О. Що таке «Гарвардський проєкт»? *Патріярхат*. 13 грудня 2016. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/scho-take-harvardskyj-projekt/>.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Новий Завіт 2000 — Новий Завіт. [Б. м.]: Українське біблійне товариство, 2000.

ПС — Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / уклад.: І.П. Чепіга; Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук. Київ, 2001. 750 с.

УП 1999 — Український правопис. Проект найновішої редакції. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.

Credo. Новини — Видано Римський Месал українською мовою. *Credo. Новини*. 17 грудня 2012. URL: <https://credo.pro/2012/12/74122>.

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of the History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A CHURCH AND LITURGICAL LANGUAGE IN THE SCIENTIFIC WORKS OF V.V. NIMCHUK

In the research the author analysed church and religious issues and their actualisation in Ukrainian linguistics, as well as the role of V.V. Nimchuk as an active participant in the process of Ukrainian language's entry into church and religious practice. The researcher identified and described the main areas of the professor's activity: 1) participation in the translation and editing of biblical and liturgical texts; 2) organising a kind of communication platform for theological and philological discussion and cooperation; 3) intensification of the unified activity of the Department of History of the Ukrainian Language of the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular in preparing for the publication of Old Ukrainian

translations of the Holy Scriptures and other texts of religious literature; 4) introducing rules governing the spelling of commonly used church-religious vocabulary into the Ukrainian spelling; 5) outlining the issues of further research into the history of the Ukrainian language as a church-religious language.

Keywords: religious style, liturgical language, liturgical translations, V.V. Nimchuk.

СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВІ ПРОЄКТИ

СЛОВНИКОВА СТАТТЯ В «ІСТОРИЧНОМУ СЛОВНИКУ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ»

І.А. Казимирова

*кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови
НАН України*

О.І. Петрова

*кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики
та наукової термінології Інституту української мови НАН України*

Ю.А. Чернобров

*кандидат філологічних наук, член Національної комісії зі стандартів
державної мови*

І.А. Ярошевич

*кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови
НАН України*

Н.О. Яценко

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу
граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН
України*

У статті зосереджено увагу на теоретичному та практичному обґрунтуванні мікрокомпозиції історичного словника лінгвістичних термінів. Подано зразки словникових статей до термінів алфавіт, частини мови, дієслово, підмет. Обґрунтовано структуру словникової статті, що містить зону заголовного слова, сучасну дефініцію терміна, його етимологію та вказівку на першу згадку в аналізованому матеріалі, формальні різночасові варіанти терміна, його семантичну еволюцію, особливості категоризації та фіксацію розвитку терміна в сучасному мовознавстві. Зокрема показано становлення термінів на позначення алфавіту, частин мови і граматичних категорій, розглянуто еволюцію морфологічного терміна дієслово та історію синтаксичного терміна підмет. Закцентовано увагу на процесах конкуренції номінацій на шляху нормативного закріплення в сучасній українській лінгвістичній термінології.

Ключові слова: термін, історичний словник, термінологійний словник, мікрокомпозиція словника, словникова стаття, формальні варіанти терміна, семантичний розвиток терміна.

Збільшення в другій половині XX ст. кількості лінгвістичних шкіл і напрямів спричинило зростання кількості й розмаїття понять і термінів мовознавства. Водночас зросла зацікавленість фахівців власне історією того чи іншого терміна, термінологійними фактами із праць попередників, із різночасових досліджень різних шкіл і напрямів. Багато мовознавчих праць містять екскурс в історію досліджуваного питання, критику й перегляд тих чи інших ідей тощо. Увага до лінгвістичної термінології попередніх епох уможлиблює виявлення закономірностей історичних змін та окреслення перспектив подальшого розвитку термінологічної системи. Дослідження історії термінології дає змогу простежити за напрямом розвитку наукової думки. Х. Касарес писав: «Сьогодні є аксіомою для всіх, хто займається будь-яким розділом лінгвістики — фонетикою, семантикою, лексикографією, етимологією тощо, той факт, що лише історичний метод може забезпечити цілком ефективно й справді наукове заняття відповідними дисциплінами» [Касарес 1958, с. 145].

Метамова української лінгвістики, одним із важливих складників якої є лінгвістична термінологія, має давню історію дослід-

джень, проте й досі в Україні термінографічно не представлена. Саме це визначає актуальність порушеної в цій статті проблематики.

Мета нашої розвідки — теоретично обґрунтувати мікрокомпозицію історичного словника лінгвістичних термінів, подавши зразки словникових статей.

Системне вивчення еволюції мовознавчих термінів в українській мові розпочав І.І. Огієнко, представивши «Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» [Огієнко 1908]; надалі цей напрям в українському мовознавстві розвивали Т.В. Баймут [Баймут 1958; Баймут 1946], Н.А. Москаленко [Москаленко 1959; Москаленко 1959а], В.В. Німчук [Німчук 1985]. Окремі підсистеми мови в проєкції на їхню історію досліджують сучасні мовознавці Л.О. Гапон [Гапон 2017], О.М. Горда [Горда 2016], В.В. Захарчин [Захарчин, 1995], О.А. Кацімон [Кацімон 2010], І.Р. Козелко [Козелко 2019], З.Й. Куньч [Куньч 1997], О.В. Медведь [Медведь 2001], С.М. Полюга [Полюга 2013], Ю.А. Чернобров [Чернобров 2017], Д.Б. Якимович-Чапран [Якимович-Чапран 2009], І.А. Ярошевич [Ярошевич 2008].

Серед методів дослідження застосовано методику суцільної вибірки термінів із різночасових граматик, словників та наукових праць (охоплено період від XVI ст. до середини XX ст); методику формування корпусу мовознавчої термінології в її діяхронії; семантичний аналіз термінів; методику лексикографічної параметризації корпусу досліджуваної термінології.

Проблеми мікрокомпозиції, тобто визначення мікроструктури спеціального словника, пов'язані з вибором та організацією лексикографічних реквізитів власне словникової статті, сукупність яких містить інформацію про долучену до словника лексику [Гринев-Гриневич 2009, с. 50].

В «Історичному словнику лінгвістичних термінів» словникова стаття має такі зони. 1 зона — вокабула, або реєстрове слово. Це термін, який побутує в сучасній лінгвістиці; наводимо його за (УМЕ 2007). Подаємо наголос як один із найсуттєвіших реєстраційних па-

раметрів. 2 зона — сучасна дефініція терміна, яку подаємо за (УМЕ 2007), у разі необхідності доповнюємо визначеннями із авторитетних сучасних словників, енциклопедій, наукових праць. 3 зона — етимологія терміна (за можливості) й зазначення першої фіксації сучасного терміна в нашому матеріалі. Обов'язково вказуємо джерело етимологічних відомостей. 4 зона — формальні варіанти терміна в хронологічній послідовності з їхньою паспортизацією. Необхідними елементами паспортизації є зазначення автора чи назви джерела, рік видання джерела, а також (за наявності) вказівка на сторінку. 5 зона — семантичний розвиток терміна, тобто історія концептуалізації відповідного термінопоняття. 6 зона — зазначення особливостей категоризації терміноконцепту (якщо матеріал надає таку можливість). 7 зона — розвиток терміна в сучасному мовознавстві.

Зразки словникових статей

АЛФАВІТ [за походженням фінікійське (алеф — «бик», бет — «дім»), трансформоване в старогрецькій мові як альфа і бета; перші літери грецької абетки (Жайворонок 2006); грец. *ἀλφάβητος*, від назв перших літер грецького алфавіту — альфа та бета (віта)].

Варіанти термінів: **алфаеть** (Беринда 1653, с. 9; ІСУЯ1.1 с. 19); **альфает** (Синявський 1929, с. 5; Синявський 1931, с. 17); **альфает** (УП 1929, с. 1; Кримський 1933, с. 4); **альфаета** (ІСУЯ1.1, с. 17); **алфаетумь** (ІСУЯ1.1, с. 19), **алефбеть** (ІСУЯ1.1, с. 17); **алфавит** (Павловський 1818, с. V; Огієнко 1907).

Побутування терміна **абцадло**, що походить із польськ. **abecadlo**: **латино-польське абцадло** (Свенціцький 1920, с. 79) та його варіантів **абэца́дло** (Шейковський 1861, с. 1), **абецета** (Свенціцький 1920, с. 79; ІСУЯ1.1, с. 12) в Галичині було спричинене намаганням увести «замість не відповідної фонетичній системі української мови “мертвої” кирилиці польський алфавіт (абцадло)» (УМЕ 2007, с. 12–13).

Син.: абетка (див. **АБЕТКА**), азбука (див. **АЗБУКА**).

У сучасній мові розвиток терміна відбувається завдяки конкретизації різновидів алфавітів різних мов (**а. корейської мови, англійський а., арабський а., а-ти Індії, білоруський а., готичний а., грецький а., латинський а., польський а., російський а., український а., французький а.** тощо), а також завдяки розвитку теорії алфавіту (**консонантно-вокалічні а-ти, консонантні а-ти, складові а-ти**).

ДІЄСЛОВО — частина мови, що є носієм динамічної ознаки, семантичні складники якої передаються досить складною системою граматичних категорій і граматичних форм (УМЕ 2007, с. 156); частина мови, що означає дію чи стан як процес і виражає це значення в категоріях виду, способу, часу, особи, стану (в минулому часі й умовному способі — також категорію роду), а в реченні функціонує в ролі присудка (Ганич 1985, с. 68); частина мови, ядро якої характеризується загальнограматичним значенням процесуальності й типовою функцією позначення предиката у висловленні (Селіванова 2006, с. 133); (лат. *verbum*) самостійна частина мови, що означає категорійне значення процесуальної дії, вираженої в морфологічних категоріях виду, стану, способу, часу, особи, роду та інших, функціонує в реченні здебільшого як присудок, має свої суфікси і відповідну парадигму. У різних мовах може бути різний набір морфологічних ознак дієслова (Загнітко 2012, с. 226).

У перших граматиках використовували церковнослов'янський термін **глаголь**, який було скальковано з грецької мови (ῥῆμα — «слово, сказане, висловлення, дієслово»), як і лат. *verbum*. Як граматичний термін закріпився починаючи з граматики Мелетія Смотрицького (Грамм. 1619), а також в (Грамм. 1638), хоча його засвідчено в перших граматиках східних слов'ян значно раніше, наприклад, в «Адельфотесі» (Грамм. 1591).

Термін **дієслово** вперше зафіксовано в «Практичній граматиці німецької мови» невідомого автора (1862 р.), яка була написана українською мовою (Москаленко 1959, с. 84).

Українські граматисти кінця XIX – початку XX ст. вживали термін **дієсло́ва** (у формі множини) (Смаль-Стоцький 1893, с. 56; Горецький 1927, с. 31; Грунський 1929, с. 24; Смаль Стоцький 1929, с. 28; Рудницький 1937 с. 62; о.Івах 1943, с. 11); **дієслова** (Сушицький 1909, с. 8). Окремі автори наполягали на використанні лише терміна **дієслово** (Франко 1881, с. 125; Франко 1911, с. 408; Голоскевич 1918, с. 9; Мурський 1918, с. 10; Левицький М. 1920, с. 16; Курило 1920, с. 18; Курило 1921, с. 9; Курило 1923, с. 12; Курило 1928, с. 63; Курило 1930, с. 18; Кримський 1933, с. 226; Неврлі 1937, с. 45; УМ. 1, Багмут 1949, с. 76, с. 120); **дієслово** (Сімович 1918, с. 191). У проєкті «Українського правопису» 1926 р. термін **дієслово** було запроваджено як нормативний (УП 1926, с. 34). Лише в деяких граматиках, створених у західноукраїнських землях, натрапляємо на графічний його різновид — **дѣслово** (Панькевич 1922, с. 17; Гарайда 1941, с. 24, с. 65). І. Нечуй-Левицький вживав термін **дієслов** (у формі чоловічого роду), як зазначав сам автор, за аналогією до слів *часослов*, *богослов* (Нечуй-Левицький 1913, с. 54).

Термін **глаголь** був поширеним упродовж тривалого періоду (Павловський 1818; Головацький 1849, с. 129; Огоновський 1881, с. 449; Кульбакин 1919, с. 70); його формальні варіанти **глагол** (Верхратський 1875, с. 18); у формі множини **глаголи** (Номись 1862, с. 14). Термін **глаголь** уживали паралельно з терміном **дієслово**: **дієслово**, **глагол** (Верхратський 1875, с. 20); **глаголь**, **дѣслово** (Дячань 1865, с. 10); **глаголь** — слово, грам.: **дієслово** (Дубровський 1918, с. 66); **глагол**, **дієслово** (множ. **дієслова**) (УП 1928, с. 36; Кримський 1907, с. 3). Досить поширеним, запозиченим із польської мови через галицькі граматики XIX ст., був також термін **часівник**, використаний Є. Тимченком (Тимченко 1917, с. 122) Для позначення **дієслова** І. Огієнко використовував терміни-синоніми: **часівник**, **слово часове** та **часослово** (останній термін, засвідчений в граматиці О. Партицького, вчений вважав невдалим) (Огієнко 1908, с. 111). Паралельно вживані терміни **дієслово** і **часівник** використовував також М. Грунський як варіантні (Грунський 1918, с. 31).

Г. Голоскевич наполягав на використанні лише терміна **дієслово** (Голоскевич 1918, с. 9).

І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська кваліфікують **дієслово** як «центральный клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну й широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують в реченні основні формально-синтаксичні функції — присудка та головного члена односкладного речення» (Вихованець, Городенська 2004, с. 218). Проблемою сучасної граматики є створення лексико-семантичної класифікації дієслова, хоч таких класифікацій уже є чимало; опис валентнісних ознак дієслова у висловленні, характеристика дієслівних граматичних категорій як ядра функціонально-семантичних полів тощо. Дієслово ще з часів античності було протиставлено імені як динамічне слово статичному (Селіванова 2006, с. 133).

Сучасний розвиток терміна **дієслово** відбувається завдяки деталізації його семантики та синтаксичних функцій: **акційні д., д. (предикати) зі значенням процесу, д. (предикати) зі значенням стану, д. буттєвості (статичні), д. відношення, д. дії, д. життєвих процесів, д. на позначення фізичних явищ природи, д. руху, д. становлення (динамічні), д. стану, двомісні д., динамічні д., екзистенційні д., неакційні д., одномісні д., подієві д., процесуальні д., релятивні д., статичні д., статуальні д., суб'єктно-об'єктні д.** (Загнітко 2014).

ЧАСТИНИ МОВИ — лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями (УМЕ 2007, с. 820); граматичні класи слів, об'єднані на підставі спільності загального категорійного значення, морфологічних категорій і парадигм, синтаксичних властивостей і функцій та словотвірних властивостей (Селіванова 2006, с. 659; Загнітко 2020, с. 906).

Термін **частини мови** (латинський відповідник *partes orationis*) — калька з грецького терміна *μερὴ τοῦ λόγου*, що в перекладі означає «частини речення, висловлення, мови» (СУЛМ 1969, с. 23).

У давніх граматиках на позначення поняття «частина мови» було запроваджено терміни **часть слова** та **виды слова** (Грамм. 1596; Грамм. 1619); **de partibus orationis** (Грамм. 1643). Уперше термін **частини мови** зафіксовано в «Короткій граматиці української мови» П. Залозного (Залозний 1906).

Варіанти терміна: **часть слова** та **виды слова** (Грамм. 1596; Грамм. 1619); **частини мови** (Залозний 1906; Огієнко 1918 (II); УП 1928); **части мови** (Грамм. 1591, с. 36; Смаль-Стоцький 1914; Тимченко 1907; Сімович 1918; Левицький 1923, с. 46); **части рѣчи, часть речи** (Потебня 1874–1888, с. 75; Кримський 1907; Панькевич 1922; Гарайда 1941; Огієнко 1908; УП 1928; Баймут 2014, с. 201), **розряди слів і класи слів** (Смаль-Стоцький 1914); **категорії, чи гурти слів** (Тимченко 1907); **граматичні категорії слів** (Потебня 1874–1888, с. 25).

У перших слов'янських граматиках частини мови за морфологічними ознаками поділяли на **скланяємыя** (змінні, або **відмінювані**) та **нескланяємыя** (незмінні, або **невідмінювані**). У другій половині XIX – початку XX ст. дослідники виокремлюють у складі частин мови дві категорії слів — **лексичні** (повнозначні) і **формально-граматичні** (неповно-значні) (Потебня 1874–1888: 26–27), **измѣняємыя, неизмѣ-няємыя** (Огієнко 1918 II).

У сучасному мовознавстві традиційно найчастіше провідною ознакою **частини мови** визнають *морфологічну*, оскільки кожна частина мови характеризується системою граматичних (морфологічних) категорій, які охоплюють усі слова даної частини мови або ядро цих слів (Ганич 1985, с. 330), однак інші вчені визначальним критерієм поділу слів за частинами мови вважають *семантичний*, якому підпорядковуються *синтаксичний* і *морфологічний*, допоміжним називають *словотвірний* (Вихованець, Городенська 2004, с. 14–

15). Обсяг поняття «частини мови» в різних наукових концепціях трактують по-різному, і, відповідно, кількість частин мови є різною. І.Р. Вихованець кваліфікує **частини мови** як «найзагальніші семантико-граматичні класи слів, що характеризуються такими ознаками: 1) узагальненим (категорійним) граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; 2) структурою граматичних категорій; 3) системою форм словозміни або її відсутністю; 4) спільністю синтаксичних функцій» (Вихованець 2005, с. 4). Існує **гомогенна класифікація** частин мови (за одним критерієм) та **гетерогенна** (за кількома різними критеріями). Учені пропонують терміни **службові слова**, або **службові частини мови** на противагу вживаним щодо повнозначних слів термінам **самостійні слова**, або **самостійні частини мови**, а також термін **частки мови** (Жовтобрюх 1965, с. 211), до яких зараховували **прийменники, сполучники, власне-частки та зв'язки**. Виділювані в традиційному мовознавстві **службові частини мови** останнім часом позначають терміном **службові слова-морфеми** (Вихованець, Городенська 2004, с. 12–13, 239, 328); також запропоновано терміни **змішані, перехідні частини мови** (Кучеренко 2000, с.104, 397; Москаленко 1959, с.90); **лексико-граматичні класи (розряди, категорії) слів, граматико-семантичні категорії слів, граматичні класи слів, парадигматичні класи слів, формальні класи слів; морфологічне слово та морфологічна одиниця-конструкція** (Вихованець 1988, с. 9); **формомодель** (Дубова 2002, с. 50).

Особливість терміноутвірного процесу початку ХХ ст. — свідома відмова від використання церковнослов'янських термінів на позначення частин мови (**глагол, предлог, союз** тощо) і заміна їх новоствореними питомо українськими (**дієслово, прийменник, сполучник** тощо). У другій половині ХХ ст. із орієнтацією на досягнення зарубіжної лінгвістичної науки запроваджено терміни-інтернаціоналізми (**субстантив, ад'єктив** тощо).

ПІДМЕТ — головний член двоскладного речення, який указує на носія ознаки (дії, процесу, стану тощо) і перебуває у предикативному зв'язку з іншим головним членом — присудком (УМЕ 2007, с. 504).

Підмет — калька лат. *subjectum* «підмет», пов'язаного з дієсловом *subjicere* «метати, кидати, класти під, підкладати», утвореного за допомогою префікса *sub* — «під» від *jacere* «метати, кидати» (ЕСУМ, с. 393).

І.І. Огієнко схаактеризував походження термінів **підмет** і **подлежащее**: «Латинський термін *subjectum* сливе всі слов'яни зрозуміли як *sub+jacio*, цебто: підкидати, або по-давнішому “підметати”, чому слово *subjectum* і переклали на слово “підмет”: польське *podmiot*, чеське *podmet*, сербське *подмет*, словінське *podmet*, українське так само *підмет*. Самі тільки болгари зрозуміли *subjectum* як *sub+jaceo* (під+лежати) і переклали його *подлежащее*, а від болгар запозичили й росіяни – “подлежащее”. У “Месії Праведнім”, (1669) Іоаникія Галятівського на л. 99 знаходимо: “суб'єктумъ — подмѣтъ або подлѳга”, а це свідчить, що це старий у нас термін» (Огієнко 1938, с. 4).

У граматиках першої половини ХІХ століття зафіксовано спробу утворити термін на ґрунті української мови, паралельно побутував скалькований термін **подлежащее** (Паславський 1848 – Возняк 1911, с. 193; Головацький 1849, с. 129), **подлежащее** (Могилянський 1823, с. 194). «Мала граматика галицько-руського азыка...» Луки Слугоцького (1848) поряд із терміном **подлежащее** містить термін **головныкъ** (Слугоцький 1848 – Возняк 1911, с. 188).

З другої половини ХІХ ст. мовознавці використовують термін **підмет** у різних фонетичних варіаціях паралельно зі спробами дібрати найближчі до українськомовної основи назви: **пѳдмѣтъ** (Дячань 1865, с. 111; Осадца 1876, с. 170; Гарайда 1941, с. 103); **пѳдмѣтъ** (Партыцькій 1873, с. 124); **діяльник** (Нечуй-Левицький 1914, с. 7; ГТП 1917, с. 11; Дубровський 1918, с. 323; Левицький 1918, с. 94); **підмет** (Смаль-Стоцький 1983, с. 134; Шерстюк 1907,

с. 5; Коцовський 1912, с. 3; Попович 1916, с. 70; Дубровський 1918, с. 323; Сімович 1918, с. 275; Курило 1921, с. 7; Горецький 1929, с. 146; Синявський 1931, с. 189; Смеречинський 1932, с. 14; Огієнко 1935, с. 16; Каганович 1935, с. 4; Курс 1951, с. 21 та ін.). «Історичний словник української граматичної термінології...» І.І. Огієнка (1908) у статті під реєстровим словом **подлежащее** містить ще й такі варіанти: чес. **podmet**, пол. **podmiot**, укр. **подлежаще**, укр. **підмет** (Огієнко 1908, с. 61). Термін **суб'єкт** вживали як взаємозамінний до терміна **підмет**: *Подлежащее. Підмет, суб'єкт* (УП 1928); «**Підмет (суб'єкт)** — це сам діяч або носій дії» (Огієнко 1938, с. 37); «**Суб'єкт** (лат. *subjectum* < *subjicio* підпорядковувати, підкоряти) — термін, який широко вживається переважно в західноєвропейському мовознавстві в такому ж значенні, як і підмет» (КРСЛТ 1957, с. 218). В українському мовознавстві термін **підмет** — гіпонім терміна **головний член речення** — остаточно утвердився в лексикографічних джерелах та мовознавчих працях із початку ХХ ст.

Назви для підмета **подлежащее, подлежащее** мали логічне тлумачення: «р'фчь» (Могильницький 1823, с. 194), «существо, о котором иде рѳзгад» (Головацький 1849, с. 129). Упродовж ХІХ ст. — першої половини ХХ ст. за терміном **підмет** було закріплене логічне розуміння члена речення — особи, предмета, якому приписано дію — *суб'єкта* семантико-синтаксичної структури речення: «**Подметь** (*subjectum*) — особа або вещь, о которой говорит ся» (Осадца 1876, с. 171); «**Підмет** — особа або річ, про котру (присудком) щось висказуємо» (Смаль-Стоцький 1893, с. 134; Коцовський 1912, с. 3); «**Діяльник** — головний діючий предмет» (Нечуй-Левицький 1914, с. 7); «**Діяльник** — особа чи річ, що щось діє» (Левицький 1918, с. 95); «Основна частина речення, що визначає дієву особу, звється **підметом**» (Огієнко 1938, с. 3); і под.

У працях першої половини ХХ ст. за терміном **підмет** закріплено формально-граматичні характеристики: «іменник у називному відмінку» (Горецький 1929, с. 146), «називний відмінок іменника чи з'іменникового іншого слова» (Огієнко 1935, с. 156) та ін.

«**Підмет** — головний, незалежний від інших член двоскладного речення, з яким граматично поєднується другий головний член двоскладного речення — присудок. Підмет є виразником носія активної чи пасивної ознаки, вираженої в присудку, він означає предмет або поняття, про яке що-небудь стверджується у присудку» (КРСЛТ 1957, с. 121).

Сучасні праці із синтаксису української мови та лексикографічні джерела визначають підмет через формальні і семантичні ознаки: компонент **структурної схеми речення; головний член двоскладного речення; носій предикативної** ознаки; **тема** при актуальному членуванні (комунікативний аспект); співвідноситься з позицією **суб'єкта** в семантико-синтаксичній структурі речення (семантико-синтаксичний аспект); виражається певною відмінковою формою — Н. в. ім., займ. тощо; перебуває у двобічному (**предикативному**) зв'язку з присудком; поєднується з присудком формою предикативного зв'язку — *координацією*; займає типову позицію перед присудком (**синтаксична позиція**) (Вихованець 1993, с. 74; Дудик 2010, с. 93; Загнітко 2011, с. 479; УМЕ 2007, с. 504–505; КТССУМ 2004, с. 402 та ін.).

Латинський термін **суб'єкт** функціонує в сучасному українському синтаксисі для назви логічної категорії, а його експонент орієнтує на поняття 'особа', 'діяч': 1. *філос.* Істота, здатна до пізнання навколишнього світу; 2. *книжн.* Особа, група осіб; 3. *юр.* Особа або організація як носій певних прав і обов'язків. 4. *мед.* Людина як носій певних фізичних і психічних якостей; людина як об'єкт дослідження. 5. *розм.* Людина, особа. 6. *лог.* Предмет судження. 7. *грам.* Те саме, що **підмет**. Суб'єкт — термін, який широко вживається переважно в західноєвропейському мовознавстві в такому ж значенні, як і підмет (СУМ 9, с. 814).

Історичні гіпоніми терміна **підмет** — класифікації різновидів підмета — формувалися на основі кваліфікаційних ознак: за особливостю вираження: **діяльник граматичний** (Горецький 1929, с. 147; Левицький 1918, с. 114), **діяльник логічний** (Залозний 1917, с. 6;

Сімович 1918, с. 280) або **діяльнікове слово** (Залозний 1917, с. 6), за частиномовним вираженням: **йменниковий підмет, займенниковий підмет, плеонастичний підмет**: «до йменникового підмета додається підмет займенниковий, перший стає зовсім самостійним» (Огієнко 1935, с. 16); за кількістю компонентів — **підмет зложений** (Коцовський 1912, с. 86), **складний підмет** (Синявський 1931, с. 215), **простий / складений підмет** (Кудрицький 1949, с. 17; Шерех 1951, с. 82); за ознакою одночасного позначення двох учасників дії — **соціативний (соціативний) підмет** (Шерех 1951, с. 82; Курс 1951, с. 21).

Сучасний синтаксис послуговується термінами на позначення різновидів підмета за кількістю компонентів: **простий / складений підмет** (Загнітко 2011, с. 480; УМЕ 2007, с. 504); за наявністю / відсутністю підмета в реченні та відображення його особливостей у присудковому компоненті — **експліцитний / імпліцитний підмет** (там само); за ознакою одночасного позначення двох учасників дії — **аналітичний підмет** (там само); за особливістю вираження в реченні: **граматичний підмет** (УМЕ 2007, с. 504); **логічний підмет** (УМЕ 2007, с. 504); **психологічний підмет** (Селіванова 2006, с. 464).

Залежно від наявності підмета в реченні або вияву його граматичних ознак утворено низку термінів на позначення типу підрядного речення або односкладного речення: **підметове [побічне]** (Коцовський 1921, с. 87; Курило 1921, с. 20); **безпідметові речення** (Синявський 1931, с. 202; Смеречинський 1932, с. 8), **безпідметові речення на но-, то- / на ло- / на -ся / при не** (Синявський 1931, с. 205, 209, 211, 212), **безпідметові речення прислівникові й дієйменникові** (Синявський 1931, с. 207), **відносна безпідметовість** (Синявський 1931, с. 213), **безпідметові речення з об'єктом / без об'єкта у знахідному відмінку** (Смеречинський 1932, с. 9–10), **підметові речення** (Смеречинський 1932, с. 14), **підметовий пасивний зворот, безпідметовий активний зворот** (Смеречинський 1932, с. 12).

Одним із найважливіших завдань сучасної мовознавчої науки в галузі вивчення окремих її терміносистем є простеження шляхів формування термінологійного апарату, його фіксація у відповідних словниках лінгвістичних термінів нового покоління. Значне місце в таких дослідженнях займають питання систематизованого опису історії створення і впровадження в наукову практику лінгвістичних термінів, що неможливо без ґрунтовно описаного матеріалу із залученням великої кількості джерельної бази. Подані зразки словникових статей до історичного словника лінгвістичних термінів відображають процеси випрацювання, становлення, семантичної та формальної еволюції, конкуренції на шляху нормативного закріплення тих чи інших термінів.

1. Баймут Т.В. Історичний словник української граматичної термінології (автореферат) (1946). *Т.В. Баймут. Вибрані наукові праці* / упоряд. О.В. Безугла. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2014. С. 163–172.

2. Баймут Т.В. Матеріали к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков. *Т.В. Баймут. Вибрані наукові праці* / упоряд. О.В. Безугла. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2014. С. 173–202.

3. Баймут Т.В. Пути возникновения, развития и становления грамматической терминологии восточных славян (для студентов-заочников) (1958). *Т.В. Баймут. Вибрані наукові праці* / упоряд. О.В. Безугла. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2014. С. 121–153.

4. Гапон Л.О. Лінгвістична спадщина Ярослава-Богдана Рудницького: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2017. 303 с.

5. Горда О.М. Становлення та розвиток словотвірної термінології в галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2016. 353 с.

6. Захарчин В.В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1995. 26 с.

7. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. Москва: Изд-во иностранной лит-ры, 1958. 355 с.

8. Кацімон О.А. Теоретичні і практичні аспекти діяльності українських мовознавців на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2010. 20 с.
9. Козелко І.Р. Лінгвістична термінологія В. Сімовича в контексті граматики кінця XIX – першої половини XX століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2019. 277 с.
10. Куньч З.Й. Становлення і розвиток української риторичної термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 227 с.
11. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2001. 202 с.
12. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ: Радянська школа, 1959. 224 с.
13. Москаленко Н.А. Нарис історії української пунктуаційної термінології. Одеса: [б.в.], 1959. 32 с.
14. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 223 с.
15. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. Кн. I. Київ, 1908. С. 94–129.
16. Полюга С.М. Греко-римська традиція у становленні української граматичної термінології (на матеріалі морфології): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2013. 270 с.
17. Чернобров Ю.А. Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві XIX – I пол. XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2017. 303 с.
18. Якимович-Чапран Д.Б. Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI–XVII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2009. 433 с.
19. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Беринда 1653 — Лексікон славенороскій. Имень только-ванеі, Всечестным Отцемъ Кур.: Памвою Берындою Протосителом Θрон: Іер(у)с(а)-лимского, згромаженный. В лѣто от Рѣства Хѣа аѣнг (1653).

Верхратський 1875 — Верхратський І. Кілька слів о словарі О. Партицького. [Львів], 1875. 22 с.

Вихованець 1988 — Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.

Вихованець 1993 — Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.

Вихованець 2005 — Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 3–7.

Вихованець, Городенська 2004 — Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.

Ганич 1985 — Ганич Д.С., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

Гарайда 1941 — Гарайда І. Грамматика русского языка. Унгварь: Выдана Подкарпатского Общества Наукъ, 1941. 146 с.

Головацький 1849 — Грамматика Русского Языка. Составленна Яковомъ Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849. 219 с.

Голоскевич 1918 — Голоскевич Г. Український словничок з короткими правилами правопису. Київ, 1918. 190 с.

Горецький 1927 — Горецький П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. 3-є вид. Київ: Книгоспілка, 1927. 207 с.

Горецький 1929 — Горецький П.Й., Шаля І. Українська мова: практично-теоретичний курс. Київ: Книгоспілка, 1929. 336 с.

Грам. 1591 — Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка [Адельфотес]. Львів, 1591. 182 с.

Грам. 1596 — «Грамматика словенска» Л. Зизанія. Вільно, 1596. *Зизаній Л. Грамматика сло-венська* / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1980. 185 с.

Грам. 1619 — «Грамматіки славенскія правильное сунтагма» М. Смотрицького. Єв'є, 1619. *Смотрицький М. Грамматика* / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 502 с.

Грам. 1638 — Грамматіки или писменница языка словенскаго. Кременець: Друкарня Богояв-ленського монастиря, 1638. [104] арк.

Грам. 1643 — «Граматыка словенская» І. Ужєвича. Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис). *Грамматика слов'янська І. Ужєвича* / підгот. до друку І.К. Біло-дід, Є.М. Кудрицький. Київ: Наукова думка, 1970. 459 с.

Грунскій 1918 — Грунскій М.К. Украинская грамматика. Київ: Изданіе Товарищества «Голось», 1918. 131 с.

Грунський 1929 — Грунський М., Білозір Л. Українська граматика (лабораторна система виклада-ння). Київ: Держвидав України, 1929. 141 с.

ГТП — Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. Київ: Друк. Укр. Центр. ради, 1917. 18 (2) с.

Дубровський 1918 — Дубровський В. Словник московсько-український / В. Дубровський. Київ: Рідна мова, 1918. 542 с.

Дудик 2010 — Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2010. 384 с.

Дячань 1865 — Дячань П. Методична граматика языка малорусского. Львовъ: Въ печатнѣ Ставропигійского Института, 1865. 142 с.

ЕСУМ 4 — Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 4: Н–П / ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 657 с.

Жайворонок 2006 — Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

Жовтобрюх 1965 — Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1965. Ч. I. 422 с.

Жуківський 1848 – Возняк 1911 — Возняк М.С. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття. Львів: накладом Наукового товариства ім. Шевченка; 3 Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Бернарського, 1911. 340 с.

Загнітко 1996 — Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк: ДонНУ, 1996. 437 с.

Загнітко 2011 — Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ “БАО”», 2011. 992 с.

Загнітко 2012 — Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. 402 с.

Загнітко 2014 — Загнітко А.П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності. *Мовознавство*. 2014. № 5. С. 3–13.

Загнітко 2020 — Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: Твори, 2020. 920 с.

Залозний 1906 — Залозний П. Коротка граматика української мови. Ч. I. Полтава, 1906. 63 с.

Залозний 1917 — Залозний П.Ф. Коротка граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ: Друк. 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1917. 63 с.

ІСУЯ1.1 — Історичний словник українського язика / уклад. Е. Тимченко [и др.]. Харків; Київ: Держ. вид. України, 1930–1932. Т. 1. Зошит 1–2.

Каганович 1935 — Каганович Н.А, Шевельов Г.В. Граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ: Радянська школа, 1935. 158 с.

Коцовський 1912 — Коцовський В.І., Огоновський І.М. Методична граматика руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових. Львів: Накладня вид-ва шкільних книжок, 1912. 98 с.

Кримський 1933 — Російсько-український словник / за ред. А.Ю. Кримського. URL: <https://archive.org/details/192433/page/2/mode/2up>

КРСЛТ 1957 — Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вид-во АН Української РСР, 1957. 235 с.

Крымский 1907 — Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Т. II. Москва, 1907. 144 с.

КТССУМ 2004 — Шульжук К.Ф. Короткий термінологічний словник синтаксичних термінів. *Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник*. Київ: ВЦ «Академія», 2004. С. 397–406.

Кульбакин 1919 – Кульбакин С. Украинскій языкъ: Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи. Харьковъ: Типографія «Печатное дѣло», 1919. 104 с.

Курило 1920 – Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 1-е вид. Київ, 1920. 44 с.

Курило 1921 – Курило О. Початкова граматика української мови. Ч. 2. (Дослівний переклад київського видання 1918 року). Львів; Вінниця: Поділля, 1921. 40 с.

Курило 1923 – Курило О. Словник хемичної термінології (Проект). [Відтворення вид. 1923 р.] Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2008. 134 с.

Курило 1928 – Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. [Електронна копія]. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1928. 135 с.

Курило 1930 — Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на **-но**, **-то**. *Збірник секції граматики української мови*. Кн. 1. Київ [б. в.], 1930. С. 1–39.

Кучеренко 2000 — Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. 2-е вид., уточн. і доп. Вінниця: Поділля-2000, 2003. 463 с.

Левицький М. 1918 — Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Ромни: Молодик, 1918. 159 с.

Левицький М. 1920 — Левицький М. Паки й паки: (про нашу літературну мову). Відень; Київ: Наша воля, 1920. 66, [1] с.

Могильницький 1823 — Грамматыка Языка Славенорусского. *Українсько-руський архів*. Львів: 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1910. Т. 5. 240 с.

Москаленко 1959 — Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ: Радянська школа, 1959. 224 с.

Мурський 1918 — Мурський В. Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. Етимольогія – Синтаксис. 2-ге вид. Одеса, 1918. 93 с.

Наконечний 1928 — Наконечний М.Ф. Українська мова. Харків: Рух, 1928. 260 с.

Неврлі 1937 — Неврлі Я. Граматика й правопис української мови (Фонетика й морфологія): підручник для середніх шкіл і самонавчання. Ч. І. Ужгород: Накладом Івана Романа, Друкарня «Вікторія», 1937. 76 с.

Нечуй-Левицький 1913 — Нечуй-Левицький І. Граматика українського язика. Ч. 1–2. Етимологія. Київ: Друк. Другої артілі, 1913. 166 с.

Нечуй-Левицький 1914 — Нечуй-Левицький І.С. Граматика української мови. Київ: Друкарня І.І. Чоколова, 1914. Ч. II. 94 с.

Німчук 1982 — Німчук В.В. Основоположне значення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві». *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.*: Матеріали симпозіуму. Київ: Наукова думка, 1982. С. 6–20.

Номись 1862 — Номись М. Де-що про українське писання и про словосбірѣ К. Шейковського (Листъ до Редактора). *Чернигов. Листокъ*. 1862. № 2.

О. Івах 1943 — Ключ до мови. Коротка Граматика Української Мови / зложив о. Івах, Б.А. Виннипег: Культура й освіта, 1943. 48 с.

Огієнко 1907(д) — Огієнко І. Огляд українського язикознавства (Докінченне). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. 1907. Т. 80. Кн. 5. С. 36–52.

Огієнко 1908 — Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ: Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. 79 с.

Огієнко 1918 (II) — Огієнко І. Українська грамматика. Основи українського правопису. Підручник для другого й третього року навчання в народніх школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх. Київ: Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918. Ч. II. 126 с.

Огієнко 1935 — Огієнко І. Складня української мови. Ч. I. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1935. 195 с.

Огієнко 1938 — Огієнко І. Складня української мови. Ч. 2. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1938. 239 с.

Огоновський 1881 — Огоновскій О. Хрестоматія староруска для вышшихъ класъ гимназіальныхъ (Текстъ зъ поясненіями, додаткомъ граматич. и словарцемъ). Львів, 1881. 499 с.

Осадца 1876 — Осадца М. Грамматика русскаго языка. Львів: Ставропіг. ін.-т., 1876. 238 с.

Павловський 1818 — Павловскій Ал. Грамматика малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями. Спб., 1818. 114 с.

Панькевич 1922 — Панькевич І. Грамматика русскаго языка. Мукачево, 1922. 132 с.

Партыцкій 1873 — Грамматика языка русскаго дляа оужиткѣ въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ. Напис. Ом. Партыцкій. Оу Львовѣ, 1873. 176 с.

Паславський 1848–Возняк 1911 — Возняк М.С. Галицькі грамматики української мови першої половини ХІХ століття. Львів, 1911. 340 с.

Попович 1916 — Попович О. Руска грамматика для шкіл народних. Ч. II. Відень: Накладом видавництва книжокъ шкільних, 1916. 136 с.

Потебня 1874–1888 — Потебня А.А. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. I. Введеніе. II. Составные члены предложенія и ихъ замѣны. 2-е изд., исправл. и дополн. Харьковъ, 1888. 558 с.

Рудницький 1937 — Рудницький Я. Українська мова та її говори: (з двома лапами в тексті). Львів: Накладом Вид-ва «Рідної школи», 1937. 78 с.

Свенціцький 1920 — Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів: Друкарня «Діло», 1920. 100 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=8899>.

Селіванова 2006 — Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

Синявський 1929 — Синявський О. Найголовніші правила української мови: (за новим правописом). 2-ге вид. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 62 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10659>.

Синявський 1931 — Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. 368 с.

Сімович 1918 — Сімович В.І. Практична граматика української мови. Раштат, 1918. 584 с.

Слугоцький 1848–Возняк 1911 — Возняк М.С. Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття. Львів: накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1911. 340 с.

Смаль-Стоцький 1893 — Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Руска граматика. Львів: 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1893. 182 с.

Смаль-Стоцький 1926 — Смаль-Стоцький Р. Значіння українських прикметників. Варшава: Накладня Леона Ідзіковського, 1926. 85 с.

Смаль-Стоцький 1929 — Смаль Стоцький Р. Примітивний словотвір. Варшава: [Б. в.], 1929. 200 с.

Смеречинський 1932 — Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків: Радянська школа, 1932. 305 с.

Сулима 1928 — Сулима М. Українська фраза: Коротенькі начерки. Харків: Рух, 1928. 96 [6] с.

СУЛМ 1969 — Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.

СУМ 9 — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Т. 9. Київ: Наукова думка, 1978. 916 с.

Сушицький 1909 — Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Книга IV. 1909. З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5. С. 3–19.

Тимченко 1907 — Тимченко Є. Українська граматика. Київ: Друкарня Т-ва Н.А. Гирич, 1907. 179 с.

УМ 1, Багмут 1949 — Українська мова. Вип. 1: Лексика. Фонетика. Морфологія / під ред. Й.А. Багмута. Київ: Радянська школа, 1949. 160 с.

УМЕ 2004 — Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський та ін. 2-е вид., випр. і доповн. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 818 с.

УМЕ 2007 — Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський та ін. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 853 с.

УП 1926 — Український правопис (проект). Харків: Держ. вид-во України. 1926. 95 с.

УП 1928 — Український правопис. Харків: Держ. вид-во України. 1928. 72 с.

УП 1929 — Український правопис. 1-е вид. [Київ]: Держ. вид-во України, 1929. 103 с.

Франко 1881 — Франко І.Я. Дітські слова в українській мові. *Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1976–1986. Т. 26. С. 123–126.

Франко 1911 — Франко І.Я. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання. *Франко І.Я. Твори: у 20 т.* Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1950–1956. Т. 16. С. 397–408.

Шейковський 1861 — Шейковский К. Опыт южнорусскаго словаря: въ 4 т. Т. 1: А–З. Вып. 1: А–Б. Кіевъ: въ типографіи И. і А. Давиденко, 1861. URL: <https://archive.org/details/sheyk1861/page/n15/mode/2up>.

Шерех 1951 — Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 406 с.

Шерстюк 1907 — Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи. Ч. I. Полтава: Український учитель, 1907. 64 с.

Iryna Kazymyrova, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor, Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

Oksana Petrova, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

Yuliia Chernobrov, Candidate of Sciences in Philology, member of the National Commission on the Standards of the State Language

Iryna Yaroshevych, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor, Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

Nina Yatsenko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

DICTIONARY ENTRY IN THE *HISTORICAL DICTIONARY OF LINGUISTIC TERMS*

The article focuses on the theoretical and practical rationalization of microcomposition in the *Historical Dictionary of Linguistic Terms*. Samples of dictionary entries for the terms *алфавіт* (alphabet), *частини мови* (parts of speech), *дієслово* (verb), *підмет* (subject) are provided. The structure of the entry is substantiated. It contains the area of a title word, a current definition of the term, its etymology, and the first mention in the analyzed material, formal variants of the term at various times, its semantic evolution, peculiarities of categorization and development of the term in modern linguistics. In particular, the formation of the terms for alphabet, parts of speech and grammatical categories is shown, history of the morphological term to denote the verb and the syntactic term to denote the subject is presented. Attention is focused on the competitive processes of nomination on the way to normative anchoring in modern Ukrainian linguistic terminology.

Keywords: term, historical dictionary, terminological dictionary, dictionary microcomposition, dictionary entry, formal variants of a term, semantic development of a term.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ДОРОБОК В.В. НІМЧУКА
І ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ
ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ**

Колективна монографія
за матеріалами Міжнародної наукової конференції
«Історія української мови: від тексту до словника
(До 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН
України Василя Васильовича Німчука)»
(7–8 вересня 2023 року, м. Київ)

Редактори: *Р.О. Коца, Н.В. Пуряєва*
Технічний редактор *Р.О. Коца*

Формат 60*84/16 Папір офс.
Гарнітура Times. Друк цифр.
Ум. друк. арк. 17,8 Обл. вид. арк. 15,6
Наклад 100 прим.

Видавництво «ФОРМ Сабов А.М.»
м.Ужгород, вул.Університетська, 21/220.
Тел./факс (0312) 64-37-22
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4855 від 25.02.2015 р.
Друк: «Друкарня Ужгород»
тел.: 099-315-00-93